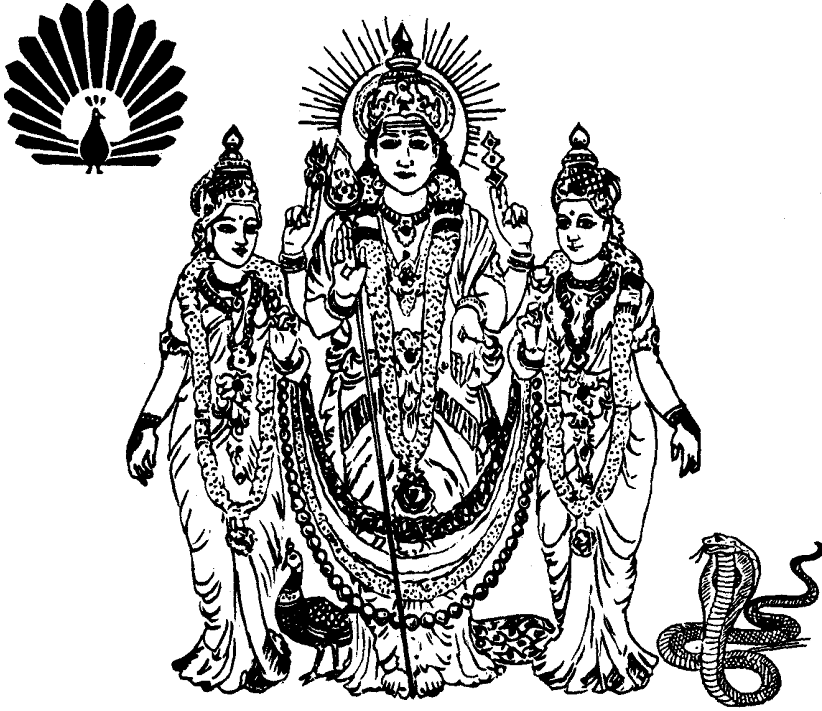
శ్రీః
మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

రామోరావిరచితమృణాళినీవ్యాఖ్యాసహితమ్
వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్
సప్తమః సర్గః

రావి మోహనరావు, M.Sc., M.A. (Sanskrit)
లెక్చరర్
4-103, I.L.T.D. Colony Extn., Kothapet, CHIRALA-523157

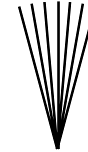
శ్రీః
మహాకవిశ్రీకాళిదాసవిరచితమ్
కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్
రామోరావిరచిత మృణాళినీవ్యాఖ్యా సహితమ్
వల్లభదేవవిరచితయా పఞ్జికయా సంస్కృతవ్యాఖ్యయా చ సముల్లసితమ్
సప్తమః సర్గః

ప్రథమ ముద్రణ: **18-12-2012**
ప్రతులు : **500**
పేజీలు : **272**
వెల రూ. : **150.00**

Lecturer, V.R.S. & Y.R.N. College, Chirala-523157

Residence:
4-103, I.L.T.D. Colony Extn.,
Kothapet, CHIRALA - 523157
Cell :**94401 15411, 9052256311, 08594 - 234038**

D.T.P.:
MR LASER PRINTS
Chirala
Cell: **9849976054**

Printed at :
KARSHAK ART PRINTERS
Hyderabad.

శ్రీః

కాళిదాస కవితలో కమనీయ కల్యాణఘట్టము

మహాకవి కాళిదాసు గొప్పదనమునుగురించి ప్రాచీన విమర్శకులు అనేకులు అనేక విధములుగ కొనియాడిరి. అందు ప్రముఖమైనవి –

1. ఉపమా కాళిదాసస్య భారవేరర్థగౌరవమ్।
   దండినః పదలాలిత్యం మాఘే సన్తి త్రయో గుణాః॥
2. పురా కవీనాం గణనాప్రసఙ్గే కనిష్ఠికాధిష్ఠితకాళిదాసా।
   అద్యాపి తత్తుల్యకవేరభావాత్ అనామికా సార్థవతీ బభూవ॥
3. కవిర్దండీ కవిర్దండీ భవభూతిస్తు పణ్డితః।
   కోఽహం రణ్డే త్వమేవాహం త్వమేవాహం న సంశయః॥
4. కవయః కాళిదాసాద్యాః కవయో వయమప్యమీ।
   పర్వతే పరమాణౌ చ పదార్థత్వం వ్యవస్థితమ్॥
5. కావ్యేషు నాటకం రమ్యం నాటకేషు శకున్తలా।
   తత్రాపి చ చతుర్థోఽఙ్కః తత్ర శ్లోకచతుష్టయమ్॥

ఈవిధముగ కాళిదాసును ప్రశంసించుట మాత్రమే కాక సంస్కృత పఞ్చమహాకావ్యములలో కాళిదాసు రచియించిన మూడు శ్రవ్యకావ్యములను ముందుగ చేర్చిరి. దీనితోనే సంస్కృతభాషలో కాళిదాస మహాకవికి గల స్థానమేమిటో సుస్పష్టముగ తెలియుచున్నది.

అందువలననే సంస్కృతభాషను నేర్చుకోవాలని అనుకునేవారు కాళిదాస గ్రంథాలలో కనీసం ఏ ఒక్క గ్రన్థాన్నైనా తప్పక చదువుతారు. కాళిదాసును ఎఱుగని సంస్కృతజ్ఞులు ఉండరు.

కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే।
సద్యః పరనిర్వృతయే కాన్తాసమ్మితతయోపదేశయుజే॥

అని కావ్యమునకు గల ప్రయోజనములను వివరించినారు. అందులో మొదటిది కీర్తి. ఆ కీర్తిని బాగుగ సాధించిన కవి కాళిదాస మహాకవి. అయితే ఆ మహాకవి కూడా కొందరు కవుల కీర్తితో స్ఫూర్తి పొందినట్లు –

మందః కవియశః ప్రార్థీ గమిష్యామ్యుపహాస్యతామ్।
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభాత్ ఉద్బాహురివ వామనః॥

అను శ్లోకము ద్వారా తెలియుచున్నది. కాని ఆ కవులు ఎవరో మనకు తెలియదు.

బహుశః కాళిదాస కీర్తిలో వారి కీర్తి మరుగున పడిపోయి ఉండవచ్చును.

యశసి చాభిరుచిః వ్యసనం శ్రుతౌ।
ప్రకృతిసిద్ధమిదం హి మహాత్మనామ్॥

అని భర్తృహరి మహాకవి తన నీతిశతకంలో చెప్పినారు. కీర్తికాంక్ష అనునది ఉండవలసిన కాంక్ష అనియు, అది మహాత్ములకు సహజసిద్ధమైనదియు అనియు అన్నారు.

అయితే ఎట్టివారికైనను సమకాలీనులలో మాత్రం కొంతమంది అసూయాపరులు తప్పక ఉంటారు. అందువలననే కాళిదాసు కూడా మేఘసందేశంలో తనను విమర్శించే దిఙ్నాగుడు మొదలైనవారిని పరోక్షంగా నిరసించాడని పెద్దలు చెబుతూ ఉంటారు.

కాళిదాసు అంతటి కీర్తి కలవాడు కనుకనే ఆయన గ్రంథములను వ్యాఖ్యానము చేయుటద్వారా మల్లినాథపండితుడు కూడా గొప్ప కీర్తిని సంపాదించినాడు. ఎందువల్లననగా మల్లినాథుడు ఎంతటి మహాపండితుడైనను కాళిదాస గ్రంథములకు వ్యాఖ్యానములను రచియించనియెడల ఇంతటి పేరు ప్రతిష్ఠలను ఆర్జించెడివాడు కాడు అనునది నిస్సందేహవిషయము. అట్లే మరికొందరు కాళిదాస గ్రంథములకు అనువాదము చేయుటద్వారా, మరికొందరు ప్రతిపదార్థతాత్పర్యములను వ్రాయుటద్వారా, మరికొందరు కాళిదాసగ్రంథములను ముద్రించుట ద్వారా సంస్కృతసాహిత్యచరిత్రలో తమ స్థానాన్ని సుస్థిరం చేసుకోవాలని ప్రయత్నిస్తూ ఉన్నారు. సంస్కృతగ్రంథముద్రణలో 'వావిళ్ల' వారికి గల స్థానము సైతము కాళిదాస గ్రంథ ముద్రణముతో లభించినదే! కాళిదాస గ్రంథములను ముద్రించనియెడల వారి పేరు మనకు తెలిసి ఉండెడిది కాదు.

'పుష్పమాలానుషంగేణ సూత్రం శిరసి ధార్యతే' అని గదా పెద్దల వచనము. ప్రకృతములో శ్రీరావి మోహనరావుగారు సైతము ఇప్పటికే ఎన్నో గ్రంథములు ముద్రణ చేసి తనివి తీరక కాళిదాస గ్రంథములను ఇతర వ్యాఖ్యానములన్నింటిని తాను పరిశీలించి తనదైన శైలిలో ప్రతిపదార్థతాత్పర్యములను, సంధులను, సమాసములను వివరించుచూ ఒక పరిశోధనాత్మక గ్రంథముగాను, విద్యార్థులకు ప్రాథమిక గ్రంథముగాను ఉండేటట్లుగ విలక్షణముగ తయారుచేసి స్వయముగ ముద్రణచేసి అందించుచున్నారు. కావున కాళిదాస గ్రంథములతో పాటు వీరు కూడా కీర్తిప్రతిష్ఠలను శాశ్వతంగా పొందాలని మనసారా ఆకాంక్షిస్తున్నాను.

కుమార సంభవము – సప్తమసర్గ

జగతః పితరౌ వందే పార్వతీ పరమేశ్వరౌ॥

అంటూ కాళిదాసు పార్వతీపరమేశ్వరులయెడల తన భక్తిని ప్రదర్శించినాడు. ఆయన

వ్రాసిన ప్రతి గ్రంథములో పరమేశ్వర ప్రస్తావన తప్పక ఉంటుంది. ఇక కుమారసంభవము సంపూర్ణముగ శివపురాణమే : అందువలననే ఇక్కడ శివపార్వతుల చరిత్రను పూర్తిగా నిబంధించినాడు. ఈ కావ్యములో ఏడవ సర్గ పార్వతీపరమేశ్వరుల వివాహమునకు సంబంధించినది. యాదృచ్ఛికమో లేక కవి ఉద్దేశ్యపూర్వకముగ నిబంధించినాడో కాని రఘువంశములోని ఏడవసర్గ కూడా అజుడు ఇందుమతి కళ్యాణమునకు సంబంధించినదియే.

పశుపతి రపి తాన్యహాని కృచ్ఛ్రాదగమయత్ అద్రిసుతాసమాగమోత్కః

హిమవంతుడు వివాహముహూర్తవిషయమై మహర్షులను ప్రశ్నించగా వారు మూడుదినముల యనంతరమని ముహూర్తనిర్ణయమును తెల్పి హిమవంతునినుండి సెలవు తీసికొని పరమేశ్వరుని వద్దకు వెళ్ళి జరిగిన విషయమును ఆయనకు తెలిపిరి. పరమేశ్వరుడు కూడా గౌరీ సమాగమముకొరకు ఆతురత పడుచు ఆ మూడు దినములను అతి కష్టముమీద గడిపెను, అని కాళిదాసు వర్ణించెను.

అట్టి వివాహసమయములో మొదటిసారిగ పార్వతీదేవి పాణిని పరమేశ్వరుడు స్పృశించగా

రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః స్విన్నాంగులిః పుంగవకేతురాసీత్

పార్వతీదేవికి రోమాంచములు ఏర్పడెనట. పరమేశ్వరుని హస్తమునందు స్వేదము ఉద్భవించెనట. ఇట్టి వర్ణనలనుగురించి చదివినప్పుడు కామదహనము చేసిన పరమేశ్వరునకు కూడా ఇట్టి భావములు నిజముగా ఉండునా, లేక కవివర్ణన మాత్రమేనా అని సందేహము కలుగక మానదు.

ఇచట మనం రెండు సమాధానములను చెప్పుకోవచ్చును. అందు మొదటిది.–

ఎంతటి పార్వతీపరమేశ్వరులైనను ప్రస్తుతము వారు నూతనవధూవరులు కాన వారి భావములు నూతనవధూవరులకు తగినట్లుగానే యుండుననియు, అట్లే కవి, వర్ణించవలసియుండుననియు మనము భావింపవలయును.

ఇక రెండవ సమాధానమేమనగా–

నానృషిః కురుతే కావ్యమ్. ఋషికాని వాడు కావ్యమును వ్రాయలేడు. అందులోను కాళిదాసు సామాన్య కవికాడు. పార్వతీపరమేశ్వరులయెడల అత్యంత భక్తి ప్రవృత్తులు కలవాడు. కవికులగురువు. ఆయన కవిత్వమే కాళికాదేవి వరప్రసాదలభ్యము.

దాదాపు ఆయన కవిత్వము ఆయన ముఖము ద్వారా వచ్చిన కాళికాదేవి రచనగా భావింపవలెను. అందువలన పరమేశ్వరుడు మూడుదినములను అతికష్టము మీద

గడపెను అన్నా, ప్రథమసమాగమమున ఆయన చేతికి చెమటలు పట్టినవి అన్నా అది అంతయును వాస్తవము అనియే భావింపవలెను. కవివర్ణనగా పరిగణించ వలసిన అవసరము లేదు.

సహజముగ నూతన వధూవరులను చూచుటయందు జనులకు ఆసక్తి మెండు. వారు అంతకు ముందు బాగా పరిచితులైనను వివాహసమయమందు ప్రత్యేకించి చూడటానికి ఆసక్తి చూపిస్తారు. ఈ విషయంలో స్త్రీలు క్రొత్త పెళ్ళికొడుకును చూడటానికి మరింతగా ఉత్సాహం చూపిస్తారు. దానికి కారణం ఏమనగా వివాహ సమయంలో నూతన వధూవరులలో పార్వతీపరమేశ్వరులు ప్రవేశిస్తారని వేదం చెబుతోంది. అందువలన వారికి క్రొత్త కళ వస్తుంది. అందువలననే వారిని చూడటానికి అందరూ ముందుకు వస్తారు. అయితే ఇక్కడ సాక్షాత్తుగా పార్వతీ పరమేశ్వరులే వధూవరులైనందున వారి శోభ విషయమై చెప్పెడిది ఏమి ఉన్నది?

వివాహార్థము పెండ్లికూతురి ఇంటికి వచ్చుచున్న పరమేశ్వరుని చూచుటకు మార్గములోని భవనములలోనున్న స్త్రీలు ఎంతటి ఆసక్తి చూపించారో అనే విషయాన్ని కాళిదాసు చాలా రమణీయంగా వర్ణించాడు. అయితే, ఈ సందర్భంలో అజ ఇందుమతుల వివాహసమయంలో రఘువంశములో కూడా కాళిదాసు ఇట్లే వర్ణించినాడు. రెండు సందర్భములలోనూ కొన్ని శ్లోకములు అక్కడ, ఇక్కడ ఏకవిధముగ నున్నవి. తన కావ్యములోని కొన్ని శ్లోకములనే తనే మరియొక కావ్యములో సైతము ఉంచినాడంటే అవి ఆ కవినే ఎంత ఆకర్షించినవో తెలియు చున్నది.

లేదా ఒకచోట ఉన్నవాటిని మరియొక చోటకూడా ఎవరో ప్రక్షిప్తము చేసినారంటే పాఠకులకు ఆ శ్లోకములయందు ఎంతటి అభిమానము ఉన్నదో తెలియుచున్నది.

మొత్తము మీద ఏ కవియైనా ఏదైనా ఒక వివాహఘట్టమును వర్ణించవలెనన్న ఇంతకన్నా గొప్పగా వర్ణించుట అసాధ్యము అన్న విషయం దృఢముగ తెలియుచున్నది.

ఇక పార్వతీపరమేశ్వరకల్యాణవిషయంలో కాళిదాసు ఎన్నో భారతీయ ఆచారములను ఇందు తెలియజేసినాడు.

ఈ గ్రంథమును, గ్రంథములోని ఈ కల్యాణసన్నివేశమును చదువుట ద్వారా పాఠకులు ఇహపరములు రెండింటిని తప్పక పొందగలరు అని నా విశ్వాసము.

ఇట్లాంటి గ్రంథాన్ని పాఠకలోకానికి అందించిన మిత్రులు శ్రీరావి మోహనారావుగారు ధన్యులు. వారికి పార్వతీ పరమేశ్వరుల అనుగ్రహం సర్వదా లభించాలని మనసారా ఆశిస్తూ –

డా॥ ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రి

పుష్పగిరి పీఠాధిపతులు

శ్రీశ్రీశ్రీ విద్యానృసింహభారతీస్వామివారి

పాదపద్మములకు భక్తితో సమర్పితము.

– రామోరా

శ్రీః

ఓం కుమార శ్రీగురవే నమః

మృణాళినీ వ్యాఖ్యానమున

ఉదాహరింపబడిన విషయములకు సంబంధించిన

ఆయా గ్రంథ రచయితలకు, వ్యాఖ్యానకారులకు నమస్సుమాంజలులు.

❊

ఇట సహకరించిన డా॥ పుయ్యూరు లక్ష్మీనరసింహారావుగారు,

డా॥ ఈ.ఏ. శింగరాచార్యులుగారు, డి. పాపిరెడ్డిగారు, సి. సుబ్బారావుగారు,

మేళ్లచెర్వు వేంకట సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు, శ్రీ ఇప్పగుంట సాయిబాబాగారు,

డా॥ గోగినేని యోగప్రభావతీదేవిగారు, మహామహోపాధ్యాయ శ్రీ పుల్లెల

శ్రీరామచంద్రుదుగార్లకు మఱియు అడిగిన వెంటనే 'కాళిదాస కవితలో

'కమనీయకల్యాణఘట్టము' అందించిన

డా॥ ముళ్ళపూడి విశ్వనాథశాస్త్రిగారు,

డా॥ కందాళ లక్ష్మీనారాయణగారు, గరిమెళ్ళ సోమయాజులుశర్మగారు,

ప్రియమిత్రులు శ్రీ కె. అరవిందరావు గార్లకు

❊

నా ఆరాధ్యదైవమైన

మహాయోగి శ్రీఅరవిందభగవానుదు,

వారి అర్ధభాగమైన మృణాళినీదేవికి నమస్కరిస్తూ.....

❊

శ్లో॥ నాహం మనేయ సువేదేతి – నో న వేదేతి వేద చ।

యో నస్ తద్వేద తద్వేద – నో న వేదేతి వేద చ॥

– కేనోపనిషత్ 10

ఓం శాన్తిశ్ శాన్తిశ్ శాన్తిః

– రా మో రా

శ్రీః

మహాకవి శ్రీకాళిదాసవిరచితమ్

కుమారసమ్భవమహాకావ్యమ్

ఉమాపరిణయో నామ సప్తమః సర్గః

రామోరా విరచిత -
ఆన్ధ్రమృణాళినీవ్యాఖ్యాసముల్లసితమ్

అవతారిక :– సప్తర్షీణాం గమనానన్తరం హిమవాన్ శుభతిథౌ ఉమాయాః వివాహదీక్షావిధిమకరోత్–

శ్లో॥ అథౌషధీనామధిపస్య వృద్ధౌ
తిథౌ చ జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్।
సమేతబన్ధుర్హిమవాన్సుతాయా
వివాహదీక్షావిధిమన్వతిష్ఠత్॥ **1**

పదవిభాగము :– అథ, ఓషధీనామ్ అధిపస్య, వృద్ధౌ, తిథౌ, చ, జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్, సమేతబన్ధుః, హిమవాన్, సుతాయాః, వివాహదీక్షావిధిమ్, అన్వతిష్ఠత్।

అన్వయము :– అథ హిమవాన్ ఓషధీనామధిపస్య వృద్ధౌ తిథౌ చ జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ (సత్యామ్) సమేతబన్ధుః (సన్) సుతాయాః వివాహదీక్షావిధిమ్ అన్వతిష్ఠత్।

ప్రతిపదార్థము :– అథ – పిమ్మట (సప్తర్షులు పెట్టిన గడువగు మూడురోజుల అనంతరము), హిమవాన్ – హిమవంతుడు, ఓషధీనామ్ అధిపస్య వృద్ధౌ – ఓషధులకు భర్తయగు చంద్రుడు దినదినాభివృద్ధిగాంచు శుక్లపక్షమునందు, జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ తిథౌ చ – జ్యామిత్రగుణాన్వితమైన తిథియందును, సమేతబన్ధు ః – బంధుగణముతో కూడినవాడై, సుతాయాః – తన కూతురగు పార్వతీదేవికి, వివాహదీక్షావిధిమ్ – వివాహదీక్షావిధిని – పరిణయసంస్కార విధానమును, అన్వతిష్ఠత్ – నిర్వహించెను.

తాత్పర్యము :– పూర్వసర్గమున సప్తర్షులు పెట్టిన గడువగు మూడురోజుల అనంతరము హిమవంతుడు – చంద్రుడు దినదినాభివృద్ధిగాంచు శుక్లపక్షమునందు, జ్యామిత్రగుణాన్వితమైన తిథియందును – బంధుగణముతో కూడినవాడై తన కూతురగు పార్వతీదేవికి వివాహదీక్షావిధిని నిర్వహించెను.

విభక్తులు/క్రియలు :– 1. అథ – అవ్యయము, 2. హిమవాన్ – **హిమవాన్**, హిమవన్తౌ , హిమవన్తః, తకారాన్తః పుంలింగ హిమవచ్ఛబ్దః; ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనము. 3. అధిపస్య – **అధిపస్య,** అధిపయోః, అధిపానామ్; అకారాన్త పుంలింగ అధిపశబ్దము – షష్ఠీవిభక్తి ఏకవచనము. 4. జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ – **...అన్వితాయామ్,** ...అన్వితయోః, ... అన్వితాసు; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ ...అన్వితాశబ్దము, సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము. 5. వృద్ధౌ – **వృద్ధౌ** , వృద్ధ్యోః, వృద్ధిషు; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ వృద్ధిశబ్దము, సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము. 6. తిథౌ – **తిథౌ,** తిథ్యోః, తిథిషు; ఇకారాన్త స్త్రీలింగ తిథిశబ్దము, సప్తమీవిభక్తి ఏకవచనము. 7. చ – అవ్యయము. 8. సమేతబన్ధుః – **...బన్ధుః** బన్ధూ, బన్ధవః; ఉకారాన్త పుంలింగ బన్ధుశబ్దము, ప్రథమావిభక్తి ఏకవచనము. 9. సుతాయాః – సుతాయాః, సుతయోః, సుతానామ్; ఆకారాన్త స్త్రీలింగ సుతాశబ్దము, షష్ఠీవిభక్తి ఏకవచనము. 10. వివాహదీక్షావిధిమ్ – **...విధిమ్,** ...విధీ, ...విధీన్; ఇకారాన్త పుంలింగ ...విధిశబ్దము; ద్వితీయావిభక్తి ఏకవచనము. 11. అన్వతిష్ఠత్ – క్రియ – లఙ్ – ప్రథమ పురుషైకవచనము.

సంధులు :–

1. అథ + ఓషధీనామ్... = అథౌషధీనామ్... – వృద్ధిసంధిః। **వృద్ధిరేచి** (సూ 6–1–85) – అవర్ణమునకు (అఆలకు) ఏఓఐఔలు పరమగునపుడు పూర్వపరముల స్థానములో వృద్ధి ఏకాదేశమగును. ఏఐలు పరమగునపుడు ఐకారము, ఓఔలు పరమగునపుడు ఔకారము వచ్చును.
2. సమేతబన్ధుః + హిమవాన్ – సమేతబన్ధుర్హిమవాన్ – విసర్గసన్ధిః।
3. అన్వతిష్ఠత్ – అను + అతిష్ఠత్ – అన్వతిష్ఠత్ – యణాదేశసన్ధిః – **ఇకోయణచి** (సూ 6–1–74) – ఇఉఋఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా య్ వ్ ర్ ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. హిమవాన్ – హిమాని సన్తి యస్య స హిమవాన్ – మతుప్ ప్రత్యయః। తద్ధితవృత్తిః।
2. అధిపస్య – అధి పాతీతి అధిపః, తస్య అధిపస్య। అవ్యయీభావసమాసః।
3. జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ – జ్యామిత్రస్య గుణః జ్యామిత్రగుణః తేన అన్వితా జ్యామిత్రగుణాన్వితా, తస్యాం జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ – తృతీయా తత్పురుషసమాసః।
4. సమేతబన్ధుః – సమేతాః బన్ధవః యస్య స సమేతబన్ధుః – బహువ్రీహిః।
5. వివాహదీక్షావిధిమ్ – వివాహస్య దీక్షా వివాహదీక్షా సా ఏవ విధిః వివాహదీక్షావిధిః , తమ్। కర్మధారయసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. జ్యామిత్రగుణాన్వితాయామ్ –

ఎ) "ఉదగయన ఆపూర్యమాణపక్షే కల్యాణే నక్షత్రే చౌలకర్మోపనయన గోదాన వివాహాః" – చౌలోపనయన, గోదాన, వివాహాది శుభకర్మలు శుక్లపక్షమునందు చేయదగినవి అని – ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రము (1–4–1) నందు చెప్పబడినది. 'సార్వకాలమేకే వివాహమ్' (14–2) ఇత్యాశ్వలాయనగృహ్యే। జాతకచక్రమునందు లగ్నమునుండి సప్తమస్థానమును జామిత్రస్థానమందురు.

ముహూర్తదర్శనే – 'జామిత్రాస్తకలత్రమన్మథమదద్యూనాభిధం సప్తమమ్' ఇతి। తస్య గుణస్తు గ్రహరహితత్వమ్।

సుబోధే – 'శుద్ధో భవేత్ సప్తమః' ఇతి।

జామిత్రస్థానము శుద్ధమైయున్నచో పెండ్లి శుభప్రదమగునని అరుంధతీసమేత ఋషిగణము ముహూర్తమును నిర్ణయించిరని తలంపవచ్చును.

'జామిత్రం లగ్నాత్ సప్తమమ్ స్థానమ్' – అని మల్లినాథుడు.

Some Derive the Word from 'జాయా' because in astrology, the జామిత్ర sign indicates the future good luck of one's wife (జాయామిత్రమ్;) but the word is obviously connected with the Greek 'Diametron' - Apte.

ఇందు 'జా' అను అక్షరము సార్థకమై, శివపార్వతుల కల్యాణము జరిగి 'కుమారజన్మము'ను సూచించుచున్నదని తలంపవచ్చును.

పతిర్జాయాం ప్రవిశతి గర్భో భూత్వేహ మాతరమ్।

తస్యాం పునర్నవో భూత్వా దశమే మాసి జాయతే।

తజ్జాయా జాయా భవతి యదస్యాం జాయతే పునః। అని శ్రుతి.

బి) అన్వితా – 1. అన్వితః – అ – త్రి – యుక్తః – సర్వశబ్దే

3. శ్లో॥ యా కున్దేన్దుతుషారహారధవళా యా శుభ్రవ**స్త్రాన్వితా**
యా వీణావరదణ్డమణ్డితకరా యా శ్వేతపద్మాసనా।
యా బ్రహ్మాచ్యుతశంకరప్రభృతిభిర్దేవైస్సదా పూజితా
సా మాం పాతు సరస్వతీ భగవతీ నిశ్శేషజాడ్యాపహా॥

ఇది వాగ్దేవీస్తోత్రము. ఈ శ్లోక పూర్తి వ్యాఖ్య కొఱకు 'మహనీయుడు 'విశ్వనాథ సత్యనారాయణ' గారి **'సాహిత్యసురభి'** చూడగలరు.

ఛన్దస్సు :- ఈ సర్గమున శ్లోకములన్నియు ఉపజాతి వృత్తమునందు నిబంధింపబడినవి.

క్రియాదర్శము :- అన్వతిష్ఠత్ – అను ఉపసర్గ, ష్ఠా (స్థా) గతి నివృత్తౌ నిలుచుట, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లజ్ ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

అన్వతిష్ఠత్ – అన్వతిష్ఠతామ్ – అన్వతిష్ఠన్.

అవతారిక – హిమవతః నగరే ప్రతిగృహం స్త్రియః ప్రీత్యా మంగళపదార్థ సంపాదనవ్యగ్రా అభూవన్–

శ్లో॥ వైవాహికైర్మఙ్గలసంవిధానై-
ర్గృహే గృహే వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్।
ఆసీత్పురం సానుమతోఽనురాగా-
దన్తఃపురం చైకకులోపమేయమ్॥ 2

పదవిభాగము :- వైవాహికైః, మంగలసంవిధానైః, గృహే గృహే, వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్, ఆసీత్, పురమ్, సానుమతః, అనురాగాత్, అన్తఃపురమ్, చ, ఏకకులోపమేయమ్।

అన్వయము :– అనురాగాత్ గృహే గృహే వైవాహికైః మంగలవిధానైః వ్యగ్రపురంధ్రివర్గం సానుమతః పురమ్ అన్తఃపురం చ ఏకకులోపమేయమ్ ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :– అనురాగాత్ – కూరిమితో, గృహే గృహే – ప్రతి ఇంటియందును, వైవాహికైః – వివాహమునకు సంబంధించినవగు, మంగలసంవిధానైః – శుభమును కలిగించు ద్రవ్యాంగములతో, వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్ – వ్యాసక్త గృహిణీ సమూహమును, సానుమతః – హిమాలయముయొక్క, పురమ్ – నగరమును, అన్తఃపురఇ్చ – అన్తఃపురమున్ను, ఏకకులోపమేయమ్ – ఒకే ఇంటితో పోల్చబడదగినదిగా, ఆసీత్ – ఆయెను.

తాత్పర్యము :– కూరిమితో ప్రతి ఇంటియందును వివాహమునకు సంబంధించినవగు శుభమును కలిగించు ద్రవ్యాంగములతో వ్యాసక్త గృహిణీ సమూహమును, హిమవన్నగరమును, అన్తఃపురమును ఒకే ఇంటితో పోల్చబడినదిగా ఆయెను. (అనగా హిమవంతుని మీది అభిమానముతో ఓషధిప్రస్థపురములో వారు వీరు అనక ప్రతి ఇంటిలోను వారు ఒకే కుటుంబసభ్యులవలె శివపార్వతుల కల్యాణకార్యమును నిర్వహింపమొదలిడినారని భావము)

పాఠాన్తరాలు :– 1. మంగల... – కౌతుక... ।

విభక్తులు , క్రియలు :– 1. అనురాగాత్ – **అనురాగాత్,** అనురాగాభ్యామ్, అనురాగేభ్యః; అకారాన్త పుంలింగ అనురాగశబ్దః, పఞ్చమీ ఏకవచనము. 2. గృహే – **గృహే,** గృహయోః, గృహేషు; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః గృహశబ్దః, సప్తమీ ఏకవచనము. 3. వైవాహికైః – వైవాహికేన, వైవాహికాభ్యామ్, **వైవాహికైః;** అకారాన్తః నపుంసకలింగః వైవాహికశబ్దః, తృతీయా బహువచనమ్. 4. మంగలసంవిధానైః – ...సంవిధానేన, ...సంవిధానాభ్యామ్, **...సంవిధానైః;** అకారాన్తః నపుంసకలింగః, ...సంవిధానశబ్దః తృతీయా బహువచనము. 5. వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్ – **...వర్గమ్,** ...వర్గే, ...వర్గాణి; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః... వర్గశబ్దః ద్వి.ఏ. 6. సానుమతః – **సానుమతః,** సానుమతోః, సానుమతామ్; తకారాన్తః పుంలింగః సానుమచ్ఛబ్దః, షష్ఠ్యేకవచనాంతః 7. అన్తఃపురమ్ – **అన్తఃపురమ్,** అన్తఃపురే, అన్తఃపురాణి; అకారాన్తనపుంసకలిఙ్గ అన్తఃపురశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. చ – అవ్యయము 9. ఏకకులోపమేయమ్ – **...ఉపమేయమ్,** ...ఉపమేయే, ...ఉపమేయాని; అకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః, ...ఉపమేయశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. వైవాహికైః + మంగలసంవిధానైః – వైవాహికైర్మంగలసంవిధానైః – విసర్గసన్ధిః
2. ...సంవిధానైః + గృహే – ...సంవిధానైర్గృహే – విసర్గసన్ధిః।

3. సానుమతః + అనురాగాత్ – సానుమతోఽనురాగాత్ – ఉత్వాదేశః। **అతోరోరప్లుతాదప్లుతే,** (సూ 6–1–109) – అప్లుతమగు హ్రస్వ అకారమునకు పరముగానున్న రుత్వమునకు అప్లుతమైన హ్రస్వ అకారము పరముగా నున్నపుడు ఉకారము వచ్చును. పిదప పూర్వరూపము. (రుత్వాదేశము – ఉత్వాదేశము – గుణము – పూర్వరూపము)
4. చ + ఏక ... – చైక... – వృద్ధిసన్ధిః – వృద్ధిరేచి (సూ 6–1–85)

సమాసాలు :–

1. వైవాహికైః – వివాహః ప్రయోజనం యేషాం తాని వైవాహికాని, తైః వైవాహికైః **'ప్రయోజనం'** ఇతి ఠక్ ప్రత్యయం। **'కితి చ'** ఇతి ఆదివృద్ధిః।
2. మంగలసంవిధానైః – మంగలానాం సంవిధానాని మంగలసంవిధానాని, తైః మంగలసంవిధానైః। ష.త।
3. వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్ – పురంధ్రీణాం వర్గః, పురంధ్రివర్గః వ్యగ్రః, వ్యగ్రపురంధ్రివర్గః యస్మిన్ తద్। వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్– బహువ్రీహిః।
4. సానవః అస్య సన్తి ఇతి సానుమాన్, తస్య సానుమతః, తస్య సానుమతః తద్ధితవృత్తిః।
5. ఏకకులోపమేయమ్ – ఏకం చ తత్ కులమ్ ఏకకులమ్ తేన ఉపమేయమ్ ఏకకులోపమేయమ్ – తృ.త.।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మంగలమ్ – (త్రి.)

ఎ) మఙ్గతి హితార్థం సర్పతి, మఙ్గతి దురదృష్టమనేనాస్మాద్వేతి। మగి + **'మఙ్గేరలచ్'** ఇత్యలచ్। ఉణాదిసూత్రమ్।

బి)1. '...కల్యాణం మఙ్గలం క్షేమం శాతం శర్మ శివం శుభమ్'
– ఇతి వైద్యకరత్నమాలాయామ్।

2. 'కౌతూహలే మఙ్గలే చ కౌతకం స్యాద్' – ఇతి **భోజః।**

సి) 1. 'మంగలాయ చ లోకానాం క్షేమాయ చ భవాయ చ'
– ఇతి భాగవతే (5–14–34)

2. శ్లో॥ జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్ర**మఙ్గలమ్।**
తస్మిన్నకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి॥
– ఇతి ఉత్తరరామచరితే – షష్ఠేఽఙ్కే – 42

3. శ్లో॥ మంగళం గురుదేవాయ మహనీయగుణాత్మనే।
సర్వలోకశరణ్యాయ సాధురూపాయ మంగళమ్॥ – గీతామాహాత్మ్యం

అలంకారాలు :– ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

"ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః"। – అని చంద్రాలోకలక్షణము.

'ఉపమానమునకు ఉపమేయమునకు – ఈ రెండింటికి సామ్యరూపమైన సౌందర్యము సహృదయరంజకముగా నెచట నుండునో, అచట నది ఉపమాలంకార మగునని లక్షణము' – చంద్రాలోకసమున్మేషము.

"వ్యగ్రపురంధ్రివర్గమ్, పురమ్, అన్తఃపురమ్" – ఇది అంతయు 'ఏకకులోపమేయమ్' అని వర్ణింపబడుటచే నిది 'ఉపమాలంకార'మని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– ఆసీత్ – అస (అస్) భువి (ఉండుట), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

ఆసీత్ – ఆస్తామ్ – ఆసన్.

శ్లో॥ ప్రముదితవరపక్షమేకతస్తత్
క్షితిపతిమణ్డలమన్యతో వితానమ్।
ఉషసి సర ఇవ ప్రఫుల్లపద్మం
కుముదవనప్రతిపన్ననిద్ర**మాసీత్॥**
రఘువంశమహాకావ్యే –షష్ఠసర్గే – 86

అవతారిక :– రాజమార్గః తోర్ణైః పతాకాభిశ్చాలంకృతః –

**శ్లో॥ సన్తానకాకీర్ణమహాపథం త –
చ్చీనాంశుకైః కల్పితకేతుమాలమ్।
భాసోజ్జ్వలత్కాఞ్చనతోరణానాం
స్థానాన్తరం స్వర్గ ఇవాబభాసే॥**

పదవిభాగము :– సన్తానకాకీర్ణమహాపథమ్, తత్, చీనాంశుకైః, కల్పితకేతుమాలమ్, భాసా, ఉజ్జ్వలత్, కాఞ్చనతోరణానామ్, స్థానాన్తరమ్, స్వర్గః, ఇవ, ఆబభాసే।

అన్వయము :– సన్తానకాకీర్ణమహాపథం చీనాంశుకైః కల్పితకేతుమాలం కాఞ్చనతోరణానాం భాసా ఉజ్జ్వలత్ తత్ స్థానాన్తరం స్వర్గ ఇవ ఆబభాసే।

ప్రతిపదార్థము :– సన్తానకాకీర్ణమహాపథమ్ – సన్తానమను కల్పవృక్షముల పూలతో పఱువబడిన రాజమార్గములు గలదియు, చీనాంశుకైః – పట్టువస్త్రములతో, కల్పితకేతుమాలమ్ – విరచితమైన ధ్వజపంక్తులు గలదియు, కాఞ్చనతోరణానామ్ – సువర్ణబహిర్ద్వారములయొక్క, భాసా – ప్రకాశముతో, ఉజ్జ్వలత్ – వెలుగొందుచున్నదియగు, తత్ (పురమ్) – ఆ ఓషధిప్రస్థపట్టణము, స్థానాన్తరమ్ – మఱొక స్థానమును పొందినదై, స్వర్గః + ఇవ – స్వర్గమువలె, ఆబభాసే – ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :– సన్తానమను కల్పవృక్షములపూలతో పఱువబడిన రాజమార్గము గలదియు, పట్టువస్త్రములతో విరచితమైన ధ్వజపంక్తులుగలదియు, సువర్ణ బహిర్ద్వారములయొక్క ప్రకాశముతో వెలుగొందుచున్నదగు, ఆ ఓషధిప్రస్థపట్టణము మరొకస్థానమును పొందినదై స్వర్గమువలె ప్రకాశించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. …మహాపథం – చతుష్పథమ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సన్తానకాకీర్ణమహాపథమ్ – …**పథమ్,** …పథే, …పథాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ …పథశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. చీనాంశుకైః – చీనాంశుకేన, చీనాంశుకాభ్యామ్, **చీనాంశుకైః** అకారాన్త నపుంసకలింగ చీనాంశుకశబ్దః, తృ.బ. 3. కల్పితకేతుమాలమ్ – **…మాలమ్**, …మాలే, …మాలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ…మాలశబ్దః, ప్ర.బ 4. కాంచనతోరణానామ్ – …తోరణస్య, …తోరణయోః, **…తోరణానామ్**; అకారాన్త నపుంసకలింగ …తోరణశబ్దః, ష.బ. 5. భాసా – **భాసా**, భాసోభ్యామ్, భాసోభిః; సకారాన్త స్త్రీలింగ భాస్‌శబ్దః. తృ.ఏ. 6. ఉజ్జ్వలత్ – **ఉజ్జ్వలత్**, ఉజ్జ్వలతీ, ఉజ్జ్వలన్తి / ఉజ్జ్వలతి; తకారాన్త నపుంసకలింగ ఉజ్జ్వలత్‌శబ్దః / ఉజ్జ్వలతీతి ఉజ్జ్వలత్, శతృప్రత్యయః / ప్ర.ఏ. 7. తత్ – **తత్**, తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. స్థానాన్తరమ్ – **…స్థానాన్తరమ్**, స్థానాన్తరే, స్థానాన్తరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః స్థానాన్తరశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. స్వర్గః – స్వర్గః, స్వర్గౌ, స్వర్గాః; అకారాన్త పుంలింగ స్వర్గశబ్దము ప్ర.ఏ. 10. ఆబభాసే – ఆఙుపసర్గపూర్వకాద్ 'భాసృదీప్తౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్।

సంధులు :–

1. తత్ + చీనాంశుకైః = తచ్చీనాంశుకైః – శ్చుత్వసన్ధిః।
స్తోఃశ్చునాశ్చుః (సూ. 8–4–39)

2. భాసా + ఉజ్జ్వలత్ = భాసోజ్జ్వలత్ - గుణసన్ధిః।
ఆద్గుణః (సూ 6-1-84) అవర్ణమునకు (అ,ఆలకు) హ్రస్వదీర్ఘములైన ఇ, ఉ, ఋ, ఌ వర్ణములు పరముగానున్నప్పుడు పూర్వపరములస్థానములో గుణము ఏకాదేశమగును. ఇచట గుణములు క్రమముగా ఏఓఅర్అల్ అనునవి ఆదేశమగునని తెలియనగును.

3. స్వర్గః + ఇవ - స్వర్గ ఇవ - విసర్గలోపః।
అశ్ వర్ణములు (అనగా అచ్చులు, వర్గతృతీయ చతుర్థపంచమ వర్ణములు, యరలవలు (అంతస్థములు) హకారము పరమైనపుడు విసర్గ లోపించును.

4. ఇవ + ఆబభాసే - ఇవాబభాసే - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సన్తానకాకీర్ణమహాపథమ్ - సన్తానకస్య పుష్పాణి సన్తానకాని, సన్తానకైః ఆకీర్ణాః సన్తానకాకీర్ణాః। మహాన్తః చ తే పన్థానః మహాపథాః సన్తానకాకీర్ణాః మహాపథాః యస్మిన్ తత్ సన్తానకాకీర్ణమహాపథమ్ బహువ్రీహిసమాసః।
2. చీనాంశుకైః - చీనస్య అంశుకాని చీనాంశుకాని, తైః చీనాంశుకైః, షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।
3. కల్పితకేతుమాలమ్ - కేతూనాం మాలాః కేతుమాలాః। కల్పితాః కేతుమాలాః యస్య తత్। బహువ్రీహిసమాసః।
4. కాఞ్చనతోరణానామ్ - కాఞ్చనస్య వికారాః కాంచనాని, తాని చ తోరణాని, కాఞ్చనతోరణాని, తేషాం కాంచనతోరణానామ్। కర్మధారయః।
5. స్థానాన్తరమ్ - అన్యత్ స్థానం స్థానాన్తరమ్।... మ.వ్యం.సమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. భాసా :- ఎ) భాస్ (స్త్రీ.). భాః - Light, A ray of light
భాస్, To Shine, క్విప్ ప్రత్యయము, భావార్థమున
బి) భాసా - తృ.ఏ.
సి) శ్లో।। దివి సూర్యసహస్రస్య భవేద్యుగపదుత్థితా।
యది **భాః** సదృశీ సా స్యాత్ భాసస్తస్య మహాత్మనః ।। భ.గీ. 11-12

ఆకాశమున వేలకొలది సూర్యులు ఒక్కుమ్మడిగా ఉదయించినచో వచ్చు కాన్తి పుంజములును ఆ విరాట్ - రూపతేజస్సులకు సాటిరావు.

డి) శ్లో।। త్వదాస్యలక్ష్మీముకురం చకోరైః స్వకౌముదీమాదయమానమిన్దుమ్।
దృశా నిశేన్దీవరచారు**భాసా** పిబోరు రమ్భాతరుపీవరోరు!।।
-నైషధీయచరితమ్ - 22-42

అలంకారాలు :- ఇందు 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణము :- శ్లో।। సంభావనాస్యాదుత్ప్రేక్షా వస్తుహేతుఫలాత్మనా।
ఉక్తానుక్తాస్పదాద్యాత్ర సిద్ధాసిద్ధాస్పదే పరే।।

వస్తువునుబట్టి, హేతువునుబట్టి, ఫలమునుబట్టి యూహించుట యుత్ప్రేక్షాలంకార మగును. ఉపమానముకున్న ధర్మములే యుపమేయమునందుండుటచేత నుపమేయమునకుపమాన తాదాత్మ్యము నూహించిన యెడల **'ఉత్ప్రేక్ష' యగును.** ఇట ఓషధిప్రస్థపురమును స్వర్గముగా సంభావించుటచే నిది 'ఉత్ప్రేక్షాలంకార' మని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము:- ఆబభాసే - ఆఙ్ - ఉపసర్గ; భాసృ - దీప్తౌ - అకర్మకమ్‌సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః। లిట్ - ప్ర.ఏ.

ఆబభాసే - ఆబభాసాతే - ఆబభాసిరే.

అవతారిక:- ఆసన్నపాణిగ్రహణత్వాదుమా పిత్రోరధికప్రేమాస్పదం బభూవ -

శ్లో।। ఏకైవ సత్యామపి పుత్త్రపఙ్క్తౌ
చిరస్య దృష్టేవ మృతోత్థితేవ।
ఆసన్నపాణిగ్రహణేతి పిత్రో-
రుమా విశేషోచ్ఛ్వసితం బభూవ।। **4**

పదవిభాగము:-ఏకా, ఏవ, సత్యామ్, అపి, పుత్త్రపఙ్క్తౌ, చిరస్య, దృష్టా, ఇవ, మృతోత్థితా, ఇవ, ఆసన్నపాణిగ్రహణా, ఇతి, పిత్రోః, ఉమా, విశేషోచ్ఛ్వసితమ్, బభూవ।

అన్వయము :- పుత్త్రపఙ్క్తౌ సత్యామపి ఉమా ఏక ఏవ చిరస్య దృష్టా ఇవ, మృతోత్థితా ఇవ, ఆసన్నపాణిగ్రహణా ఇతి (హేతోః) పిత్రోః విశేషోచ్ఛ్వసితం బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :– పుత్త్రపఙ్క్తౌ – పుత్త్రదుహితృపంక్తిగల, సత్యామ్ అపి – ఉన్నదానియందు , ఉమా – పార్వతీదేవి, ఏకా ఏవ – ఒక్కతెయే, చిరస్య దృష్టా ఇవ – చాలాకాలమునుండి కనబడక ఇప్పుడే కనబడినట్టును, మృతోత్థితా ఇవ – మరణించి మరల లేచి వచ్చినదో అన్నట్లును, ఆసన్నపాణిగ్రహణా ఇతి – భర్తృగృహమునకు త్వరలో వెళ్ళును అను కారణము వలన, పిత్రోః – తల్లిదండ్రులగు మేనాహిమవంతులకు, విశేషోచ్ఛ్వసితమ్ – ప్రాణభూతురాలు, బభూవ – ఆయెను.

తాత్పర్యము :– తల్లిదండ్రులగు మేనాహిమవంతులకు ఉన్న పుత్త్రదుహితృపంక్తి యందు పార్వతీదేవి ఒక్కతెయే భర్తృగృహమునకు త్వరలో వెళ్ళునను కారణమువలన వారికి ప్రాణభూతురాలు ఆయెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఆసన్న... – ఉపోఢ ...; 2. చిరస్య – చిరేణ;

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. పుత్త్రపుఙ్క్తౌ – **పుత్త్రపఙ్క్తౌ,** పుత్త్రపఙ్క్త్యోః, పుత్త్రపఙ్క్తిషు; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః పుత్త్రపఙ్క్తిశబ్దః, స.ఏ. 2. సత్యామ్ – **సత్యామ్,** సత్యోః, సతీషు; ఈకారాన్త స్త్రీలింగః సతీశబ్దః (అస్తీతి సతీ, తస్యాం సత్యామ్), స.ఏ.3. అపి, ఏవ, ఇతి – అవ్యయాలు. 4. ఉమా – **ఉమా,** ఉమే, ఉమాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ఉమాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ఏకా – **ఏకా,** ఏకే, ఏకాః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ఏకాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. దృష్టా – **దృష్టా,** దృష్టే, దృష్టాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః దృష్టాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. ఆసన్నపాణిగ్రహణా – **...గ్రహణా,** ...గ్రహణే, ...గ్రహణాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ...గ్రహణాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. మృతోత్థితా – **మృతోత్థితా,** మృతోత్థితే, మృతోత్థితాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః మృతోత్థితాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. చిరస్య – అవ్యయము 10. పిత్రోః – పితుః, **పిత్రోః,** పితౄణామ్, ఋకారాన్తః పుంలింగ పితృశబ్దః, ష.ద్వి. 11. విశేషోచ్ఛ్వసితమ్ – విశేషోచ్ఛ్వసితే, విశేషోచ్ఛ్వసితాని, అకారాన్త నపుంసకలిఙ్గః విశేషోచ్ఛ్వసితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. బభూవ – లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

సంధులు :–

1. ఏకా + ఏవ = ఏకైవ – వృద్ధిసన్ధిః। వృద్ధిరేచి (సూ 6-1-85)
2. దృష్టా + ఇవ = దృష్టేవ – గుణసన్ధిః – ఆద్గుణః (సూ 6-1-84)
3. మృతోత్థితా + ఇవ = మృతోత్థితేవ – గుణసన్ధిః।
4. ఆసన్నపాణిగ్రహణా + ఇతి = ఆసన్నపాణిగ్రహణేతి – గుణసన్ధిః।
5. పిత్రోః + ఉమా = పిత్రోరుమా – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. పుత్త్రపఙ్క్తౌ – పుత్రాశ్చ దుహితరశ్చ పుత్త్రాః। తేషాం పఙ్క్తిః పుత్త్రపఙ్క్తిః, తస్యాం పుత్త్రపఙ్క్తౌ। ష.త।

2. మృతోత్థితా – మృతా చాసౌ ఉత్థితా మృతోత్థితా। కర్మధారయసమాసః।
3. పిత్రోః – మాతా చ పితా చ పితరౌ, తయోః పిత్రోః। ఏకశేషవృత్తిః।
4. విశేషోచ్ఛ్వసితమ్ – విశేషేణ ఉచ్ఛ్వసితం, విశేషోచ్ఛ్వసితమ్। **'సుప్సుపా'** ఇతి సమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **చిరస్య** – అవ్యయము. ఇట అవ్యయకోశము (350)ను చూడగలరు. అందు ... అత ఏవాద్యాపి సమానార్థకాః సార్వవిభక్తికాః సమానప్రకృతికాః చిరమ్, చిరేణ, చిరాయ, చిరాత్, **చిరస్య**, చిరే, ఇత్యాకారాః ప్రయోగాః లభ్యన్తే। ఏతేన చిరరాత్రాయ ఇత్యపి వ్యాఖ్యాతమ్ – ఇతి వదన్తి। అభిధానకోశేషు తు సర్వత్ర అవ్యయత్వేనైతేషాం వివరణం కృతమ్ – ఇత్యలమతివిస్తరేణ। –

శ్లో॥ తదీయమాతఙ్గఘటావిఘట్టితైః కటస్థలప్రోషితదానవారిభిః।
గృహీతదిక్కైరపునర్నివర్తిభి**శ్చిరస్య** యాథార్థ్యమలమ్భి దిగ్గజైః॥
– శిశుపాలవధే – 1-64

శ్లో॥ త్వమర్హతాం ప్రాగ్రసరః స్మృతోఽసి నః శకున్తలా మూర్తిమతీ చ సత్క్రియా।
సమానయంస్తుల్యగుణం వధూవరం **చిరస్య** వాచ్యం న గతః ప్రజాపతిః
– అభిజ్ఞానశాకున్తలే – 5-15

అలంకారాలు :– ఇందు 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

'ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్మీరుల్లసతి ద్వయోః। – అని చంద్రాలోకలక్షణము. ఇట పార్వతీదేవిని దృష్టా ఇవ అనియు; మృతోత్థితా ఇవ అని వర్ణింపబడుటచే నిది 'ఉపమాలంకార'మగును.

క్రియాదర్శము :– బభూవ – అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాదిప్రకరణమ్। అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లిట్ – ప్ర.ఏ.

బభూవ – బభూవతుః – బభూవుః

–––

అవతారిక :– న కేవలం పిత్రోః, అపి తు బన్ధూనామపి సా స్నేహస్యైకభాజనం బభూవ।

శ్లో॥ అఙ్కాద్యయావఙ్కముదీరితాశీ–
స్సా మణ్డనాన్మణ్డనమన్వభుఙ్క్త।
సమ్బన్ధిభిన్నోఽపి గిరేః కులస్య
స్నేహస్తదేకాయతనం జగామ॥ **5**

పదవిభాగము :– అఙ్కాద్, యయౌ, అఙ్కమ్, ఉదీరితాశీః, సా, మణ్డనాత్, మణ్డనమ్, అన్వభుఙ్క్త। సమ్బన్ధిభిన్నః, అపి, గిరేః, కులస్య, స్నేహః, తదేకాయతనమ్, జగామ।

అన్వయము :– సా ఉదీరితాశీః (సతీ) అఙ్కాద్ అఙ్కం యయౌ। మణ్డనాద్ మణ్డనమ్ అన్వభుఙ్క్త। సంబన్ధిభిన్నః అపి గిరేః కులస్య స్నేహః తదేకాయతనం జగామ।

ప్రతిపదార్థము :– సా – ఆ పార్వతీదేవి, ఉదీరితాశీః (సతీ) – పెద్దల అశీస్సుల నందుకొనుచు, అఙ్కాద్ అఙ్కమ్ – ఒకరి ఒడినుండి మఱియొకరి ఒడిని, యయౌ – పొందెను. మణ్డనాద్ – ఒక అలంకారమునుండి, మణ్డనమ్ – మరియొక అలంకారమును, అన్వభుఙ్క్త – కలిగి ఒప్పారెను. సంబన్ధిభిన్నః అపి – సంబంధీయులు (స్వపుత్రాదులు) కాకున్నను, గిరేః కులస్య స్నేహః – హిమవంతుని ఆదరముచే వంశమునకు గల, తదేకాయతనమ్ – ఒకే గృహముగా, జగామ – పొందెను.

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవి పెద్దల ఆశీస్సులనందుకొనుచు ఒకరి ఒడినుండి మఱియొకరి ఒడిని పొందెను. ఒక అలంకారమునుండి మఱియొక అలంకారము నొంది ఒప్పారి సంబంధీయులు కాకున్నను హిమవంతుని వంశమునకుగల ఆదరముచే ఒకే గృహముగా పొందెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. సమ్బన్ధి .... సంబన్ధ...

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. ఉదీరితాశీః – **ఉదీరితాశీః,** ఉదీరుతాశిషౌ, ఉదీరితాశిషః; షాన్తఃస్త్రీలింగః 'ఆశిష్'శబ్దః (ఆశీర్వాదః), ప్ర.ఏ. 3. అఙ్కాద్ – **అఙ్కాద్,** అఙ్కాభ్యామ్, అఙ్కేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః, అఙ్కశబ్దః, పం.ఏ. 4. అఙ్కమ్ – **అఙ్కమ్,** అఙ్కౌ, అఙ్కాన్; అకారాన్తః పుంలింగ అఙ్కశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. యయౌ – క్రియ, లిట్, ప్ర.ఏ. 6. మణ్డనాద్ – **మణ్డనాద్,** మణ్డనాభ్యామ్, మణ్డనేభ్యః, అకారాన్తః పుంలింగో మణ్డనశబ్దః పం.ఏ. 7. మణ్డనమ్ – **మణ్డనమ్ ,** మణ్డనౌ, మణ్డనాన్, అకారాన్తః పుంలింగో మణ్డనశబ్దః, ద్వి.ఏ 8. అన్వభుఙ్క్త – (అను – ఉపసర్గ) క్రియ, లఙ్, ప్ర.ఏ. 9. సంబన్ధిభిన్నః – **...భిన్నః,** ...భిన్నౌ, ...భిన్నాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...భిన్నశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. గిరేః – **గిరేః,** గిర్యోః, గిరీణామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగో గిరిశబ్దః, ష.ఏ. 11. కులస్య – **కులస్య,** కులయోః, కులానామ్; అకారాన్తః నపుంసకలింగః

, కులశబ్దః ష.ఏ. 12. స్నేహః – **స్నేహః,** స్నేహౌ, స్నేహాః, అకారాన్తః పుంలింగః స్నేహశబ్దః, ప్ర.ఏ. **13. జగామ –** క్రియ, లిట్, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. యయౌ + అఙ్కమ్ – యయావఙ్కమ్ – అయవాయావసన్ధిః ఏచోఽయవాయావః (సూ 6–1–78)
2. ఉదీరితాశీః + సా – ఉదీరితాశీస్సా – విసర్గసన్ధిః (సకారాదేశః)।
3. మణ్డనాత్ + మణ్డనమ్ – మణానాన్మణ్డనమ్ – అనునాసికసన్ధిః।
4. సమ్బన్ధిభిన్నః + అపి – సమ్బన్ధిభిన్నోఽపి – (ఉత్వాదేశః) పూర్వరూపసన్ధిః
5. స్నేహః + తదేకాయతనమ్ – స్నేహస్తదేకాయతనమ్ – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఉదీరితాశీః – ఉదీరితాః ఆశిషః యస్యై సా ఉదీరితాశీః। బహువ్రీహిః।
2. సమ్బన్ధిభిన్నః – సమ్బన్ధః అస్తి యేషాం తే సమ్బన్ధినః తైః భిన్నః। సమ్బన్ధిభిన్నః తృ.త.।
3. తదేకాయతనమ్ – ఏకం చ తద్ ఆయతనమ్ ఏకాయతనమ్, సా చ తద్ ఏకాయతనమ్ తదేకాయతనమ్।

పదవృత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఆశీః :– ఎ) షాన్తః స్త్రీలింగః, ఆశిష్‌శబ్దః। ప్ర.ఏ.

బి) 'ఆఙ్‌శాసు ఇచ్ఛాయామ్' అస్మాత్ క్విపి 'ఆశాసః కావుపధాయా ఇత్వం వాచ్యమ్' ఇత్యుపధాయా ఇత్వే **'శాసివసీ'**తి షత్వే సోర్లోపే సతి షత్వస్యాసిద్ధత్వాత్ రుత్వే 'ర్వోరి'తి దీర్ఘే రేఫస్య విసర్గః।

సి) శ్లో॥ తస్మై **జయాశీ** స్ససృజే పురస్తా–
త్సప్తర్షిభిస్తాన్ స్మితపూర్వమాహ।
వివాహయజ్ఞే వితతేఽత్ర యూయ–
మధ్వర్యవః పూర్వవృతా మయేతి॥ –కు.సం. 7–47

డి) అథ **ఖల్వాశీస్స**మృద్ధిరుపసరణానీత్యుపాసీతయేన
సామ్నాస్తోష్యన్స్యాత్తత్సామోపధావేత్। ఛాన్దో 1–3–8
(అథ – ఖలు – **ఆశీస్స**మృద్ధిః...)

ఇ) 'ఆశీః నమస్క్రియావస్తునిర్దేశోవాపి తన్ముఖమ్'

– అని విశ్వనాథుడు – (సాహిత్యదర్పణము)

క్రియాదర్శము :-

1. యయౌ:- యా – ప్రాపణే (పొందుట, వెళ్ళుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదిప్రకరణమ్, లిట్ – ప్ర.ఏ.

యయౌ – యయతుః – యయుః

శ్లో॥ స **యయౌ** ప్రథమం ప్రాచీం తుల్యః ప్రాచీనబర్హిషా।
అహితానానిలోద్ధూతైః తర్జయన్నివ కేతుభిః॥ ర.వం. 4–28

2. అన్వభుఙ్క్త అను – ఉపసర్గపూర్వకాత్ 'భుజ – పాలనాభ్యవహారయో' రిత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్ కర్తరి లఙ్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। రుధాదిప్రకరణమ్, **అన్వభుఙ్క్త** – అన్వభుఞ్జాతామ్ – అన్వభుఞ్జత

3. జగామ – గమ (గమ్) గతౌ (వెళ్ళుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

జగామ – జగ్మతుః – జగ్ముః

అవతారిక :- శుభే ముహూర్తే బన్ధుస్త్రియః పార్వత్యాః శరీరే ప్రసాధనం చక్రుః –

శ్లో॥ మైత్రే ముహూర్తే శశలాఞ్ఛనేన
యోగం గతాసూత్తరఫల్గునీషు।
తస్యాశ్శరీరే ప్రతికర్మ చక్రు–
ర్బన్ధుస్త్రియో యాః పతిపుత్రవత్యః॥ 6

పదవిభాగము :- మైత్రే, ముహూర్తే, శశలాఞ్ఛనేన, యోగమ్, గతాసు, ఉత్తరఫల్గునీషు, తస్యాః, శరీరే, ప్రతికర్మ, చక్రుః, బన్ధుస్త్రియః, యాః, పతిపుత్రవత్యః

అన్వయము :- (అథ) మైత్రే ముహూర్తే ఉత్తరఫల్గునీషు శశలాఞ్ఛనేన యోగం గతాసు తస్యాః శరీరే యాః పతిపుత్రవత్యః, (తాః) బన్ధుస్త్రియః ప్రతికర్మ చక్రుః।

ప్రతిపదార్థము :- (అథ – పిమ్మట), మైత్రే – 'మిత్రుడు' దేవతగాగల మైత్రము అను, ముహూర్తే – శుభముహూర్తముగలదియు, ఉత్తరఫల్గునీషు – ఉత్తరఫల్గునీ

నక్షత్రముగలదియు అగు, శశలాఞ్ఛనేన – చంద్రునితో, యోగమ్ –యోగమును, గతాసు – పొందియున్న దానియందు, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవియొక్క, శరీరే – శరీరమున, యాః పతిపుత్రవత్యః – పతి పుత్త్రాదులున్న వారెవరో, తాః బన్ధుస్త్రియః – ఆ బన్ధుస్త్రీలు, ప్రతికర్మ – మకరికాపత్రాద్యలంకార శోభను – (సుబోధినీ వచనమును), చక్రుః – చేసిరి.

తాత్పర్యము :- 'మిత్రుడు' దేవతగాగల 'మైత్ర'మను ముహూర్తముగలదియు, ఉత్తర ఫల్గునీనక్షత్రముగలదియు అగు, చంద్రునితో యోగమును పొందియున్న దానియందు, ఆ పార్వతీదేవియొక్క శరీరమున పతిపుత్త్రాదులున్న బన్ధుస్త్రీలు మకరికాపత్రాద్యలంకార శోభను చేసిరి.

పాఠాన్తరాలు :- 1. శశలాఞ్ఛనేన – శశలక్షణేన; 2. యోగమ్ – యోగేన.

విభక్తులు – క్రియలు :- 1. మైత్రే – **మైత్రే,** మైత్రయోః, మైత్రేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః (పుం) – మైత్రశబ్దః, స.ఏ. 2. ముహూర్తే – **ముహూర్తే,** ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః ముహూర్తశబ్దః, స.ఏ. 3. ఉత్తరఫల్గునీషు – ఉత్తరఫల్గున్యామ్, ఉత్తరఫల్గున్యోః, **ఉత్తరఫల్గునీషు;** ఈకారాన్తః స్త్రీలింగ ఉత్తరఫల్గునీశబ్దః, స.బ. 4. శశలాఞ్ఛనేన – **శశలాఞ్ఛనేన,** శశలాఞ్ఛనాభ్యామ్, శశలాఞ్ఛనైః; అకారాన్తః పుంలింగో శశలాఞ్ఛనశబ్దః, తృ.ఏ. 5. యోగమ్ – **యోగమ్,** యోగౌ, యోగాన్; అకారాన్తః పుంలింగో యోగశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. గతాసు – గతాయామ్, గతయోః, **గతాసు**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో గతాశబ్దః, స.బ. 7. తస్యాః – **తస్యాః,** తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 8. శరీరే – **శరీరే,** శరీరయోః, శరీరేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః శరీరశబ్దః, స.ఏ. 9. యాః – యా, యే, **యాః,** దకారాన్తః స్త్రీలింగో యచ్ఛబ్దః, ప్ర.బ. 10. పతిపుత్త్రవత్యః – ...వతీ, ...వత్యౌ, ...వత్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో ...వతీశబ్దః, ప్ర.బ. 11. బన్ధుస్త్రియః – బన్ధుస్త్రీ, బన్ధుస్త్రియౌ, **బన్ధుస్త్రియః,** ఈకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః, స్త్రీశబ్దః। ప్ర.ఏ. 12. ప్రతికర్మ – **ప్రతికర్మ,** ప్రతికర్మణీ, ప్రతికర్మాణి, నకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రతికర్మన్‌శబ్దః, ద్వి,ఏ. 13. చక్రుః – క్రియ, డుకృఞ్ (కృ) కరణే – లిట్ – ప్ర.బ.

సంధులు :-

1. గతాసు + ఉత్తర... – గతాసూత్తర... – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. తస్యాః + శరీరే – తస్యాశ్శరీరే – విసర్గాదేశః – **వా శరి** (సూ 8–3–36) శషస వర్ణములుపరముగా ఉన్నప్పుడు విసర్గమునకు శషసలు వికల్పముగ వచ్చును. కాదేని విసర్గమునకు విసర్గయే వచ్చును.
3. చక్రుః + బన్ధుస్త్రియః – చక్రుర్బన్ధుస్త్రియః – విసర్గసన్ధిః (రుత్వమ్)।
4. బన్ధుస్త్రియః + యాః – బన్ధుస్త్రియో యాః – స్వాదిసన్ధిః (ఉత్వాదేశః)

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. ఉత్తరఫల్గునీషు - ఉత్తరాశ్చ తాః ఫల్గున్యః ఉత్తరఫల్గున్యః, తాసు ఉత్తరఫల్గునీషు। కర్మధారయః।
2. శశలాఞ్ఛనేన - శశః లాఞ్ఛనం యస్య స శశలాఞ్ఛనః తేన శశలాఞ్ఛనేన। బహువ్రీహిసమాసః।
3. బన్ధుస్త్రియః - బన్ధూనాం స్త్రియః బన్ధుస్త్రియః -షష్ఠీతత్పురుష సమాసః।
4. పతిపుత్రవత్యః - పతిశ్చ పుత్రాశ్చ పతిపుత్రాః, తే సన్తి ఆసాం యాసాం తాః పతిపుత్రవత్యః - తద్ధితవృత్తిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

మైత్రే ముహూర్తే :-

ఎ) అకారాన్త నపుంసకలింగో మైత్రశబ్దః, స.ఏ.

బి) మిత్రః దేవతా అస్య మైత్రః, తస్మిన్ మైత్రే

'సాస్య దేవతా' ఇతి అణ్। 'ద్యుమణిస్తరణిర్మిత్రశ్చిత్రభానువిభావసుః' ఇత్యమరః।

సి) 'ఆర్ద్రః సార్పస్తథా మైత్రః శుభో వాసవ ఏవ చ' ఇతి బృహస్పతి స్మరణాత్ - అని మల్లినాథుడు

డి) 'ఉదయాత్ తృతీయముహూర్తే'

ఇ) శ్లో॥ సా పుణ్యా ధ్వజినీ గఙ్గాం దాశైః సంతారితా స్వయమ్।
మైత్రే ముహూర్తే ప్రయయౌ ప్రయాగవనముత్తమమ్॥
- శ్రీమద్రామాయణే - 2 - 89 - 21

జి) "మైత్రే మిత్రదేవత్యే। ముహూర్తే ముహూర్తశబ్దే నాసికాద్వయవాచీ।

"అష్టాదశా నిమేషాస్తు కాష్ఠా త్రింశత్ తు తాః కలా।

తాస్తు త్రింశత్ క్షణాస్తే తు **ముహూర్తో** ద్వాదశాస్త్రియామ్।

తే తు త్రింశదహోరాత్రః" ఇతి సింహః। సూర్యోదయాభ్యో తృతీయో ముహూర్తో మైత్రః। "రౌద్రః సార్పస్తథా మైత్రః। ఇత్యాది వచనాత్ - అని 'వివరణమ్' వ్యాఖ్య.

క్రియాదర్శము :- చక్రుః :- డుకృఞ్ (కృ) కరణే (చేయుట) తనాదిప్రకరణమ్, సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లిట్ - ప్ర.బ.

శ్లో॥ తే రేఖాధ్వజకలశాతపత్రచిహ్నం
సమ్రాజశ్చరణయుగం ప్రసాదలభ్యమ్।
ప్రస్థానప్రణతిభిరంగులీషు **చక్రుః**
మౌళిస్రక్చ్యుతమకరన్దరేణుగౌరమ్॥ - రఘువంశమహాకావ్యే - 4-88

అవతారిక:- అథ ద్వాభ్యాం శ్లోకాభ్యాం ప్రసాధనం వర్ణయతి సా అభ్యఙ్గనేపథ్య మలంచకార।

శ్లో॥ సా గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భి-
ర్దూర్వాప్రవాలైః ప్రతిభిన్నశోభమ్।
నిర్నాభికౌశేయముపాత్తబాణ-
మభ్యఙ్గనేపథ్యమలఞ్చకార॥ **7**

పదవిభాగము :- సా, గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః, దూర్వాప్రవాలైః, ప్రతిభిన్నశోభమ్, నిర్నాభికౌశేయమ్, ఉపాత్తబాణమ్, అభ్యఙ్గనేపథ్యమ్, అలఞ్చకార॥

ప్రతిపదార్థము :- సా - ఆ పార్వతీదేవి, గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః - తెల్లఆవాలు కూడియున్న, దూర్వాప్రవాలైః - తెల్లగరిక పోచలచేత, ప్రతిభిన్నశోభమ్ - విశేషశోభయును, నిర్నాభికౌశేయమ్ - బొడ్డుపైకి కట్టుకున్న పట్టుబట్టయును, ఉపాత్తబాణమ్ - గృహీతశరమును గలది అగు, అభ్యఙ్గనేపథ్యమ్ - అభ్యంగనస్నానమును గుఱించి, అలఞ్చకార - అలంకరింపబడినది.

తాత్పర్యము :- ఆ పార్వతీదేవి తెల్ల ఆవాలు కూడియున్న తెల్లగరిక పోచలచేత విశేషశోభయును, బొడ్డుపైకి కట్టుకొన్న పట్టుబట్టయును, గృహీతశరమును కలది అగు అభ్యంగనస్నానమునుగుఱించి అలంకరింపబడినది.

పాఠాన్తరాలు :-

1. ...శోభమ్ - ...రాగమ్ 2. ఉపాత్త ... - ఉపోఢ...
3. నిర్నాభి ... - ఉన్నీవి...

విభక్తులు - క్రియలు :- 1. సా - **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః - గౌరసిద్ధార్థనివేశవతా, ..నివేశవద్భ్యామ్, **...నివేశవద్భిః**; తకారాన్త నపుంసకలింగో...నివేశవచ్ఛబ్దః, తృ.బ. 3. దూర్వాప్రవాలైః - **దూర్వాప్రవాలేన,** దూర్వాప్రవాలాభ్యామ్,

దూర్వాప్రవాలైః; అకారాన్త నపుంసకలింగో దూర్వాప్రవాలశబ్దః, తృ.బ. 4. ప్రతిభిన్నశోభమ్ – ...**శోభమ్,** ...శోభే, ...శోభాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో ...శోభశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. నిర్నాభికౌశేయమ్ – ...**కౌశేయమ్,** ...కౌశేయే, ...కౌశేయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...కౌశేయశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. ఉపాత్తబాణమ్ – ...బాణమ్, ...బాణే, ...బాణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...బాణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. అభ్యఙ్గనేపథ్యమ్ – ...నేపథ్యమ్, ...నేపథ్యే, ...నేపథ్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...నేపథ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. అలఞ్చకార – క్రియ.

సంధులు :–

1. ...నివేశవద్భిః + దూర్వాప్రవాలైః – ...నివేశవద్భిర్దూర్వాప్రవాలైః – విసర్గసన్ధిః। (రేఫాదేశము)

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః – గౌరసిద్ధార్థానాం నివేశః గౌరసిద్ధార్థనివేశః సః అస్తి గౌరసిద్ధార్థనివేశవన్తి, తైః గౌరసిద్ధార్థనివేశవద్భిః। – తద్ధితవృత్తిః।
2. దూర్వాప్రవాలైః – దూర్వాయాః ప్రవాలాని, దూర్వాప్రవాలాని, తైః దూర్వాప్రవాలైః। – షష్ఠీతత్పురుష సమాసః।
3. ప్రతిభిన్నశోభమ్ – ప్రతిభిన్నా శోభా యస్య తత్ ప్రతిభిన్నశోభమ్, తత్। బహుప్రీహిసమాసః।
4. నిర్నాభికౌశేయమ్ – నాభేః; నిష్క్రాంతం నిర్నాభి, నిర్నాభి కౌశేయమ్ యస్మిన్ తద్। నిర్నాభికౌశేయమ్, తత్ – బ.స।
5. ఉపాత్తబాణమ్ – ఉపాత్తః బాణః యస్మిన్ తద్ ఉపాత్తబాణం, తత్ – బ.స।
6. అభ్యఙ్గనేపథ్యమ్ – అభ్యఙ్గస్య నేపథ్యమ్ అభ్యఙ్గనేపథ్యమ్, తత్। షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. సిద్ధార్థః :– ఎ) సిద్ధోర్థో యస్మాత్। శ్వేతసర్షపః। గౌరసర్షపః। తెల్ల ఆవాలు

బి) శ్లో॥ ధ్రువాయ పథి దృష్టాయ తత్ర తత్ర పురస్త్రియః।
సిద్ధార్థాక్షతదధ్యంబు **దూర్వా**పుష్పఫలాని చ॥
– శ్రీమద్భాగవతే 4–9–58

'ధ్రువునిపై మాతృవాత్సల్యముతో పురస్త్రీలు మార్గమున **తెల్ల ఆవాలు** యవలు, పెరుగు, జలము, లేతగరిక, పుష్పములు, పండ్లు కూడా చల్లిరి'.

సి) శ్లో॥ నృపః పురస్త్రైః ప్రతిబద్ధవర్త్మా పశ్చాత్తనైః కశ్చన నుద్యమానః।
యద్రస్థ**సిద్ధార్థ**పదాభిషేకం లబ్ధ్వాప్యసిద్ధార్థమమన్యత స్వమ్॥
– నైషధీయచరితే 10 –6

క్రియాదర్థము :– 1. **అలంచకార** – అలంపూర్వకాత్ 'డుకృఞ్కరణ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అలఞ్చకార – అలఞ్చక్రతుః – అలఞ్చక్రుః

అవతారిక:– బాణసంపర్కం ప్రాప్తా ఉమా శుక్లపక్షాదౌ సూర్యకరస్పృష్టా చన్ద్రలేఖేవ బభౌ–

శ్లో॥ బభౌ చ సంపర్కముపేత్య బాలా
నవేన దీక్షావిధిసాయకేన।
కరేణ భానోర్బహులావసానే
సంధుక్ష్యమాణేవ శశాఙ్కరేఖా॥ **8**

పదవిభాగము :– బభౌ, చ, సమ్పర్కమ్, ఉపేత్య, బాలా, నవేన, దీక్షావిధిసాయకేన, కరేణ, భానోః, బహులావసానే, సంధుక్ష్యమాణా, ఇవ, శశాఙ్కరేఖా।

అన్వయము :– (కిం) చ బాలా నవేన దీక్షావిధిసాయకేన సమ్పర్కమ్ ఉపేత్య బహులావసానే భానోః కరేణ సన్ధుక్ష్యమాణా శశాఙ్కరేఖా ఇవ బభౌ।

ప్రతిపదార్థము :– (కి)ఞ్చ = ఇంకా, (ఇచట 'చ' అనునది 'కిఞ్చ' అనునర్థమున వాడబడినది.), బాలా = పార్వతీదేవి, నవేన = క్రొత్తదగు, దీక్షావిధిసాయకేన = వివాహదీక్షావిధిప్రకారము పట్టుకొన్న బాణముతోటి, సమ్పర్కమ్ = కలయికను, ఉపేత్య = పొంది, బహులావసానే = బహుళపక్షాంతమునందు (అనగా శుక్లపక్ష ప్రారంభమున), భానోః = సూర్యునియొక్క, కరేణ = కిరణముచే, సన్ధుక్ష్యమాణా = వెలిగింపబడిన, శశాఙ్కరేఖా + ఇవ = చంద్రరేఖవలె, బభౌ = భాసించెను.

తాత్పర్యము :– ఇంకా, పార్వతీదేవి – క్రొత్తదగు వివాహదీక్షావిధి ప్రకారము పట్టుకొన్న బాణముతోటి కలయికను పొంది, బహుళ పక్షాంతమున అనగా శుక్లపక్షారంభమున సూర్యకిరణముచే వెలిగింపబడిన చంద్రరేఖవలె భాసించెను.

పాఠాన్తరాలు :-

1. నవేన – వివాహ... నవేవ, 2. ...రేఖా – ...లేఖా.

విభక్తులు – క్రియలు :- 1. బాలా – **బాలా**, బాలే, బాలాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో బాలాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. నవేన – **నవేన,** నవాభ్యామ్, నవైః; అకారాన్తః పుంలింగో నవశబ్దః। తృ.ఏ. 3. దీక్షావిధిసాయకేన – **...సాయకేన,** ...సాయకాభ్యామ్, ...సాయకైః; అకారాన్తః పుంలింగో...సాయకశబ్దః తృ.ఏ.4. సమ్పర్కమ్ – **సమ్పర్కమ్,** సంపర్కౌ, సంపర్కాన్; అకారాన్తః పుంలింగః సమ్పర్కశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. ఉపేత్య – అవ్యయము; (ల్యబన్తము) 6. బహులావసానే – **...అవసానే,** ...అవసానయోః ...అవసానేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో ... అవసానశబ్దః। స.ఏ. 7. భానోః – **భానోః**, భాన్వోః, భానూనామ్; ఉకారాన్తః పుంలింగో భానుశబ్దః। ష.ఏ. 8. కరేణ – **కరేణ**, కరాభ్యామ్, కరైః; అకారాన్తః పుంలింగః కరశబ్దః, తృ.ఏ. 9. సంధుక్ష్యమాణా – **...మాణా**, ...మాణే, ...మాణాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ...మాణాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 10. శశాఙ్కరేఖా – **...రేఖా**, ...రేఖే, ...రేఖాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః రేఖాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 11. చ, ఇవ – అవ్యయాలు. 12. బభౌ – క్రియ.

సంధులు :-

1. భానోః + బహులావసానే – భానోర్బహులావసానే – విసర్గసన్ధిః।
2. సంధుక్ష్యమాణా + ఇవ – సంధుక్ష్యమాణేవ – గుణసన్ధిః – **ఆద్గుణః**

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. దీక్షావిధిసాయకేన – దీక్షాయాం విధిః, దీక్షావిధిః, తస్మిన్ సాయకః దీక్షావిధిసాయకః, తేన దీక్షావిధిసాయకేన। సప్తమీతత్పురుష సమాసః।
2. బహులావసానే – బహుళస్య అవసానం బహులావసానం, తస్మిన్ బహులావసానే। షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।
3. సంధుక్ష్యమాణా – సంధుక్ష్యతే ఇతి సంధుక్ష్యమాణా, సముపసర్గపూర్వకాద్ 'ధుక్ష సన్దీపనక్లేశనయోః' ఇతి ధాతోః కర్మణి యక్, తదన్తాత్ శానచ్।
4. శశాఙ్కరేఖా – శశః అఙ్కః యస్య స శశాఙ్కః తస్య రేఖా శశాఙ్కరేఖా – షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. బాలా :- ఎ) ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో బాలాశబ్దః।

బి) బాలా స్యాత్ షోడశాబ్దా తదుపరి తరుణీ వింశతీ యావదూర్ధ్వం ప్రౌఢా స్యాత్ పంచ పంచాశదవధి పరతో వృద్ధతాం యాతి **నారీ**।

సి) శ్లో॥ జానే తపసో వీర్యం సా **బాలా** పరవతీతి మే విదితమ్।
అలమస్మి తతో హృదయం తథాపి నేదం నివర్తయితుమ్॥

– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 3–2

డి) శ్లో॥ ఇయం **బాలా** మాం ప్రత్యనవరతమిన్దీవరదళ–
ప్రభాచోరం చక్షుః క్షిపతి కిమభిప్రేతమనయా।
గతో మోహోఽస్మాకం స్మరకుసుమబాణవ్యతికర–
జ్వరజ్వాలా **శాన్తా** తదపి న వరాకీ విరమతి॥

– భర్తృహరిసుభాషితే – శృంగారశతకే – 63

ఇ) An infant, a child; it usually means the young child, under five years old, but is equally applicable till sixteen years of age - Sabda - Sagara,,

ఎఫ్) శ్లో॥ కలత్రవానహం **బాలే** కనీయాంసం భజస్వ మే।
ఇతి రామో వృషస్యన్తీం వృషస్కన్ధః శశాస తామ్॥

– రఘువంశే – 12 –34

అలంకారాలు :- ఇట 'ఉపమాలంకార' మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణమ్ :- 'ఉపమానోపమేయయోః సాధర్మ్యే
భేదాభేదతుల్యత్వే ఉపమా – అలంకారసర్వస్వమ్ (రుయ్యక)

'ఉపమానోపమేయములకు సాధర్మ్యము భేదాభేదతుల్యముగ నున్నచో 'నుపమాలంకారమగును.

ఉపమేయము – బాలా, పార్వతీదేవి.

ఉపమానము – శశాఙ్కరేఖా

సాధర్మ్యము – భాసించుట.

'సూర్యకిరణసంపర్కముచే చంద్రరేఖ భాసించినట్లు నూతనబాణసంపర్కముచే బాలాదేవి భాసించెను అని వర్ణింపబడుటచే నిట 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పబడినది.

క్రియాదర్శము :- బభౌ – 'భా – దీప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోః సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

బభౌ – బభతుః – బభుః।

శ్లో॥ స రాజ్యం గురుణా దత్తం పతిప్రద్యాధికం **బభౌ।**
దినాంతే నిహితం తేజః సవిత్రేవ హుతాశనః॥

– రఘువంశమహాకావ్యే – 4–1

అవతారిక :– నార్యః తాం మంగలస్నానార్థం సన్మానమణ్డపం వ్యనైషుః।

శ్లో॥ తాం లోధ్రకల్కేన హృతాఙ్గతైలా–
మాశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్।
వాసో వసానామభిషేకయోగ్యం
నార్యశ్చతుష్కాభిముఖం వ్యనైషుః॥ 9

పదవిభాగము :– తామ్, లోధ్రకల్కేన, హృతాఙ్గతైలామ్, ఆశ్యానకాలేయ కృతాఙ్గరాగామ్, వాసః, వసానామ్, అభిషేకయోగ్యమ్, నార్యః, చతుష్కాభిముఖమ్, వ్యనైషుః।

అన్వయక్రమము :– లోధ్రకల్కేన హృతాఙ్గతైలామ్ ఆశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్ అభిషేకయోగ్యం వాసః వసానాం తాం నార్యః చతుష్కాభిముఖం వ్యనైషుః।

ప్రతిపదార్థము :– లోధ్రకల్కేన = లోధ్రవృక్షపట్టచూర్ణముతో, హృతాఙ్గతైలామ్ = నూనె జిడ్డును హరింపచేసికొన్నదియు, ఆశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్ = కొంచెము ఎండిన పచ్చిపసుపుతో పెట్టుకొన్న మైపూత కలదియు, అభిషేకయోగ్యమ్ = అభిషేకము చేయుటకు యోగ్యమైన, వాసః = వస్త్రమును, వసానామ్ = కప్పుకొన్నదియు అగు, తామ్ = ఆ పార్వతీదేవిని, నార్యః = ముత్తైదువలు (పతిపుత్రవత్యః), చతుష్కాభిముఖమ్ – చతుస్స్తమ్భగృహసమ్ముఖమునుగుఱించి, వ్యనైషుః = తీసికొని వెళ్ళిరి.

తాత్పర్యము :– లోధ్రవృక్షపట్టచూర్ణముతో నూనెజిడ్డును హరింపజేసికొన్నది, కొంచెము ఎండిన పచ్చిపసుపుతో పెట్టుకొన్న మైపూత కలదియు, అభిషేకము చేయుటకు యోగ్యమైన వస్త్రము కప్పుకొన్నదియు అగు ఆ పార్వతీదేవిని ముత్తైదువలు చతుస్స్తమ్భగృహసమ్ముఖమునుగుఱించి తీసికొనివెళ్ళిరి.

పాఠాన్తరాలు :–

1. ...కాలేయకృతాఙ్గ – ...కాలీయరసాఙ్గ 2. ...ముఖం – ...ముఖీం

విభక్తులు – క్రియలు :– 1. లోధ్రకల్కేన – **లోధ్రకల్కేన**, లోధ్రకల్కాభ్యామ్, లోధ్రకల్కైః; అకారాన్త నపుంసకలింగో లోధ్రకల్కశబ్దః। తృ.ఏ. 2. హృతాఙ్గతైలామ్ – **...తైలామ్,** ...తైలే, ...తైలాః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ...తైలాశబ్దః; ద్వి.ఏ. 3. ఆశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్ – **...రాగామ్,** ...రాగే, ...రాగాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః, ...రాగాశబ్దః; ద్వి.ఏ. 4. అభిషేకయోగ్యమ్ – **...యోగ్యమ్,** ...యోగ్యే, ...యోగ్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...యోగ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. వాసః – **వాసః**, వాససీ, వాసాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగో వాసశ్శబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. వసానామ్ – వసానామ్, వసానే, వసానాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో వసానాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. తామ్ – **తామ్,** తే, తాః ; దకారాన్తః స్త్రీలింగ స్తచ్ఛబ్దః; ద్వి.ఏ. 8. నార్యః – నారీ, నార్యౌ, **నార్యః**; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో నారీశబ్దః। ప్ర.బ. 9. చతుష్కాభిముఖమ్ – **...ముఖమ్**, ...ముఖీ, ...ముఖాని; అకారాన్త నపుంసలింగో ...ముఖశబ్దః। ద్వి.ఏ. 10. వ్యనైషుః – క్రియ, లుఙ్, ప్ర.బ.

సంధులు :–

1. వాసః + వసానామ్ = వాసో వసానామ్ – ఉత్వాదేశః।
2. నార్యః + చతుష్కాభిముఖమ్ = నార్యశ్చతుష్కాభిముఖమ్ – శ్చుత్వసన్ధిః।
   స్తోః శ్చునా శ్చుః (సూ 8–4–39) సకార తవర్గములకు శకార చవర్గములతో కలయిక ఏర్పడినపుడు శకార చవర్గములు వచ్చును.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. లోధ్రకల్కేన – లోధ్రస్య కల్కం లోధ్రకల్కం, తేన లోధ్రకల్కేన। షష్ఠీతత్పురుష సమాసః।
2. హృతాఙ్గతైలామ్ – అఙ్గస్య తైలమ్ అఙ్గతైలమ్, హృతమ్ అఙ్గతైలమ్ యస్యాః సా హృతాఙ్గతైలా, తాం హృతాఙ్గతైలామ్। బహువ్రీహిసమాసః।
3. ఆశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగామ్ – అఙ్గస్య రాగః అఙ్గరాగః, ఆశ్యానం చ తత్ కాలేయమ్ ఆశ్యానకాలేయమ్, ఆశ్యానకాలేయేన కృతః అఙ్గరాగః యస్యాః సా ఆశ్యానకాలేయకృతాఙ్గరాగా, తామ్। బహువ్రీహిసమాసః।
4. అభిషేకయోగ్యమ్ – అభిషేకస్య యోగ్యమ్ అభిషేకయోగ్యమ్ తత్। షష్ఠీ తత్పురుషసమాసః।
5. చతుష్కాభిముఖమ్ – చతుష్కస్య అభిముఖమ్ చతుష్కాభిముఖమ్, తత్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వసానా :– ఎ) ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో వసానాశబ్దః। ప్ర.ఏ.

బి) wearing / putting on (as clothes); వస్ to clothe, శానచ్ ప్రత్యయము.

సి) వసానామ్ – ద్వి.ఏ.

శ్లో॥ వసనే పరిధూసరే **వసానా** నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణిః।
అతినిష్కరుణస్య శుద్ధశీలా మమ దీర్ఘం విరహవ్రతం బిభర్తి॥
– అభిజ్ఞానశాకున్తలే 7-21

...అంతటా దుమ్ముకొట్టుకొనబడిన రెండు వస్త్రములను ధరించుచున్నదై, నియమము లచేత కృశించిన ముఖము కలిగినదై,...

క్రియాదర్శము :– వ్యనైషుః – ణీఞ్ (నీ) ప్రాపణే (తీసికొనివెళ్ళుట) సకర్మకమ్ / అకర్మకమ్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్ (1), లుఙ్ – ప్రథమపురుష బహువచనాంతః। వి – ఉపసర్గ

వ్యనైషీత్ – వ్యనైష్టామ్ – **వ్యనైషుః**

అవతారిక :– నార్యః పార్వతీం సవాద్యఘోషం స్నపయామాసుః –

**శ్లో॥ విన్యస్తవైఢూర్యశిలాతలేఽస్మిన్
ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే।
ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయైః
సతూర్యమేనాం స్నపయాంబభూవుః॥ 10**

పదవిభాగము :– విన్యస్త ...తలే, అస్మిన్, ఆబద్ధ...చిత్రే, ఆవర్జి...తోయైః; సతూర్యమ్, ఏనామ్, స్నపయాంబభూవుః।

అన్వయక్రమము :– విన్యస్త...తలే ఆబద్ధ...చిత్రే అస్మిన్ ఏనామ్ ఆవర్జి... తోయైః (నార్యః) సతూర్యం స్నపయాంబభూవుః।

ప్రతిపదార్థము :– విన్యస్తవైఢూర్యశిలాతలే = పరువబడిన మరకతమణుల శిలా తలముగ గలదియు, ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే = కూర్పబడిన ముత్యములవరుసలచే శోభిల్లు చిత్రవర్ణము గలదియు అగు, అస్మిన్ చతుష్కాభిముఖే = ఆ నాలుగు

స్తంభముల మధ్య స్నానగృహమునందు, ఏనామ్ = ఆ పార్వతీదేవిని, ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయైః = బంగారు కుండలనుండి జాలువారుచున్న నీటితో, (నార్యః – ముత్తైదువలు), సతూర్యమ్ = మంగళవాద్యయుక్తముగా, స్నపయాంబభూవుః = స్నానమాడించిరి.

తాత్పర్యము :– పరువబడిన మరకతమణుల శిలాతలముగలదియు, కూర్పబడిన ముత్యముల వరుసలచే శోభిల్లు చిత్రవర్ణముగలదియు అగు స్నానగృహమున ఆ పార్వతీదేవిని బంగారుకుండలనుండి జాలువారుచున్న నీటితో (ముత్తైదువలు) మంగళవాద్యయుక్తముగా స్నానమాడించిరి.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ఆబద్ధ... – ఆవిద్ధ; 2. ...ఫలభక్తిచిత్రే – ...కృతభక్తిలేపే

విభక్తులు – క్రియలు :– 1. విన్యస్తవైఢూర్యశిలాతలే – **...తలే,** ...తలయోః, ...తలేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో ...తలశబ్దః, స.ఏ. 2. ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే – **...చిత్రే,** ...చిత్రయోః, ...చిత్రేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...చిత్రశబ్దః, స.ఏ. 3. అస్మిన్ – **అస్మిన్,** అనయోః ఏనయోః – ఏషు; మకారాన్త నపుంసకలింగః, ఇదమ్ శబ్దః, స.ఏ. 4. ఏనామ్ – **ఏనామ్,** ఏనే, ఏనాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగ ఏతచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయైః – ...తోయేన, ...తోయాభ్యామ్, **...తోయైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ...తోయశబ్దః, తృ.బ.6. సతూర్యమ్ – మంగళవాద్యయుక్తం యథా తథా క్రియావిశేషణమ్। 7. స్నపయాంబభూవుః – ణిజన్తమ్, క్రియ, లిట్.

సంధులు :–

1. ...తలే + అస్మిన్ – ...తలేఽస్మిన్ – పూర్వరూపసన్ధిః। **ఏఙఃపదాన్తాదతి** (సూ 6-1-05) పదాంతమందున్న ఏఓలకు హ్రస్వ అకారము పరముగా నున్నప్పుడు పూర్వపరముల స్థానమున పూర్వరూపము ఏకాదేశమగును.

సమాసాలు :–

1. విన్యస్తవైఢూర్యశిలాతలే – వైఢూర్యాణాం శిలాః వైఢూర్యశిలాః, తాసాం తలం వైఢూర్యశిలాతలం, విన్యస్తం వైఢూర్యశిలాతలం యస్మిన్, తస్మిన్ విన్యస్తవైఢూర్యశిలాతలే। బహువ్రీహిసమాసః।
2. ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే – ముక్తా ఇవ ఫలాని ముక్తాఫలాని। కర్మధారయః ఆ సమన్తాద్ బద్ధాని ఆబద్ధాని; 'సుప్సుపా' ఇతి సమాసః। ఆబద్ధాని చ తాని ముక్తాఫలాని ఆబద్ధముక్తాఫలాని, తేషాం భక్తయః ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తయః తాభిః చిత్రమ్, ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రమ్, తస్మిన్ ఆబద్ధముక్తాఫలభక్తిచిత్రే। తృ.త.

3. ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయైః – అష్టసు ధాతుషు, పదం ప్రతిష్ఠా, యస్య తద్ అష్టాపదమ్, (అష్టనః సంజ్ఞాయామ్ 'ఇతి దీర్ఘః') అష్టాపదస్య వికారాః అష్టాపదాః, తే కుమ్భాః అష్టాపదకుమ్భాః, ఆవర్జితాశ్చ తే అష్టాపదకుమ్భాః ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భాః, తేషాం తోయాని ఆవర్జితాష్టాపదకుమ్భతోయాని, తైః। షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **అష్టాపదమ్** – ఎ) అష్టసు ధాతుషు, పదం ప్రతిష్ఠా యస్య తద్ అష్టాపదమ్; 'అష్టనః సంజ్ఞాయామ్' ఇతి దీర్ఘః।

బి) పఙ్క్తౌ పఙ్క్తౌ అష్టౌ పదాని యస్యేతి వా। స్వర్ణమ్।

సి) 'అష్టాపదం స్యాత్ కనకమ్' ఇతి **విశ్వః**।

డి) శ్లో॥ స రామకరముక్తేన నిహతో ద్యూతమణ్డలే।
అష్టాపదేన బలవాన్ రాజా వజ్రధరోపమః॥ – ఇతి హరివంశే

ఇ) శ్లో॥ న లంఘయామాస మహాజనానాం శిరాంసి నైవోద్ధతిమాజగామ।
అచేష్టతా**ష్టాపద**భూమిరేణుః పాదాహతో యత్సదృశం గరిమ్ణః॥
– మాఘమహాకావ్యే 3-28

"బంగారపు నేలయొక్క పరాగము కాళ్ళతో త్రొక్కబడినదయ్యును..."

ఎఫ్) "రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదోఽస్త్రియామి" త్యమరః।

జి) శ్లో॥ హేమం స్వర్ణం జాతరూపం సువర్ణం
భర్మం రుక్మం హాటకం శాతకుమ్భమ్।
గాంగేయం స్యాద్గౌరికం భూరి చన్ద్రం
రాః కల్యాణం నిష్క**మష్టాపదం** చ॥

శ్లో॥ జాంబూనదం హిరణ్యం కనకమహారజతకాఞ్చనాని స్యుః।
కార్తస్వరచామీకరకర్బురతపనీయనామాని॥
– ఇతి హలాయుధకోశః 173 /174

క్రియాదర్శము :– స్నపయాంబభూవుః – ణిజన్తాత్ – ప్రయోజకవ్యాపారమును లేక ప్రేరణార్థకమును, చెప్పుటకు ధాతువుపై ణిచ్ (ఇ) ప్రత్యయము చేరును. (హేతుమతి చ 3-1-26) ఈ ణిజన్తము **సనాద్యన్తాధాతవః** (సూ 3-1-82)

అను సూత్రముచే ధాతు సంజ్ఞ కలిగియుండుటచే దీనిపై లడాదులు వచ్చును. ఇవి ఉభయపదులు. పరస్మైపదే – లిట్ – ప్ర.బ.

స్నపయాంబభూవ – స్నపయాంబభూవతుః – **స్నపయాంబభూవుః**

అవతారిక :– కృతమఙ్గలస్నానా ధృతధౌతవస్త్రా పార్వతీ సవిశేషకాన్తిరాసీత్।

శ్లో॥ సా మఙ్గలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ
గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా।
నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా
ప్రఫుల్లకాశా వసుధేవ రేజే॥ 11

పదవిభాగము :– సా, మఙ్గలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ, గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా, నిర్వృత్త... అభిషేకా, ప్రఫుల్లకాశా, వసుధా, ఇవ, రేజే।

అన్వయక్రమము :– మఙ్గల...గాత్రీ, గృహీత...వస్త్రా సా నిర్వృత్త... అభిషేకా ప్రఫుల్లకాశా వసుధా ఇవ రేజే।

ప్రతిపదార్థము :– మంగలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ – అభ్యంగన స్నానముచేత పవిత్రమైన శరీరముగలదియు, గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా – ఉతికిన అతి ధవలవస్త్రమును ధరించినదియు అగు, సా – ఆ పార్వతీదేవి, నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా – వాననీటితో పూర్తిగా తడిసినదియు, ప్రఫుల్లకాశా – చక్కగా పూచిన రెల్లుగలదియు అగు, వసుధా + ఇవ – భూమాత వలె, రేజే – భాసించెను.

తాత్పర్యము :– అభ్యఙ్గనస్నానముచేత పవిత్రమైన శరీరముగలదియు, ఉతికిన అతిధవలవస్త్రమును ధరించినదియు అగు ఆ పార్వతీదేవి – వాననీటితో పూర్తిగా తడిసినదియు, చక్కగా పూచిన రెల్లుగలదియు అగు భూమాతవలె భాసించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ...పత్యుద్గమనీయవస్త్రా – శుభ్రోద్గమనీయవస్త్రా – ...వత్యుద్గమనీయవస్త్రా ...ప్రత్యుద్గమనీయవస్త్రా. 2. నిర్వృత్త – ...నివృత్త.

విభక్తులు/ క్రియలు :– 1. మంగలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ – **...గాత్రీ**, ...గాత్ర్యౌ, ...గాత్ర్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో... గాత్రీశబ్దః। ప్ర.ఏ. 2. గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా – **...వస్త్రా,** ...వస్త్రే, ...వస్త్రాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో...వస్త్రాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 3. సా – **సా**, తే, తాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః; ప్ర.ఏ. 4. నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా – **...అభిషేకా,** ...అభిషేకే, ...అభిషేకాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో...

అభిషేకాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 5. ప్రఫుల్లకాశా – **ప్రఫుల్లకాశా**, ప్రఫుల్లకాశే, ప్రఫుల్లకాశాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రఫుల్లకాశాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 6. వసుధా – **వసుధా**, వసుధే, వసుధాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో వసుధాశబ్దః ప్ర.ఏ. 7. ఇవ – అవ్యయము 8. రేజే – క్రియ, లిట్ – (ఆత్మనేపదీ)

సంధులు :–

1. వసుధా + ఇవ – వసుధేవ – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. మంగలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ – మంగలస్నానేన విశుద్ధం గాత్రం యస్యాః సా, మంగలస్నానవిశుద్ధగాత్రీ – బహువ్రీహిసమాసః।
2. గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా – గృహీతం పత్యుద్గమనీయవస్త్రం యయా సా, గృహీతపత్యుద్గమనీయవస్త్రా – బహువ్రీహిసమాసః।
3. నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా – నిర్వృత్తః పర్జన్యస్య జలేన అభిషేకః యస్యాః సా, నిర్వృత్తపర్జన్యజలాభిషేకా – బహువ్రీహిసమాసః।
4. ప్రఫుల్లకాశా – ప్రఫుల్లం కాశం యస్యాః సా, ప్రఫుల్లకాశా – బహువ్రీహిసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉద్గమనీయమ్ –

ఎ) 'ధౌతముద్గమనీయం స్యాత్' – ఇతి హలాయుధః।
బి) 'తత్స్యాదుద్గమనీయం యత్ ధౌతయోర్వస్త్రయోర్యుగమ్' – ఇతి అమరః।
సి) ఉత్ + గమ్ + అనీయర్ – ధౌతవస్త్రద్వయమ్;
డి) 'ధౌతోద్గమనీయవాసినీ' – ఇతి దశకుమారచరితే।

అలంకారములు :– ఇట 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

లక్షణము :– విరుద్ధేనోపమానేన దేశకాలక్రియాదిభిః।
ఉపమేయస్య యత్సామ్యం గుణలేశేన **సోపమా**।

యథేవ శబ్దా సాదృశ్యమాహతుర్వ్యతిరేకిణోః। – కావ్యాలంకారః (భామహ)

అన్వయము – సరళము

క్రియాదర్శము :– రేజే – 'రాజృ – దీప్తౌ'। అకర్మకమ్। సేట్। (ఉభయపదీ) భ్వాదయయః ఆత్మనేపదీ। లిట్ – ప్ర.ఏ। భ్వాదయః (1)

రేజే – రేజాతే – రేజిరే

అవతారిక :– అథ పార్వతీ పతివ్రతాభిః అలంకృతమణ్డపం నీతా–

శ్లో॥ తస్మాత్ప్రదేశాచ్చ వితానవన్తం
యుక్తం మణిస్తమ్భచతుష్టయేన।
పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య నిన్యే
క్లృప్తాసనం కౌతుకవేదిమధ్యమ్॥ 12

పదవిభాగము :– తస్మాత్, ప్రదేశాత్, చ, వితానవన్తమ్, యుక్తమ్, మణిస్తమ్భ చతుష్టయేన, పతివ్రతాభిః, పరిగృహ్య, నిన్యే, క్లృప్తాసనమ్, కౌతుకవేదిమధ్యమ్।

అన్వయక్రమము :– (కిం) చ సా తస్మాత్ ప్రదేశాత్ వితానవన్తం మణి స్తమ్భచతుష్టయేన యుక్తం క్లృప్తాసనం కౌతుకవేదిమధ్యమ్ పతివ్రతాభిః పరిగృహ్య నిన్యే।

ప్రతిపదార్థము :– (కి)ఞ్చ – ఇంకా, (సా) – (ఆ పార్వతీదేవి), తస్మాత్ ప్రదేశాత్ – ఆ స్నానగృహమునుండి, వితానవన్తమ్ – చాందినీలు గలదియును, మణిస్తమ్భ చతుష్టయేన – నాలుగు మణిస్తంభములతో, యుక్తమ్ – కూడినదియును, క్లృప్తాసనమ్ – ఆసనము వేయబడినదియును అగు, కౌతుకవేదిమధ్యమ్ – అలంకారవేదిక మధ్యమమును(నకు) గురించి, పతివ్రతాభిః – పతివ్రతలచే, పరిగృహ్య – పట్టుకొని, నిన్యే – తీసికొని వెళ్లబడినది.

తాత్పర్యము :– ఇంకా, (ఆ పార్వతీదేవి) ఆ స్నానగృహమునుండి చాందినీలు గలదియు, నాలుగు మణిస్తంభములతో కూడినదియు, ఆసనము వేయబడినదియు అగు అలంకారవేదిక మధ్యమమునకు పతివ్రతలచే తీసికొని వెళ్ళబడినది.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. చ – అవ్యయము, 2. తస్మాత్ – **తస్మాత్,** తాభ్యామ్, తేభ్యః; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః। తృ.ఏ. 3. ప్రదేశాత్ – **ప్రదేశాత్**, ప్రదేశాభ్యామ్, ప్రదేశేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రదేశశబ్దః। తృ.ఏ. 4. వితానవన్తమ్ – **వితానవన్తమ్**, వితానవన్తౌ, వితానవతః; తకారాన్తః పుంలింగో వితానవత్‌శబ్దః। ద్వి.ఏ. 5. మణిస్తమ్భచతుష్టయేన – **…చతుష్టయేన**, …చతుష్టయాభ్యామ్, …చతుష్టయైః; అకారాన్త నపుంసకలింగో మణి…చతుష్టయశబ్దః। తృ.ఏ. 6. యుక్తమ్ – **యుక్తమ్,** యుక్తౌ, యుక్తాన్; అకారాన్తః పుంలింగో యుక్తశబ్దః। ద్వి.ఏ. 7. క్లృప్తాసనమ్ – **క్లృప్తాసనమ్**, క్లృప్తాసనౌ, క్లృప్తాసనాన్; అకారాన్తః పుంలింగో క్లృప్తాసనశబ్దః। ద్వి.ఏ. 8. కౌతుకవేదిమధ్యమ్ – **…మధ్యమ్,**

...మధ్యౌ, ...మధ్యాన్; అకారాన్తః పుంలింగః...మధ్యశబ్దః। ద్వి.ఏ. 9. పతివ్రతాభిః – పతివ్రతయా, పతివ్రతాభ్యామ్, **పతివ్రతాభిః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః పతివ్రతాశబ్దః। తృ.బ. 10. పరిగృహ్య – అవ్యయము 11. నిన్యే – క్రియ, 'ణీఞ్ – ప్రాపణే' ఇతి ధాతోః కర్మణి లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

సంధులు :-

1. ప్రదేశాత్ + చ – ప్రదేశాచ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. వితానవన్తమ్ – వితానమస్తి అస్య వితానవాన్, తం వితానవన్తమ్। మతుప్ ప్రత్యయః। తద్ధితవృత్తిః।
2. మణిస్తమ్భచతుష్టయేన – స్తమ్భానాం చతుష్టయం స్తమ్భచతుష్టయం మణీనాం స్తమ్భచతుష్టయం మణిస్తమ్భచతుష్టయం తేన। ష.త।
3. క్లృప్తాసనమ్ – క్లృప్తమ్ ఆసనం యస్మిన్ స క్లృప్తాసనః। తమ్ క్లృప్తాసనమ్। బహువ్రీహిసమాసః।
4. కౌతుకవేదిమధ్యమ్ – కౌతుకస్య వేదిః కౌతుకవేదిః, కౌతుకవేదేః మధ్యః కౌతుకవేదిమధ్యః, తం కౌతుకవేదిమధ్యమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఆసనమ్ :- (క్లీ)

ఎ) ఆస్యతే ఉపవిశ్యతేఽస్మిన్। ఆస్+ అధికరణే + ల్యుట్। పీఠః।

బి) ...విష్టరః పీఠమాసనమ్।। అని హలాయుధకోశము (870)

సి) శ్లో॥ తత్రైకాగ్రం మనః కృత్వా యతచిత్తేంద్రియక్రియః।
ఉపవిశ్యాసనే యుంజ్యాత్ యోగమాత్మవిశుద్ధయే॥
– ఇతి శ్రీమద్భగవద్గీతే – 6 –12

క్రియాదర్శము :- నిన్యే – ణీఞ్ (నీ) ప్రాపణే (తీసికొనివెళ్ళుట) సకర్మకమ్ / అకర్మకమ్, (ఉభయ) ఆత్మనేపదీ, భ్వాదిప్రకరణమ్, లిట్ – ప్రథమపురుషైక వచనాంతః। కర్మణి।

నిన్యే – నిన్యాతే – నిన్యిరే

అవతారిక :- పార్వత్యాః స్వాభావికీం శోభాం దృష్ట్వా నార్యో వ్యస్మయన్త–

శ్లో॥ తాం ప్రాఙ్ముఖీం తత్ర నివేశ్య తన్వీం
క్షణం వ్యలమ్బన్త పురో నిషణ్ణాః।
భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః
ప్రసాధనే సన్నిహితేఽపి నార్యః॥ **13**

పదవిభాగము :- తామ్, ప్రాఙ్ముఖీమ్, తత్ర, నివేశ్య, తన్వీమ్, క్షణమ్, వ్యలమ్బన్త, పురః, నిషణ్ణాః, భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః, ప్రసాధనే, సన్నిహితే, అపి, నార్యః

అన్వయక్రమము :- నార్యః తాం తన్వీం తత్ర ప్రాఙ్ముఖీం నివేశ్య పురః నిషణ్ణాః ప్రసాధనే సన్నిహితే అపి భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః (సత్యః) క్షణం వ్యలమ్బన్త।

ప్రతిపదార్థము :- నార్యః – అలంకరింపవచ్చిన స్త్రీలు, తాం తన్వీమ్ – సహజసౌందర్యముగల ఆ పార్వతీదేవిని, తత్ర – ఆ అలంకారవేదిక మధ్యన, ప్రాఙ్ముఖీమ్ – తూర్పుముఖముగా, నివేశ్య – కూర్చుండబెట్టి, పురః – ఎదురుగా, నిషణ్ణాః – కూర్చున్నవారై, ప్రసాధనే – అలంకరణ సామగ్రి, సన్నిహితే + అపి – సమీపమునందు ఉన్నను, భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః (సత్యః) – స్వభావసిద్ధమైన సౌందర్యమును గాంచి సిగ్గిల్లిన కన్నులు గలవారై, క్షణమ్ – క్షణకాలము, వ్యలమ్బన్త – (అలంకరించుటలో) ఆలస్యము చేసిరి.

తాత్పర్యము :- ముత్తైదువలు సహజసౌందర్యరాశియగు ఆ పార్వతీదేవిని అలంకారవేదిక మధ్యన తూర్పుముఖముగా కూర్చుండబెట్టి ఎదురుగా కూర్చున్నవారై, అలంకరణ సామగ్రి సమీపమునందున్నను ఆమె సహజ సౌందర్యమునుగాంచి సిగ్గిల్లిన కన్నులు గలవారై క్షణకాలము ఆమెను అలంకరించుటలో ఆలస్యము చేసిరి.

'అకృత్రిమస్య హి రూపస్య కిం మణ్డనేన' అని భావము. No decoration was needed to Parvati, who had such natural beauty.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. నార్యః – **నారీ,** నార్యౌ, నార్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో నారీశబ్దః, ప్ర.బ. 2. తామ్ – **తామ్**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. తన్వీమ్ – **తన్వీమ్**, తన్వ్యౌ, తన్వీః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః తన్వీశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. తత్ర – అవ్యయము 5. ప్రాఙ్ముఖీమ్ – **ప్రాఙ్ముఖీమ్**, ప్రాఙ్ముఖ్యౌ, ప్రాఙ్ముఖీః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రాఙ్ముఖీశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. నివేశ్య – అవ్యయము 7. పురః – అవ్యయము 8. నిషణ్ణాః – **నిషణ్ణా,** నిషణ్ణే, నిషణ్ణాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో నిషణ్ణాశబ్దః,

ప్ర.బ. 9. ప్రసాధనే – **ప్రసాధనే**, ప్రసాధనయోః, ప్రసాదనేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రసాధనశబ్దః స.ఏ. 10. సన్నిహితే – **సన్నిహితే**, సన్నిహితయోః, సన్నిహితేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః, సన్నిహితశబ్దః స.ఏ. 11. అపి – అవ్యయము 12. భూతార్థ – నేత్రాః – **...నేత్రా**, ...నేత్రే, ...నేత్రాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో భూతార్థ...నేత్రాశబ్దః, ప్ర.బ. 13. క్షణమ్ – 'కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా। 14. వ్యలమ్బన్త – వ్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'లబి అవస్రంసనే' ఇతి ధాతోర్లజ్।

సంధులు :–

1. పురః + నిషణ్ణాః – పురో నిషణ్ణాః – ఉత్వాదేశః।
2. సన్నిహితే + అపి – సన్నిహితేఽపి – పూర్వరూపసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ప్రాఙ్ముఖీమ్ – ప్రాచి ముఖం యస్యాః సా ప్రాఙ్ముఖీ, తాం ప్రాఙ్ముఖీమ్ – బహువ్రీహిసమాసః।
2. ప్రసాధనే – ప్రసాధ్యతే అనేన ఇతి ప్రసాధనం, తస్మిన్ ప్రసాధనే, కరణే ల్యుట్ ప్రత్యయః।
3. భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః – భూతార్థా చాసౌ శోభా భూతార్థశోభా, హ్రియమాణాని నేత్రాణి యాసాం తాః హ్రియమాణనేత్రాః, భూతార్థశోభయా హ్రియమాణనేత్రాః భూతార్థశోభాహ్రియమాణనేత్రాః – తృ.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. తన్వీ –

ఎ) ఇట మహాకవి శ్రీకాళిదాసు **'మేఘదూతమహాకావ్యము'**న చేసిన యక్షిణి రూపచిత్రణమును పరిశీలించగలరు.

శ్లో॥ **తన్వీ** శ్యామా శిఖరిదశనా పక్వబిమ్బాధరోష్ఠీ
మధ్యేక్షామా చకితహరిణీప్రేక్షణా నిమ్ననాభిః।
శ్రోణీభారాదలసగమనా స్తోకనమ్రా స్తనాభ్యాం
యా తత్ర స్యాద్యువతివిషయే సృష్టిరాద్యేవ ధాతుః॥ 78
అత్యద్భుతశ్లోకాలలో ఒకటిగా పండితులచే పేర్కొనబడినదిది.

"చక్కని అవయవసౌష్ఠవము, అటు స్థూలమూ ఇటు సూక్ష్మముగాక సమముగా అందమగు అవయవముల అమరిక కలిగి అపురూప సౌందర్యముతో దీపించు అపరంజి బొమ్మ" – తన్వీ

బి) 1. తన్వీ 'కోమలభాషిణీ'; (బ్రహ్మప్రకాశికావ్యాఖ్యా – మేఘదూతము)

2. 'తన్వీ న తు తనుతరా। అనేన నాతి స్థూలా నాతికృశేతి వ్యజతే। అతిదీర్ఘా భృశం హ్రస్వా అతిస్థూలా భృశం కృశా। అతిగౌరీ భృశం కాలీ షడేతా వర్జితాః స్త్రియః। ఇతి సాముద్రోక్తేః – విద్యుల్లతావ్యాఖ్యా (మేఘదూతమ్)

3. 'తన్వీ కృశాఙ్గీ నతు పీవరీ' – సంజీవనీ వ్యాఖ్యా (మేఘదూతమ్)

సి) 'మాళవికాగ్నిమిత్రమ్' – 2వ అంకమున గల మాళవిక సౌందర్యమును చూడండి.

శ్లో॥ దీర్ఘాక్షం శరదిన్దుకాన్తివదనం బాహూ నతావంసయోః
సంక్షిప్తం నిబిడోన్నతస్తనమురఃపార్శ్వే ప్రమృష్టే ఇవ।
మధ్యః పాణిమితోఽమితం చ జఘనం పాదావరాలాంగులీ
ఛన్దో నర్తయితుర్యథైవ మనసి శ్లిష్టం తథాస్యా వపుః।

"ముఖము నిడుద కన్నులు కలది, శరచ్చంద్రుని వెన్నెలవంటి కాంతి ఆహ్లాదకర మైనది, బాహువులు భుజములవద్ద అవనతమైయున్నవి. వక్షస్థలము కఠినమైన ఎత్తైన స్తనములతో చిక్కనైయున్నది. డొక్కలు మెఱుగుపెట్టబడినట్లున్నవి. నడుము పిడికిలంత సన్నగా ఉన్నది. జఘనము విపులముగా నున్నది..."

డి) 'అభిజ్ఞానశాకున్తలము' న – శకున్తల వర్ణనము చూడండి.

శ్లో॥ సరసిజమనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం
మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మలక్ష్మీం తనోతి।
ఇయమధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి **తన్వీ**
కిమివ హి మధురాణాం మణ్డనం నాకృతీనామ్॥ (1 –18)

శ్లో॥ అధరః కిసలయరాగః కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ ।
కుసుమమివ లోభనీయం యౌవనమంగేషు సన్నద్ధమ్॥ (1–19)

"ఈ శకున్తల క్రింది మోవి చిగురుటాకులకాంతివంటి ఎఱ్ఱనికాన్తి కలదై చెలగు చున్నది. బాహువులన్నచో ఎక్కువ మెత్తని శాఖలననుకరించునవై మనోహరములై వర్తిల్లుచున్నవి; యౌవనము అవయవములందు పరిపూర్ణమైయున్నది".

క్రియాదర్శము :– వ్యలమ్బన్త – 'లబి – అవస్రంసనే', అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః (1) లఙ్ – ప్రథమపురుషబహువచనాంతః।

వ్యలమ్బత - వ్యలమ్బేతామ్ - **వ్యమలమ్బన్త**

అవతారిక :- అథ ప్రథమం కాచిత్ తస్యాః కేశప్రసాధనమకరోత్। ఇత ఆరభ్య త్రయోదశభిః ఉమాయాః ప్రసాధనం వర్ణ్యతే।

శ్లో॥ ధూపోష్మణా త్యాజితమార్ద్రభావం
కేశాన్తమన్తఃకుసుమం తదీయమ్।
పర్యాక్షిపత్కాచిదుదారబన్ధం
దూర్వావతా పాణ్డుమధూకదామ్నా॥ 14

పదవిభాగము :- ధూపోష్మణా, త్యాజితమ్, ఆర్ద్రభావమ్, కేశాన్తమ్, అన్తఃకుసుమమ్, తదీయమ్, పర్యాక్షిపత్, కాచిత్, ఉదారబన్ధమ్, దూర్వావతా, పాణ్డుమధూకదామ్నా।

అన్వయము :- కాచిత్ ధూపోష్మణా ఆర్ద్రభావం త్యాజితమ్। అన్తఃకుసుమం తదీయం కేశాన్తం దూర్వావతా పాణ్డుమధూకదామ్నా ఉదారబన్ధం పర్యాక్షిపత్।

ప్రతిపదార్థము :- కాచిత్ - అలంకరించుటకు వచ్చిన స్త్రీలలో ఒకానొకతె, ధూపోష్మణా - అగరుధూపపువేడితో, ఆర్ద్రభావమ్ - (కేశములందున్న) తడిని, త్యాజితమ్ - ఇగిర్చినది, అన్తఃకుసుమమ్ - లోనపూలుగల, తదీయమ్ కేశాన్తమ్ - ఆమె కేశపాశమును, దూర్వావతా - గరికతోకూడిన, పాణ్డుమధూకదామ్నా - తెల్లఇప్పపూతీగతో, ఉదారబన్ధమ్ - అందమగు ముడిగా, పర్యాక్షిపత్ - మలచినది.

తాత్పర్యము :- అలంకరించుటకు వచ్చిన స్త్రీలలో ఒకానొకతె అగరుధూపపు వేడితో కేశములందున్న తడిని ఇగిర్చినది. లోనపూలుగల ఆమె కేశపాశమును గరికతోకూడిన తెల్లఇప్పపూతీగతో అందమగు ముడిగా మలచినది.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ధూపోష్మణా త్యాజితం - ధూపేన సంత్యాజితం

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కాచిత్ - అవ్యయము, 2. ధూపోష్మణా - **ధూపోష్మణా,** ధూపోష్మభ్యామ్, ధూపోష్మభిః; నకారాన్తః పుంలింగో ధూపోష్మన్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 3. ఆర్ద్రభావమ్ - **ఆర్ద్రభావమ్**, ఆర్ద్రభావౌ, ఆర్ద్రభావాన్; అకారాన్తః పుంలింగః, ఆర్ద్రభావశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. త్యాజితమ్ - **త్యాజితమ్**, త్యాజితే, త్యాజితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః త్యాజితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. అన్తఃకుసుమమ్ - **అన్తఃకుసుమమ్**, అన్తఃకుసుమౌ, అన్తఃకుసుమాన్; అకారాన్తః పుంలింగ అన్తఃకుసుమశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. తదీయమ్ - **తదీయమ్**, తదీయౌ, తదీయాన్; అకారాన్తః పుంలింగః, తదీయశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. కేశాన్తమ్ - **కేశాన్తమ్**, కేశాన్తౌ, కేశాన్తాన్; అకారాన్తః పుంలింగః కేశాన్తశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. దూర్వావతా - **దూర్వావతా,**

దూర్వావద్భ్యామ్, దూర్వావద్భిః; తకారాన్త నపుంసకలింగో దూర్వావత్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 9. పాణ్డుమధూకదామ్నా - **...దామ్నా,** ...దామభ్యామ్, ...దామభిః; నకారాన్త నపుంసకలింగః, పాణ్డు...దామన్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 10. ఉదారబన్ధమ్ - **ఉదారబన్ధమ్,** ఉదారబన్ధే, ఉదారబన్ధాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉదారబన్ధశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. పర్యాక్షిపత్ - క్రియ, పరి, ఆజ్ - ఉపసర్గద్వయపూర్వకాత్, క్షిప - ప్రేరణే' ఇతి ధాతోః లఙ్।

సంధులు :-

1. కాచిత్ + ఉదారబన్ధమ్ - కాచిదుదారబన్ధమ్ - జశ్త్వమ్।
   ఝలాం జశో-న్తే (సూ 8-2-39)

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. ధూపోష్మణా - ధూపస్య ఊష్మా ధూపోష్మా, తేన ధూపోష్మణా - షష్ఠీతత్పురుషసమాసః।
2. ఆర్ద్రభావమ్ - ఆర్ద్రస్య భావః, ఆర్ద్రభావః, తమ్। ష.త.
3. అన్తఃకుసుమమ్ - అన్తర్నిక్షిప్తాని కుసుమాని యస్మిన్ సః అన్తఃకుసుమః తమ్। అన్తఃకుసుమమ్। బహువ్రీహిసమాసః।
4. తదీయమ్ - తస్య ఇదం తదీయం, తత్, తదీయమ్ - తద్ధితవృత్తిః।
5. కేశాన్తమ్ - కేశానామ్ అన్తః కేశాన్తః తమ్ కేశాన్తమ్ - ష.త.
6. దూర్వావతా - దూర్వాః సన్తి అస్మిన్ దూర్వావత్। తేన దూర్వావతా। తద్ధిత॥
7. పాణ్డుమధూకదామ్నా - పాణ్డుమధూకస్య దామ పాణ్డుమధూకదామ, తేన పాణ్డుమధూకదామ్నా। ష.త.
8. ఉదారబన్ధమ్ - ఉదారః బన్ధః యస్య, తమ్। బహువ్రీహిసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. దూర్వా :- ఎ) (స్త్రీ). దుర్వతే దుర్వ్యతే వా, దుర్వ్ హింసాయామ్+ అచ్ ఘుఞ్ వా। 'ఉపధాయాఇ్చ' ఇతి దీర్ఘః। ఘాసవిశేషః, శతపర్వికా।

బి) శ్లో॥ హరితాలీ భవేద్ దూర్వా... (191), అని హలాయుధకోశము 2 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 1. దూర్వా దుఃస్వప్ననాశనీ...
   2. దూర్వా అమృతసమ్భూతాః

3. ఏవానో దూర్వే ప్రతను... – అని మహానారాయణోపనిషత్ (4)

డి) శ్లో॥ కుశాకారేవ దూర్వేయం సంస్తీర్ణేవ చ భూరియామ్।
యూపప్రకారా బహవో వృక్షాశ్చేమే విశామ్పతే॥
– ఇతి శ్రీమహాభారతే –3–110–17

క్రియాదర్శము :– పర్యాక్షిపత్ 'క్షిప – ప్రేరణే' సకర్మకమ్, తుదాయః (6); అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లజ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

పర్యాఅక్షిపత్ – పర్యాక్షిపతామ్ – పర్యాక్షిపన్

అవతారిక :– అథ తస్యాః శరీరే అఙ్గరాగార్పణం పత్రరచనాం చ చక్రుః।

శ్లో॥ విన్యస్తశుక్లగురు చక్రురఙ్గం
గోరోచనాపత్రవిభక్తమస్యాః।
సా చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః
త్రిస్రోతసః కాన్తిమతీత్య తస్థౌ॥ 15

పదవిభాగము :– విన్యస్తశుక్లగురు, చక్రుః, అఙ్గమ్, గోరోచనాపత్రవిభక్తమ్, అస్యాః సా, చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః, త్రిస్రోతసః, కాన్తిమ్, అతీత్య, తస్థౌ।

అన్వయక్రమము :– (తాః) అస్యాః అఙ్గం విన్యస్తశుక్లగురు గోరో...విభక్తం (చ) చక్రుః। సా చక్ర...సైకతాయాః త్రిస్రోతసః కాన్తిమ్ అతీత్య తస్థౌ।

ప్రతిపదార్థము :– (తాః) – ఆ ముత్తైదువలు, అస్యాః – ఈ పార్వతీదేవియొక్క, అఙ్గమ్ – శరీరమును, విన్యస్తశుక్లగురు – తెల్లని అగరుపదార్థమలదినదియైనదిగా, గోరోచనాపత్రవిభక్తమ్ – మకరికాపత్రరేఖలు కలదానినిగా, చక్రుః – చేసిరి, (కిఞ్చ) – (ఇంకా), సా – ఆ పార్వతీదేవి, చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః – చక్రవాకపక్షులతో చిహ్నితమైన ఇసుకతిన్నెలుగల, త్రిస్రోతసః – గంగానదియొక్క, కాన్తిమ్ – సౌందర్యమును, అతీత్య – మించి, తస్థౌ – ఉన్నది.

తాత్పర్యము :– ఆ ముత్తైదువలు ఆ పార్వతీదేవియొక్క శరీరమును తెల్లని అగరుపదార్థము అలది మకరికాపత్రరేఖలు కలదానినిగా చేసిరి. ఇంకా ఆ పార్వతీదేవి చక్రవాకపక్షులతో చిహ్నితమైన ఇసుక తిన్నెలుగల గంగానదియొక్క సౌందర్యమును మించి ఉన్నది.

పాఠాన్తరాలు :– 1. విన్యస్త ... – ఆసక్త... ప్రసక్త...; 2. చక్రు**రఙ్గం** – చక్రు**రస్యాః** 3. **గోరోచనాపత్రవిభక్తమస్యాః** – సరోచనా...విభక్త**మఙ్గమ్**

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అస్యాః – **అస్యాః,** అనయోః, ఆసామ్; మకారాన్తః స్త్రీలింగ ఇదమ్శబ్దః, ష.ఏ. 2. ఆఙ్గమ్ – **అఙ్గమ్**, అఙ్గే, అఙ్గాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అఙ్గశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. విన్యస్తశుక్లగురు – **...గురు,** ...గురుణీ, ...గురూణి; ఉకారాన్త నపుంసకలింగో విన్యస్తశుక్లగురుశబ్దః ద్వి.ఏ. 4. గోరోచనాపత్రవిభక్తమ్ –**...విభక్తమ్**, ...విభక్తే, ...విభక్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో గోరోచనాపత్రవిభక్తశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. చక్రుః – క్రియ 6. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః ప్ర.ఏ. 7. చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః – **...సైకతాయాః**, ...సైకతయోః, ...సైకతానామ్; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ...సైకతాశబ్దః, ష.ఏ. 8. త్రిస్రోతసః – **త్రిస్రోతసః**, త్రిస్రోతసోః, త్రిస్రోతసామ్; సకారాన్తః స్త్రీలింగః, త్రిస్రోతశ్శబ్దః, ష.ఏ. 9. కాన్తిమ్ – **కాన్తిమ్**, కాన్తీ, కాన్తీః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః, కాన్తిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. అతీత్య – అవ్యయము 11. తస్థౌ – క్రియ.

సంధులు :–

1. చక్రుః + అఙ్గమ్ – చక్రురఙ్గమ్ – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. విన్యస్తశుక్లగురు – విన్యస్తం శుక్లగురు యస్మిన్ తద్ విన్యస్తశుక్లగురు, తత్। బహువ్రీహిసమాసః।
2. గోరోచనాపత్రవిభక్తమ్ – గోరోచనాయాః పత్రాణి గోరోచనాపత్రాణి తైః విభక్తమ్ – గోరోచనాపత్రవిభక్తమ్ – తృ.త.
3. చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః – చక్రవాకైః అఙ్కితం చక్రవాకాఙ్కితం చక్రవాకాఙ్కితం సైకతం యస్యాః సా చక్రవాకాఙ్కితసైకతా, తస్యాః చక్రవాకాఙ్కితసైకతాయాః। బహువ్రీహిసమాసః।
4. త్రిస్రోతసః – త్రీణి స్రోతాంసి యస్యాః సా త్రిస్రోతాః, తస్యాః త్రిస్రోతసః। బ.స।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **గోరోచనా** – A bright yellow pigment prepared from the urine or bile of a cow or found in the head of a cow. - Apte

2. రోచనా – a) A bright yellow pigment

బి) రుచ్ – ల్యు రోచయతి వా ల్యు ఉణాదిసూత్రమ్ – 2–74

సి) శ్లో॥ అధిరజని వధూభిః పీతమైరేయరిక్తం
కనకచషకమేత(ద్రోచనా లోహితేన।
ఉదయదహిమరోచిర్జ్యోతిషా(క్రాన్తమన్త-
ర్మధున ఇవ తథైవాపూర్ణమద్యాపి భాతి॥ – శిశుపాలవధే 11 –51

శ్లో॥ ఇన్దీవరశ్యామతనుర్నృపోஉసౌ
త్వం **రోచనా** గౌరశరీరయష్టిః।
అన్యోన్యశోభాపరివృద్ధయే వాం
యోగస్తటిత్తోయదయోరివాస్తు॥ – ర.వం. 6–65

"నల్లకలువవలె నీలమైన శరీరముగలవాడీ రాజు. **గోరోచనమువలె** పచ్చనైన దండమువంటి శరీరముకలదానవు నీవు. మేఘము – మెఱుపుతీగల కలయికవలె మీ ఇరువురి సంయోగము ఒండొరుల **కాన్తిని** (సౌందర్యమును) అభివృద్ధి నొందించుటకగుగాక.

3. A bright yellow pigment from the urine of a cow, or vomited in the shape of sciblae by the animal; according to some, found in the head of a cow; it is employed in painting and dying, and is of especial virtue in marking the foreheads of the Hindus with the Tilaka or sectarial mark; it is also used in medicine as a sedative, tonic, and antheliminitic remedy, etc., గో a cow రుచి to shine, affix ల్యుట్.

గోభ్యో జాతా **రోచనా** హరి(ద్రా। – ఇతి శబ్దసాగరే (248)

(క్రియాదర్శము :– తస్థౌ – ష్ఠా (స్థా) గతినివృత్తౌ (నిలుచుట) అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1); లిట్ – (ప్ర.ఏకవచనాంతః.

తస్థౌ – తస్థతుః– తస్థుః

శ్లో॥ ఇతి విజ్ఞాపితో రాజ్ఞా ధ్యానస్తిమితలోచనః।
క్షణమాత్రమృషిస్తస్థౌ సుప్తమీన ఇవ (హ్రదః॥ – ర.వం. 1 –73

అవతారిక :– భూషితైరలకైరుపలక్షితా తస్యాః ముఖశ్రీః సాదృశ్యకథాయాః (ప్రసక్తిమపి చిచ్ఛేద –

**శ్లో॥ లగ్నద్విరేఫం పరిభూయ పద్మం
సమేఘలేఖం శశినశ్చ బిమ్బమ్।
తదాననశ్రీరలకైః (ప్రసిద్ధైః
చిచ్ఛేద సాదృశ్యకథా(ప్రసఙ్గమ్॥ 16**

పదవిభాగము :– లగ్నద్విరేఫమ్, పరిభూయ, పద్మమ్, సమేఘలేఖమ్, శశినః, చ, బిమ్బమ్, తదాననశ్రీః, అలకైః, (ప్రసిద్ధైః, చిచ్ఛేద, సాదృశ్యకథా(ప్రసఙ్గమ్।

అన్వయము :– (ప్రసిద్ధైః అలకైః తదాననశ్రీః లగ్నద్విరేఫం పద్మమ్, సమేఘలేఖం, శశినః బిమ్బం చ పరిభూయ సాదృశ్యకథా(ప్రసఙ్గం చిచ్ఛేద।

(ప్రతిపదార్థము :– (ప్రసిద్ధైః – చక్కగా అలంకరించబడిన, అలకైః – నెఱిముంగురులతో నున్న, తదాననశ్రీః – ఆ పార్వతీదేవిముఖసౌందర్యము, లగ్నద్విరేఫమ్ – తుమ్మెదలు ముసిరిన, పద్మమ్ చ – పద్మాన్నీ, సమేఘలేఖమ్ – మబ్బుతునకలతో కూడిన, శశినః – చం(ద్రునియొక్క, బిమ్బమ్ చ – బింబాన్నీ, పరిభూయ – తిరస్కరించి, సాదృశ్యకథా(ప్రసఙ్గమ్ – తనతో పోలిక చెప్పేవిషయాన్ని, చిచ్ఛేద – ఖండించింది.

తాత్పర్యము :– చక్కగా అలంకరించబడిన నెఱిముంగురులతోనున్న ఆ పార్వతీదేవి ముఖ సౌందర్యము – తుమ్మెదలు ముసిరిన పద్మాన్నీ, మబ్బుతునకలతో కూడిన చం(ద్రునియొక్క బింబాన్నీ తిరస్కరించి తనతో పోలిక చెప్పే విషయాన్ని ఖండించింది. అంటే – తన ముఖశోభకు సాదృశ్యం చెప్పే విషయంలో పద్మానికి చం(ద్రబింబానికి చరమగీతం పాడిందని భావం.

పాఠాన్తరాలు :– 1. లగ్న... – లీన

విభక్తులు / (క్రియలు :– 1. (ప్రసిద్ధైః – **(ప్రసిద్ధేన,** (ప్రసిద్ధాభ్యామ్, (ప్రసిద్ధైః; అకారాన్తః పుంలింగః (ప్రసిద్ధశబ్దః, తృ.బ. 2. అలకైః – **అలకేన,** అలకాభ్యామ్, అలకైః; అకారాన్తః పుంలింగ అలకశబ్దః, తృ.బ. 3. తదాననశ్రీః – **...శ్రీః,** ...(శ్రియౌ, ...(శ్రియః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః తదాననశ్రీశబ్దః, (ప్ర.ఏ. 4. లగ్నద్విరేఫమ్ – **...ద్విరేఫమ్,** ...ద్విరేఫే, ...ద్విరేఫాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో లగ్నద్విరేఫశబ్దః ద్వి.ఏ 5. పద్మమ్ – **పద్మమ్,** పద్మే, పద్మాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః పద్మశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. చ – అవ్యయము 7. సమేఘలేఖమ్ – **సమేఘలేఖమ్,** సమేఘలేఖే, సమేఘలేఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో సమేఘలేఖశబ్దః। ద్వి.ఏ. 8. శశినః – **శశినః,** శశినోః, శశినామ్; నకారాన్తః పుంలింగః శశిన్‌శబ్దః, ష.ఏ. 9. బిమ్బమ్ – **బిమ్బమ్,** బిమ్బే, బింబాని అకారాన్త నపుంసకలింగో బింబశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. పరిభూయ – అవ్యయము 11. సాదృశ్యకథా(ప్రసఙ్గమ్ – **...(ప్రసఙ్గమ్,** ...(ప్రసఙ్గే, ...(ప్రసఙ్గాని;

అకారాన్తః పుంలింగః సాదృశ్యకథాప్రసఙ్గశబ్దః, ద్వి.ఏ. 12. చిచ్ఛేద - క్రియ 'ఛిదిర్ - ద్వైధీకరణే' ఇతి ధాతో ర్లిట్.

సంధులు :-

1. శశినః + చ - శశినశ్చ - శ్చుత్వసన్ధిః।
2. తదాననశ్రీః + అలకైః - తదాననశ్రీరలకైః - విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. తదాననశ్రీః - తస్యా ఆననం తదాననం, తస్య శ్రీః తదాననశ్రీః। ష.త.
2. లగ్నద్విరేఫమ్ - లగ్నా ద్విరేఫా యస్మిన్ తద్ లగ్నద్విరేఫమ్, తత్। బహువ్రీహిసమాసః।
3. సమేఘలేఖమ్ - మేఘానాం లేఖా మేఘలేఖా, తయా సహితమ్, తత్। సహపూర్వపదబహువ్రీహిః।
4. సాదృశ్యకథాప్రసంగమ్ - సదృశ్యస్య భావః, సాదృశ్యం, తస్య కథా సాదృశ్యకథా తస్యాః ప్రసఙ్గః సాదృశ్యప్రసఙ్గః, తమ్ సాదృశ్యకథాప్రసంగమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అలకః :- (పుం / క్లీ)

ఎ) అలతి భూషయతి ముఖమ్। అల్ + క్వున్ కుటిలకున్తలః। చూర్ణకున్తలః।

బి) కర్పూరాదేః క్షోదశ్చూర్ణం తత్సహితాః కున్తలాశ్చూర్ణకున్తలాః తద్ధి తత్ర న్యస్యతే। అలతి భూషయతి ముఖమి**త్యలకమ్।**

సి) శ్లో।। 'అలకం కుటిలాః కేశా భ్రమరకముక్తం లలాటస్థమ్'

- అని హలాయుధకోశము

డి) శ్లో।। కర్ణేషు యోగ్యం నవకర్ణికారం
చలేషు నీలే**ష్వలకే**ష్వశోకమ్।
పుష్పం చ ఫుల్లం నవమల్లికాయాః
ప్రయాన్తి కాన్తిం ప్రమదాజనానామ్

- ఇతి ఋతుసంహారః - 6-5

ఈ శ్లోక విపుల వివరణకు నా 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడగలరు.

ఇ) శ్లో।। హస్తే లీలాకమ**లమలకే** బాలకున్దానువిద్ధం
నీతా లోధ్రప్రసవరజసా పాణ్డుతామాననే శ్రీః।
చూడాపాశే నవకురవకం చారు కర్ణే శిరీషం
సీమన్తే చ త్వదుపగమజం యత్ర నీపం వధూనామ్।

- ఇతి మేఘదూతే (65)

దీని విపులవ్యాఖ్యకు నా 'మృణాళినీ వ్యాఖ్య'ను చూడగలరు.

ఎఫ్) శ్లో।। క్రియాప్రబంధాదయమధ్వరాణామ్
అజస్రమాహూతసహస్రనేత్రః।
శచ్యాశ్చిరం పాణ్డుకపోలలంబాన్
మందారశూన్యా**నలకాం**శ్చకార।। - ర.వం. 6-23

అలంకారాలు :- అత్ర పూర్వార్ధవాక్యార్థస్య సాదృశ్యకథాచ్ఛేదం ప్రతి హేతుత్వేనో పన్యాసాత్కావ్యలింగమలంకారః

తల్లక్షణమ్ యథా -

'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలిఙ్గముదాహృతమ్'। ఇతి

క్రియాదర్శము :- చిచ్ఛేద - ఛిదిర్ (ఛిద్) ద్వైధీకరణే (చీల్చుట) సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, రుధాదయః(7); లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

చిచ్ఛేద - చిచ్ఛేదతుః - చిచ్ఛిదుః

అవతారిక :- మంగలార్థం కర్ణే అర్పితః యవాంకురః కపోలే పరభాగలాభాత్ నేత్రాణి ఆచకర్ష

**శ్లో।। కర్ణార్పితో లోధ్రకషాయరూక్షే
గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే।
తస్యాః కపోలే పరభాగలాభాద్
బబన్ధ చక్షూంషి యవప్రరోహః।। 17**

పదవిభాగము :- కర్ణార్పితః, లోధ్రకషాయరూక్షే, గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే, తస్యాః, కపోలే, పరభాగలాభాత్, బబన్ధ, చక్షూంషి, యవప్రరోహః।

అన్వయక్రమము :– తస్యాః కర్ణార్పితః యవప్రరోహః లోధ్రకషాయరూక్షే గోరోచ... గౌరే కపోలే పరభాగలాభాత్ చక్షూంషి బబన్ధ।

ప్రతిపదార్థము :– తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవియొక్క, కర్ణార్పితః – చెవిలో కర్ణావతంసముగా ఉంచబడిన, యవప్రరోహః – యవాంకురము (వరిచిగురు లేదా బార్లీ చిగురు), లోధ్రకషాయరూక్షే – లొద్దుగపుప్పొడి పూతతో పూయబడి విశదమైన, గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే – గోరోచనపు పూతతో మిక్కిలి ఎఱ్ఱనైన, కపోలే – చెక్కిళ్లయందు, పరభాగలాభాత్ – వర్ణోత్కర్షమును పొందుటవలన, చక్షూంషి – (చూపరులయొక్క) కన్నులను, బబన్ధ – ఆర్పకుండునట్లు చేసెను.

తాత్పర్యము :– ఆ పార్వతీదేవియొక్క చెవిలో కర్ణావతంసముగా నుంచబడిన వరిచిగురు లేదా బార్లీచిగురు – లొద్దుగ పుప్పొడి పూతతో పూయబడి విశదమైన, గోరోచనపు పూతతో మిగులనెఱ్ఱనైన చెక్కిళ్ళయందు వర్ణోత్కర్షమును పొందుటవలన (చూపరులయొక్క) కన్నులను ఆర్పకుండునట్లు చేసెను.

పాఠాన్తరాలు :–

1. లోధ్ర... – రోధ్ర...; 2. ...క్షేప – భేద...

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తస్యాః – **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 2. కర్ణార్పితః – **కర్ణార్పితః**, కర్ణార్పితౌ, కర్ణార్పితాః; అకారాన్తః పుంలింగః కర్ణార్పితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. యవప్రరోహః – **యవప్రరోహః,** యవప్రరోహౌ, యవప్రరోహాః; అకారాన్తః పుంలింగో యవప్రరోహశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. లోధ్రకషాయరూక్షే – **...రూక్షే,** ...రూక్షయోః, రూక్షేషు; అకారాన్తః పుంలింగో...రూక్షశబ్దః, స.ఏ. 5. గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే – **...గౌరే**, ...గౌరయోః, గౌరేషు; అకారాన్తః పుంలింగో...గౌరశబ్దః, స.ఏ. 6. కపోలే – **కపోలే**, కపోలయోః, కపోలేషు; అకారాన్తః పుంలింగః కపోలశబ్దః, స.ఏ.7. పరభాగలాభాత్ – **...లాభాత్**, ...లాభాభ్యామ్, ...లాభేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః ...లాభశబ్దః, పం.ఏ. 8. చక్షూంషి – చక్షుః, చక్షుషీ, **చక్షూంషి**; సకారాన్త నపుంసకలింగో చక్షుస్ శబ్దః, ద్వి.బ. 9. బబన్ధ – క్రియ – బన్ధ్ – బన్ధనే’ ఇతి ధాతోర్లిట్ – ప్ర.ఏకవచనాంతః।

సంధులు :–

1. కర్ణ + అర్పితః – కర్ణార్పితః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. కర్ణార్పితః + లోధ్ర... – కర్ణార్పితో లోధ్ర... – ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు :–

1. కర్ణార్పితః – కర్ణే అర్పితః కర్ణార్పితః। స.త।
2. యవప్రరోహః – యవస్య ప్రరోహః, యవప్రరోహః। ష.త।

3. లోధ్రకషాయరూక్షే – లోధ్రస్య కషాయః లోధ్రకషాయః, లోధ్రకషాయేణ రూక్షః లోధ్రకషాయరూక్షః, తస్మిన్। తృ.త।
4. గోరోచనాక్షేపనితాన్తగౌరే – గోరోచనాయాః క్షేపః గోరోచనాక్షేపః, నితాన్తం గౌరః నితాన్తగౌరః, గోరోచనాక్షేపేణ నితాన్తగౌరః గోరోచనాక్షేపనితాన్త గౌరః, తస్మిన్। తృ.త।
5. పరభాగలాభాత్ – పరః భాగః యస్య సః పరభాగః ఉత్కర్షః, తస్య లాభః, పరభాగలాభః తస్మాత్ పరభాగలాభాత్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. గౌరః :– (పుం.) – ఎ) గవతే అవ్యక్తం శబ్దయతీతి। గుఙ్‌శబ్దే + ‘ఋజ్రేన్ద్రేతి’ రన్ ప్రత్యయేన నిపాతనాత్ సిద్ధః। శ్వేతవర్ణః।

బి) శ్లో॥ “గౌరః శ్వేతః సితః శుభ్రో వలక్షో ధవళోఽర్జునః” (731)

– అని హలాయుధకోశము ‘7’ నామములను సూచించినది.

సి) శ్లో॥ కైలాస**గౌరం** వృషమారురుక్షోః
పాదార్పణానుగ్రహపూతపృష్ఠమ్।
అవేహి మాం కిఙ్కరమష్టమూర్తేః
కుమ్భోదరం నామ నికుమ్భతుల్యమ్॥

– ర.వం. 2–35

శ్లో॥ తరుణాదిత్యవర్ణైశ్చ **శశిగౌరైశ్చ** వానరైః।
పద్మకేసరవర్ణైశ్చ శ్వేతైర్హేమకృతాలయైః ॥

– శ్రీమద్రామాయణే 3–39–13

“చంద్రునివలె తెల్లగానున్నవారు...”

డి) “గౌరః శ్వేతేఽరుణే పీతే” ఇతి విశ్వః

క్రియాదర్శము :– బబన్ధ – బన్ధ (బన్ధ్) బన్ధనే (బంధించుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, క్ర్యాదిప్రకరణమ్ (9); లిట్ – ప్ర.ఏ.

బబన్ధ – బబన్ధతుః – బబన్ధుః

శ్లో॥ తస్మిన్నభిద్యోతితబన్ధుపద్మే
ప్రతాపసంశోషితశత్రుపంకే।

బబన్ధ సా నోత్తమసౌకుమార్యా
కుముద్వతీ భానుమతీవ భావమ్‌॥ - ర.వం. 6-36

అవతారిక :- మధూచ్ఛిష్టేన విమృష్టరాగః తస్యాః అధరోష్ఠః స్ఫురితైః కామపి శోభామపుష్యత్‌।

శ్లో॥ రేఖావిభక్తస్సువిభక్తగాత్ర్యాః
కిఞ్చిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః।
కామప్యభిఖ్యాం స్ఫురితైరపుష్య-
దాసన్నలావణ్యఫలోఽధరోష్ఠః॥ **18**

పదవిభాగము :- రేఖావిభక్తః, సువిభక్తగాత్ర్యాః, కిఞ్చిత్ + మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః కామపి, అభిఖ్యామ్, స్ఫురితైః, అపుష్యత్, ఆసన్నలావణ్యఫలః, అధరోష్ఠః।

అన్వయక్రమము :- సువిభక్తగాత్ర్యాః రేఖావిభక్తః కిఞ్చిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః ఆసన్నలావణ్యఫలః అధరోష్ఠః స్ఫురితైః కామపి అభిఖ్యామ్ అపుష్యత్‌॥

ప్రతిపదార్థము :- సువిభక్తగాత్ర్యాః - సమవిభక్తగతియైన (చక్కని అవయవ సౌందర్యము కలిగిన) పార్వతీదేవియొక్క, రేఖావిభక్తః - మధ్యన కన్పించురేఖతో పై, క్రింది పెదవులు విభజించబడినదియు, కిఞ్చిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః - కొంచెపు మైనపు పూతతో నిర్మలముగా చేయబడిన ఎఱ్ఱదనము కలదియు, ఆసన్నలావణ్యఫలః - లావణ్యఫలమునందుకొనుటకు తగిన సమయము సమీపించినదియు అగు, అధరోష్ఠః - బింబాధరము (క్రిందిపెదవి), స్ఫురితైః - అదురులతో, కామపి - అనిర్వచనీయమైన, అభిఖ్యామ్ - శోభను, అపుష్యత్ - పుష్టినొందించెను.

తాత్పర్యము :- చక్కని అవయవ సౌందర్యము కలిగిన పార్వతీదేవియొక్క రేఖావిభక్తమైనదియు, కొంచెపు మైనపు పూతతో నిర్మలముగా చేయబడిన ఎఱ్ఱదనము కలదియు, భర్తయొక్క చుంబనాది సౌభాగ్యమునందుకొనుటకు సరియైన సమయము ఆసన్నమైనదియు అగు బింబాధరము అదురులతో అనిర్వచనీయమైన శోభను పుష్టినొందించెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. రేఖా... - లేఖా...; 2. సువిభక్త... - ప్రవిభక్త...; 3. ...విమృష్ట...-...విసృష్ట...;

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సువిభక్తగాత్ర్యాః - **...గాత్ర్యాః**, ...గాత్ర్యోః, ...గాత్రీణామ్; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః సువిభక్తగాత్రీశబ్దః। ష.ఏ. 2. రేఖావిభక్తః - **రేఖావిభక్తః**, రేఖావిభక్తౌ, రేఖావిభక్తాః; అకారాన్తః పుంలింగః రేఖావిభక్తశబ్దః। ప్ర.ఏ. 3. కిఞ్చిత్...రాగః - **..రాగః**, ...రాగౌ, ...రాగాః; అకారాన్తః పుంలింగః రాగశబ్దః। ప్ర.ఏ. 4. ఆసన్నలావణ్యఫలః - **...ఫలః**, ...ఫలౌ, ...ఫలాః; అకారాన్తః పుంలింగః ఫలశబ్దః। ప్ర.ఏ.5. అధరోష్ఠః - **అధరోష్ఠః,** అధరోష్ఠౌ, అధరోష్ఠాః; అకారాన్తః పుంలింగః అధరోష్ఠశబ్దః। ప్ర.ఏ. 6. స్ఫురితైః - స్ఫురితేన, స్ఫురితాభ్యామ్, **స్ఫురితైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగః స్ఫురితశబ్దః। తృ.బ. 7. కామపి - అవ్యయము 8. అభిఖ్యామ్ - **అభిఖ్యామ్,** అభిఖ్యే, అభిఖ్యాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అభిఖ్యాశబ్దః; ద్వి.ఏ. 9. అపుష్యత్ - క్రియ - లఙ్ - ప్ర.ఏకవచనాంతః। (పుష్ -'పుష్టౌ')

సంధులు :-

1. కామపి + అభిఖ్యామ్ - కామప్యభిఖ్యామ్ - యణాదేశసన్ధిః।
   ఇకో యణచి (సూ 6-1-74) ఇఉఋఌ వర్ణములకు అసవర్ణమైన అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా య్ వ్ ర్ ల్ (యణ్) అనునవి ఆదేశమగును.
2. స్ఫురితైః + అపుష్యత్ - స్ఫురితైరపుష్యత్ - విసర్గసన్ధిః।
3. పుష్యత్ + ఆసన్న - పుష్యతాసన్న - జశ్త్వసన్ధిః।
4. ఆసన్నలావణ్యఫలః + అధరోష్ఠః - ఆసన్నలావణ్యఫలోఽధరోష్ఠః। ఉత్వాదేశము, పూర్వరూపసన్ధిః।
5. అధర + ఓష్ఠః - అధరోష్ఠః - పరరూపసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సువిభక్తగాత్ర్యాః - శోభనం విభక్తం సువిభక్తం, తద్ గాత్రం యస్యాః సా సువిభక్తగాత్రీ, తస్యాః సువిభక్తగాత్ర్యాః। బహువ్రీహిసమాసః।
2. రేఖావిభక్తః - రేఖయా విభక్తః రేఖావిభక్తః। తృ.త।
3. కిఞ్చిన్మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టరాగః - మధూచ్ఛిష్టేన విమృష్టః మధూచ్ఛిష్ట - విమృష్ట, కిఞ్చిత్ మధూచ్ఛిష్టవిమృష్టః రాగః యస్య సః। బహువ్రీహిసమాసః
4. ఆసన్నలావణ్యఫలః - లావణ్యస్య ఫలం లావణ్యఫలమ్, ఆసన్నం లావణ్యఫలం యస్య సః ఆసన్నలావణ్యఫలః - బహువ్రీహిసమాసః।
5. అధరోష్ఠః - అధరః చాసౌ ఓష్ఠః - అధరోష్ఠః - కర్మధారయః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **అభిఖ్యా** – (స్త్రీ.) – ఎ) అభి + ఖ్యా + అఙ్। కీర్తిః, శోభా.

బి) "రూఢా శోభా విభూషా స్యాదభిఖ్యా సుషమా సమాః" (565)

– అని హలాయుధకోశము '5' తుల్యమైన నామములను పేర్కొన్నది.

సి) కామపి + అభిఖ్యామ్

– రఘువంశము 1–46లో ఇటువంటి ప్రయోగాన్నే చూడగలరు.

శ్లో॥ కాప్యభిఖ్యా తయోరాసీద్వ్రజతోశ్శుద్ధవేషయోః।
హిమనిర్ముక్తయోర్యోగే చిత్రాచంద్రమసోరివ॥

"... ఆ రాజదంపతులకు చలికాలమతిక్రమించిన పిమ్మట చిత్రానక్షత్రచంద్రులకువలె ననిర్వాచ్యమగు శోభ ఆయెను.

డి) కుమారసమ్భవమహాకావ్యము – 1వసర్గమున 43వ శ్లోకమును చూడగలరు.

ఇ) 'అభిఖ్యా – కీర్తి – మాహాత్మ్యనామశోభాస్వపి స్త్రియామ్' – అని నానార్థమంజరి.

క్రియాదర్శము :– అపుష్యత్ – పుష (పుష్) పుష్టౌ (1. బలియుట 2. కాపాడుట) 1. అకర్మకమ్ 2. సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, దివాదిప్రకరణమ్ (4); లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అపుష్యత్ – అపుష్యతామ్ – అపుష్యన్–

అవతారిక :– చరణౌ రఞ్జయిత్వా సఖ్యా పరిహాసపూర్వం కృతాశీః సా లజ్జా తూష్ణీం సఖీం మాల్యేన తాడయామాస –

శ్లో॥ 'పత్యుశ్శిరశ్చన్ద్రకలామనేన
స్పృశే'తి సఖ్యా పరిహాసపూర్వమ్।
సా రఞ్జయిత్వా చరణౌ కృతాశీ–
ర్మాల్యేన తాం నిర్వచనం జఘాన॥ **19**

పదవిభాగము :– పత్యుః, శిరశ్చన్ద్రకలామ్, అనేన, స్పృశా, ఇతి, సఖ్యా, పరిహాసపూర్వమ్, సా, రఞ్జయిత్వా, చరణౌ, కృతాశీః, మాల్యేన, తామ్, నిర్వచనమ్, జఘాన।

అన్వయక్రమము :– సఖ్యా చరణౌ రఞ్జయిత్వా అనేన పత్యుః శిరశ్చన్ద్రకలామ్ స్పృశా ఇతి పరిహాసపూర్వం కృతాశీః సా తాం మాల్యేన నిర్వచనం జఘాన।

ప్రతిపదార్థము :– సఖ్యా – చెలిచే, చరణౌ – రెండు కాళ్లను, రఞ్జయిత్వా – లత్తుకరసముతో అలంకరించుకొని, 'అనేన – దీనితో, పత్యుః – శివునియొక్క (కాబోయే పెనిమిటి అని భావము), శిరశ్చన్ద్రకలామ్ – శిరసుననున్న చంద్రకళను (సురతవిశేషమున), స్పృశ' – తాకుము, ఇతి – అని, పరిహాసపూర్వమ్ – పరిహాసముగా, కృతాశీః – చేసిన ఆశీర్వాదాన్ని కలిగిన, సా – ఆ పార్వతీదేవి, తామ్ – ఆ చెలిని, మాల్యేన – పుష్పమాలికతో, నిర్వచనమ్ – మాటామంతీలేకుండా, జఘాన – కొట్టినది.

తాత్పర్యము :– చెలిచే రెండు కాళ్లను లత్తుకరసముతో అలంకరించుకొని 'దీనితో శివునియొక్క శిరసుననున్న చంద్రకళను తాకుము' అని పరిహాసముగా చేసిన ఆశీర్వాదాన్ని కలిగిన ఆ పార్వతీదేవి, ఆ చెలిని పుష్పమాలికతో మాటామంతీ లేకుండా కొట్టింది.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సఖ్యా – **సఖ్యా,** సఖీభ్యామ్, సఖీభిః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః సఖీశబ్దః తృ.ఏ. 2. చరణౌ – చరణః, **చరణౌ**, చరణాః; అకారాన్తః పుంలింగః చరణశబ్దః। ప్ర.ద్వి. 3. రఞ్జయిత్వా – అవ్యయము (క్త్వా ప్రత్యయాన్తము) 4. అనేన – **అనేన,** ఆభ్యామ్, ఏభిః; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్శబ్దః। తృ.ఏ. 5. పత్యుః – **పత్యుః**, పత్యోః, పతీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగః పతిశబ్దః ష.ఏ. 6. శిరశ్చన్ద్రకలామ్ – **శిరశ్చన్ద్రకలామ్**, ...కలే, ...కలాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ...కలాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. స్పృశ – క్రియ – లోట్ మధ్యమపురుషైకవచనాంతః। 'స్పృశ్' ధాతువు. 8. ఇతి – అవ్యయము 9. పరిహాసపూర్వమ్ – **అవ్యయము** 10. కృతాశీః – **కృతాశీః**, కృతాశిషౌ, కృతాశిషః; షాన్తః స్త్రీలింగః, 'కృతాశిష్' శబ్దః। ప్ర.ఏ. 11. సా – **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః। ప్ర.ఏ. 12. తామ్ – **తామ్**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః। ద్వి.ఏ.13. మాల్యేన – **మాల్యేన**, మాల్యాభ్యామ్, మాల్యైః; అకారాన్త నపుంసకలింగో మాల్యశబ్దః। తృ.ఏ. 14. నిర్వచనమ్ – **అవ్యయము** 15. జఘాన – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏకవచనాంతః।

సంధులు :–

1. పత్యుః + శిరశ్చన్ద్రకలా – పత్యుశ్శిరశ్చన్ద్రకలా – శ్చుత్వసన్ధిః।
2. స్పృశ + ఇతి – స్పృశేతి – గుణసన్ధిః।
3. కృతాశీః + మాల్యేన – కృతాశీర్మాల్యేన – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. శిరశ్చన్ద్రకలామ్ – చన్ద్రస్య కలా చన్ద్రకలా, శిరసః చన్ద్రకలా ఇతి శిరశ్చన్ద్రకలా, తామ్। ... స.త।
2. పరిహాసపూర్వమ్ – పరిహాసః పూర్వమ్ యస్మిన్ కర్మణి తత్ పరిహాసపూర్వమ్ యథా తథా।... క్రియావిశేషణమ్।
3. కృతాశీః – కృతా ఆశీః యస్యై సా కృతాశీః। బహువ్రీహిసమాసః।
4. నిర్వచనమ్ – నిర్గతం వచనం యస్మాత్ కర్మణః తద్ నిర్వచనం యథా తథా – క్రియావిశేషణమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నిర్వచనమిత్యనేన విహృతాఖ్యః శృంగారభావ ఉక్తః। తదుక్తమ్ –
'ప్రాప్తకాలే తు యద్ బ్రూయాత్ కుర్యాత్ వా విహృతం హి తత్'। ఇతి.

2. ఎ) అత్ర 'పత్యుశ్శిరశ్చన్ద్రకలాం స్పృశే' త్యనేన పాదప్రణామచాటుశతవచనాదిభిర్వినా న ఝటితి భర్తృవశవర్తినీ భవేత్యుపదేశః సూచితః।

బి) అత్ర నిర్వచనశబ్దః కుమారీజనోచితమప్రతిపతిలక్షణమర్థమేవ సాక్షాత్ ప్రతిపాదయతి। లజ్జావహిత్థహర్షేర్ష్యాసాధ్వససౌభాగ్యాభిమానప్రభృతయస్తు ధ్వన్యమానా అప్యప్రతిపతిలక్షణస్యార్థస్య శోభామావహన్తి

– ఇతి వివరణే పేజి 423

క్రియాదర్శము :- 1. స్పృశ – 'స్పృశ – సంస్పర్శనే' తుదాదయః (6); సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లోట్ – మ.ఏ.

స్పృశ – స్పృశతమ్ – స్పృశత.

2. జఘాన – 'హన్ – హింసాగత్యోః' అదాదయః (2); సకర్మకమ్, అనిట్, (వధాదేశే సేట్), పరస్మైపదీ। లిట్ – ప్ర.ఏ.

జఘాన – జఘ్నతుః – జఘ్నుః

అవతారిక :- స్వభావసుందరయోః తదీయనేత్రయోః కాలాఞ్జనం మఙ్గలమితి హేతోః అర్పితమ్ –

శ్లో॥ తస్యాస్సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే
ప్రసాధికాభిర్నయనే నిరీక్ష్య।
న చక్షుషోః కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా
కాలాఞ్జనం మఙ్గలమిత్యుపాత్తమ్॥ 20

పదవిభాగము :- తస్యాః, సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే, ప్రసాధికాభిః, నయనే, నిరీక్ష్య, న, చక్షుషోః, కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా, కాలాఞ్జనమ్, మఙ్గలమ్, ఇతి, ఉపాత్తమ్।

అన్వయక్రమము :- సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే తస్యాః నయనే నిరీక్ష్య ప్రసాధికాభిః కాలాఞ్జనం చక్షుషోః కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా న ఉపాత్తమ్, (కింతు) మంగలమ్, ఇతి (హేతోః) ఉపాత్తమ్।

ప్రతిపదార్థము :- సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే – చక్కని ఉత్పలములరేకులవలె సహజ సుందరములగు, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవియొక్క, నయనే – కన్నులను, నిరీక్ష్య – చూచి, ప్రసాధికాభిః – అలంకరించుచున్న చెలికత్తెలచే, కాలాఞ్జనమ్ – నల్లని కాటుక, చక్షుషోః – కన్నులకు, ఉపాత్తమ్ – అల, కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా – మరింత శోభను కలిగించవలెనను సామాన్యజ్ఞానముతో, న – కాదు. మంగలమ్ ఇతి – శుభప్రదమైన ద్రవ్యమనియే।

తాత్పర్యము :- చక్కని ఉత్పలముల రేకులవలె సుందరములగు ఆ పార్వతీదేవియొక్క కన్నులను గాంచి అలంకరించు చెలికత్తెలచే నల్లని కాటుకను కన్నులకు అలదినది మరింత శోభను కలిగించవలెనను సామాన్యజ్ఞానముతో కాదు. శుభప్రదమైన ద్రవ్యమనియే.

పాఠాన్తరాలు :- 1. నిరీక్ష్య – సమీక్ష్య

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే – ...కాన్తమ్, **...కాన్తే**, ...కాన్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో...కాన్తశబ్దః। ద్వి.ద్వి. 2. తస్యాః – **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః ష.ఏ. 3. నయనే – నయనమ్, **నయనే**, నయనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నయనశబ్దః। ద్వి.ద్వి. 4. నిరీక్ష్య – అవ్యయము 5. ప్రసాధికాభిః – ప్రసాధికయా, ప్రసాధికాభ్యామ్, **ప్రసాధికాభిః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రసాధికాశబ్దః। ద్వి.ఏ. 6. కాలాఞ్జనమ్ – **కాలాఞ్జనమ్**, కాలాఞ్జనే, కాలాఞ్జనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః కాలాఞ్జనశబ్దః। ద్వి.ఏ. 7. చక్షుషోః – చక్షుషః, **చక్షుషోః**, చక్షుషామ్; షకారాన్త నపుంసకలింగో చక్షుష్శబ్దః। ష.ద్వి. 8. ఉపాత్తమ్ – **ఉపాత్తమ్**, ఉపాత్తే, ఉపాత్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉపాత్తశబ్దః। ప్ర.ఏ. 9. న, ఇతి – అవ్యయాలు 10. మంగలమ్ – **మంగలమ్,** మంగలే, మంగళాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో మంగలశబ్దః। ప్ర.ఏ.

సంధులు :-

1. తస్యాః + సుజాతోత్పల... - తస్యాస్సుజాతోత్పల... - విసర్గసన్ధిః।
2. ప్రసాధికాభిః + నయనే - ప్రసాధికాభిర్నయనే - విసర్గసన్ధిః।
3. ఇతి + ఉపాత్తమ్ - ఇత్యుపాత్తమ్ - యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు:-

1. సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే - సమ్యక్ జాతే సుజాతే, ('కుగతి ప్రాదయః' ఇతి గతిసమాసః) ఉత్పలస్య పత్రే ఉత్పలపత్రే, సుజాతే చ తే ఉత్పలపత్రే సుజాతోత్పలపత్రే, తే ఇవ కాన్తే, సుజాతోత్పలపత్రకాన్తే, తే। ఉపమానపూర్వపదకర్మధారయః।
2. కాలాఞ్జనమ్ - కాలం తత్ అఞ్జనం కాలాఞ్జనమ్। వి.పూ.క.
3. కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా - కాన్తేః విశేషః కాన్తివిశేషః ఇతి బుద్ధిః, కాన్తివిశేషబుద్ధిః తయా కాన్తివిశేషబుద్ధ్యా। సంభావనాపూర్వపదకర్మధారయః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సుజాతః -

ఎ) శ్లో॥ దినేషు గచ్ఛత్సు నితాన్తపీవరం
తదీయమానీలముఖం స్తనద్వయమ్।
తిరశ్చకార భ్రమరాభిలీనయోః
సుజాతయోః పంకజకోశయోశ్శ్రియమ్॥ - ర.వం. 3-8

"...సుందరములయిన కమలకుట్మలములయొక్క కాన్తిని తిరస్కరించెను".

బి) శ్లో॥ శరజ్జ్యోత్స్నా కాన్తం కుముదమివ తం నన్దయతు సా
సుజాతం కల్యాణీ భవతు కృతకృత్యః స చ యువా।
వరీయానన్యోన్య ప్రగుణగుణనిర్మాణనిపుణో
విధాతుర్వ్యాపారః ఫలతు చ మనోజ్ఞశ్చ భవతు॥
- ఇతి మాలతీమాధవే 1-16

అవతారిక :- అంగరాగాద్యర్పణానన్తరమ్ ఆముచ్యమానాభరణాయాః పార్వత్యాః శోభాం వర్ణయతి మాలోపమయా-

శ్లో॥ సా సంభవద్భిః కుసుమైర్లతేవ
జ్యోతిర్భిరుద్యద్భిరివ త్రియామా।
సరిద్విహఙ్గైరివ లీయమానై-
రాముచ్యమానాభరణా చకాసే॥ 21

పదవిభాగము :- సా, సంభవద్భిః, కుసుమైః, లతా, ఇవ. జ్యోతిర్భిః, ఉద్యద్భిః, ఇవ, త్రియామా, సరిత్, విహఙ్గైః, ఇవ, లీయమానైః, ఆముచ్యమానాభరణా, చకాసే।

అన్వయక్రమము :- ఆముచ్యమానాభరణా సా సమ్భవద్భిః కుసుమైః లతేవ, ఉద్యద్భిః జ్యోతిర్భిః త్రియామా ఇవ, లీయమానైః విహఙ్గైః సరిదివ చకాసే।

ప్రతిపదార్థము :- ఆముచ్యమానాభరణా - ఆభరణములను ధరించియున్న, సా - ఆ పార్వతీదేవి; సమ్భవద్భిః - విరగబూయుచున్న, కుసుమైః - పూవులతో, లతేవ - పూలతీగలా; ఉద్యద్భిః - ఉదయించుచున్న, జ్యోతిర్భిః - తారకలతో, త్రియామా ఇవ - రాత్రిలా; లీయమానైః - ఒప్పుచున్న, విహఙ్గైః - చక్రవాకపక్షులతో, సరిదివ - నదిలా, చకాసే - ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :- ఆభరణములను ధరించియున్న ఆ పార్వతీదేవి - ఎ) విరగబూయుచున్న పూవులతో పూలతీగలా; బి) ఉదయించుచున్న తారకలతో రాత్రిలా; సి) ఒప్పుచున్న చక్రవాకపక్షులతో నదిలా - ప్రకాశించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఆముచ్యమానాభరణా - **...ఆభరణా**, ...ఆభరణే, ...ఆభరణాః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః... ఆభరణాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 2. సా - **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః। ప్ర.ఏ. 3. సమ్భవద్భిః - సమ్భవతా, సమ్భవద్భ్యామ్, **సమవద్భిః**; తకారాన్త నపుంసకలింగస్సమ్భవచ్ఛబ్దః తృ.బ. 4. కుసుమైః - కుసుమేన, కుసుమాభ్యామ్, **కుసుమైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగః కుసుమశబ్దః తృ.బ. 5. లతా - **లతా**, లతే, లతాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో లతాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 6. ఉద్యద్భిః - ఉద్యతా, ఉద్యద్భ్యామ్, **ఉద్యద్భిః**; తకారాన్త నపుంసకలింగ ఉద్యచ్ఛబ్దః। తృ.బ. 7. జ్యోతిర్భిః - జ్యోతిషా, జ్యోతిర్భ్యామ్, **జ్యోతిర్భిః**; సకారాన్త నపుంసకలింగః జ్యోతిశ్శబ్దః। తృ.బ. 8. త్రియామా - **త్రియామా**, త్రియామే, త్రియామాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ స్త్రియామాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 9. ఇవ - అవ్యయము 10. లీయమానైః - లీయమానేన, లీయమానాభ్యామ్, **లీయమానైః**; అకారాన్తః పుంలింగః లీయమానశబ్దః తృ,బ. 11. విహఙ్గైః - విహంగేన, విహంగాభ్యామ్, **విహంగైః**; అకారాన్తః పుంలింగః విహంగశబ్దః తృ.బ. 12. సరిత్ - **సరిత్**, సరితౌ, సరితః; తకారాన్తః స్త్రీలింగ స్సరిత్శబ్దః ప్రథమైకవచనాంతః। 13. చకాసే - క్రియ.

సంధులు :-

1. కుసుమైః + లతా - కుసుమైర్లతా - విసర్గసన్ధిః।

2. లతా + ఇవ – లతేవ – గుణసన్ధిః।
3. జ్యోతిర్భిః + ఉద్యత్ – జ్యోతిర్భిరుద్యత్ – విసర్గసన్ధిః।
4. ఉద్యద్భిః + ఇవ – ఉద్యద్భిరివ – విసర్గసన్ధిః।
5. విహఙ్గైః + ఇవ – విహఙ్గైరివ – విసర్గసన్ధిః।
6. లీయమానైః + ఆముచ్య... – లీయమానైరాముచ్య...– విసర్గసన్ధిః।
7. సరిత్ + విహఙ్గైః – సరిద్విహఙ్గైః – జశ్త్వసన్ధిః।
8. ఆముచ్యమానా + ఆభరణా – ఆముచ్యమానాభరణా – స.దీ.సన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఆముచ్యమానాభరణా – ఆముచ్యమానాని ఆభరణాని యస్యాః సా ఆముచ్యమానాభరణా – బహువ్రీహిసమాసః।
2. సమ్భవద్భిః – సమ్భవన్తీతి సమ్భవన్తి, తైః సమ్భవద్భిః – శతృప్రత్యయః।
3. ఉద్యద్భిః – ఉద్యన్తీతి ఉద్యన్తి, తైః ఉద్యద్భిః – శతృప్రత్యయః।
4. త్రియామా – త్రయః యామాః యస్యాః సా త్రియామా – ఉత్తరపదద్విగుసమాసః।
5. లీయమానైః – లీయన్తే ఇతి లీయమానాః తైః లీయమానైః, 'లిఙ్ శ్లేషణే' ఇతి దైవాదికాద్ధాతోః శానచ్ప్రత్యయః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. త్రియామా – (స్త్రీ.) – ఎ) త్రయో యామాః ప్రహరాః యస్యాః।
'త్రియామాం రజనీం ప్రాహుస్త్య ... ఇతి వచనాత్ ఆద్యన్తయో
– హలాయుధకోశః పేజి 341

బి) శ్లో॥ తమీ తమిస్రా కథితా తమస్వినీ
విభావరీ నక్తముఖా చ శర్వరీ
క్షపా **త్రియామా** క్షణదా నిశీథినీ
నిశా చ దోషా రజనీ చ యామినీ॥ 107

శ్లో॥వసతిర్వాసతేయీ చ శ్యామా రాత్రిశ్చ కథ్యతే।
– అని హలాయుధకోశము '18' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ "స మత్తో బలినాం శ్రేష్ఠో రరాజాఘూర్ణితాననః
శైశిరీషు **త్రియామాసు** యథా ఖేదాలసః శశీ॥"

డి) శ్లో॥ త్రియామాపి భృశార్తస్య సా రాత్రిరభవత్తదా।
తథా విలపతస్తస్య రాజ్ఞో వర్షశతోపమా॥ – ఇతి రామాయణే 2–10–17

ఇ) **'యామా'** is a period of three hours. The night proper has three such periods; Only the first half of the first and the second half of the last being left out, as they are almost like day, there being some light and the people being as active as during the day; or త్రీన్యాపయతీతి that which dismisses the three viz ధర్మ, అర్థ మరియు మోక్ష – the time being especially suited to 'కామ'.

అలంకారాలు :– అత్ర మాలోపమాలంకారః। తదుక్తం సాహిత్యదర్పణే –
'మాలోపమా యదేకస్యోపమానం బహు దృశ్యతే' ఇతి.

క్రియాదర్శము :– చకాసే – 'కాశృ – దీప్తౌ' అకర్మకమ్। సేట్, ఆత్మనేపదీ, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। భ్వాదయః।
చకాశే – చకాశేతే – చకాశిరే

అవతారిక :– సర్వాభరణభూషితా శోభమానా సా హరోపయానే త్వరితా బభూవ

శ్లో॥ ఆత్మానమాలోక్య చ శోభమానమ్
ఆదర్శబిమ్బే స్తిమితాయతాక్షీ।
హరోపయానే త్వరితా బభూవ
స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలో హి వేషః॥ 22

పదవిభాగము:– ఆత్మానమ్, ఆలోక్య, చ, శోభమానమ్, ఆదర్శబిమ్బే, స్తిమితాయతాక్షీ, హరోపయానే, త్వరితా, బభూవ, స్త్రీణామ్, ప్రియాలోకఫలః, హి, వేషః।

అన్వయక్రమము:– (కిఞ్చ), (సా), శోభమానమ్ ఆత్మానమ్ ఆదర్శబిమ్బే ఆలోక్య స్తిమితాయతాక్షీ (సతీ) హరోపయానే త్వరితా బభూవ। హి స్త్రీణాం వేషః ప్రియాలోకఫలః।

ప్రతిపదార్థము:– కిఞ్చ – ఇంకా, (సా – ఆ పార్వతీదేవి), శోభమానమ్ – ప్రకాశిస్తున్న, ఆత్మానమ్ – తనను, ఆదర్శబిమ్బే – అద్దములోని ప్రతిబింబమునందు, ఆలోక్య – చూచి, స్తిమితాయతాక్షీ (సతీ) – స్థిరమైనవైన, పెద్దవైన కళ్లుగలదై, హరోపయానే – శివుని (కౌగిట) చేరికయందు, త్వరితా – ఆత్రుతగలిగినదిగా, బభూవ – ఆయెను. స్త్రీణామ్ – స్త్రీలకు, వేషః – అలంకారము (అలంకార రచనాదికృతశోభా), ప్రియాలోకఫలః హి – భర్త చూస్తాడనే కదా!

తాత్పర్యము :– ఇంకా ఆ పార్వతీదేవి ప్రకాశిస్తున్న తనను అద్దములోని ప్రతిబింబమునందు చూచి, స్థిరమైన, పెద్దవైన కళ్లుగలదై శివుని చేరటానికి ఆత్రుత గలిగినదాయెను. స్త్రీలకు అలంకారము భర్త చూస్తాడనే కదా.

'ప్రియకర్తృకమవలోకనమేవ హి స్త్రీణామలంకారస్య ఫలమిత్యర్థః।'

పాఠాన్తరాలు :– 1. హరోపయానే – హరాపయాన;

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. శోభమానమ్ – **శోభమానమ్**, శోభమానౌ, శోభమానాన్; అకారాన్తః పుంలింగః శోభమానశబ్దః। ద్వి.ఏ. 2. ఆత్మానమ్ – **ఆత్మానమ్**, ఆత్మానౌ, ఆత్మనః; నకారాన్తః పుంలింగ ఆత్మన్‌శబ్దః। ద్వి.ఏ. 3. ఆదర్శబిమ్బే – **ఆదర్శబిమ్బే**, ఆదర్శబిమ్బయోః, ఆదర్శబింబేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆదర్శబింబశబ్దః। స.ఏ. 4. ఆలోక్య – అవ్యయము 5. స్తిమితాయతాక్షీ – **...అక్షీ**, ...అక్ష్యౌ, ...అక్ష్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః ...అక్షీశబ్దః। ప్ర.ఏ. 6. హరోపయానే – **హరోపయానే**, హరోపయానయోః, హరోపయానేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో హరోపయానశబ్దః। స.ఏ. 7. త్వరితా – **త్వరితా**, త్వరితే, త్వరితాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ స్త్వరితాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 8. బభూవ – క్రియ 9. హి, చ – అవ్యయాలు 10. వేషః – **వేషః**, వేషౌ, వేషాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...వేషశబ్దః। ప్ర.ఏ. 11. ప్రియాలోకఫలః – **...ఫలః**, ...ఫలౌ, ...ఫలాః; ఆకారాన్తః పుంలింగః ...ఫలః। ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. స్తిమిత + ఆయత + అక్షీ – స్తిమితాయతాక్షీ – స.దీ.సన్ధిః।
2. హర + ఉపయానే – హరోపయానే – గుణసన్ధిః।
3. ప్రియ + ఆలోక – ప్రియాలోక – స.దీ.సన్ధిః।
4. ప్రియాలోకఫలః + హి – ప్రియాలోకఫలో హి – ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. శోభమానమ్ – శోభతే ఇతి శోభమానః, తమ్ శోభమానమ్। కృద్వృత్తిః।
2. ఆదర్శబిమ్బే – ఆదర్శస్య బిమ్బమ్ ఆదర్శబిమ్బమ్ తస్మిన్ ఆదర్శబిమ్బే, షష్ఠీతత్పురుషః

3. స్తిమితాయతాక్షీ – స్తిమితే ఆయతే అక్షిణీ యస్యాః సా స్తిమితాయతాక్షీ। బహువ్రీహిసమాసః।
4. హరోపయానే – హరస్య ఉపయానం హరోపయానం, తస్మిన్ హరోపయానే। షష్ఠీతత్పురుషః।
5. ప్రియాలోకఫలః – ప్రీణాతీతి ప్రియః, ప్రియస్య ఆలోకః ప్రియాలోకః, సః ఫలం యస్య సః, ప్రియాలోకఫలః। బహువ్రీహిసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వేశః – (వేషః) – (పుం)

ఎ) విశన్తి నయనమనాంస్యత్రేతి। విశ్ + అధికరణే ఘఞ్। యద్వా విశతి అఙ్గమితి 'పదరుజవిశస్పృశో ఘఞ్' ఇతి ఘఞ్। అలంకారరచనాదికృతశోభా।

బి) శ్లో॥ ఆకల్పో మణ్డనం **వేషః** ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్।
భూషణం స్యాదలంకారో నేపథ్యాభరణే తథా॥ 539

– అని హలాయుధకోశము '9' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ కస్త్వం మచ్ఛరణే లోకే బలాద్ధంస్య బలాన్ బలీ
నరదేవోఽసి **వేషేణ** నటవత్కర్మణా ద్విజః॥

– ఇతి శ్రీమద్భాగవతే 1-17 -5

2. "దశరూపకము" – (4)న 'ఔత్సుక్య'మునకు ఉదాహరణగా ఈ శ్లోకమును చూపినది.

అలంకారాలు :– ఇట 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును. తదుక్తమ్–
సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం।

నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాన్తరన్యాసః॥ – ఇతి రుయ్యక 'అలంకారసర్వస్వే' 'సామాన్యవిశేషభావమున గాని, కార్యకారణభావమున గాని నిర్దిష్టమైన ప్రకృతమును సమర్థించుట యర్థాన్తరన్యాసము. నిర్దిష్టమభిహితము, సమర్థనార్హమయిన ప్రకృతమును సమర్థించుట యర్థాన్తరన్యాసమగును.

అన్వయము – సరళము

క్రియాదర్శము :–

బభూవ – ఈ సర్గమున '4వ శ్లోకవ్యాఖ్య' భాగమును చూడగలరు.

అవతారిక :– అథ మాతా మేనా ఉమాయాః ముఖమున్నమయ్య వివాహదీక్షాతిలకం చకారయతి యుగ్మకేన వర్ణ్యతే–

శ్లో॥ అథాఙ్గులిభ్యాం హరితాలమార్ద్రం
మాంగల్యమాదాయ మనఃశిలాం చ।
కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రం
మాతా తదీయం ముఖమున్నమయ్య॥ 23

శ్లో॥ ఉమాస్తనోద్భేదమను ప్రవృద్ధో
మనోరథో యః ప్రథమం బభూవ।
తమేవ మేనా దుహితుః కథఞ్చి–
ద్వివాహదీక్షాతిలకం చకార॥ 24

పదవిభాగము :– అథ, అఙ్గులిభ్యామ్, హరితాలమ్, ఆర్ద్రమ్, మాంగల్యమ్, ఆదాయ, మనఃశిలామ్, చ, కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రమ్, మాతా, తదీయమ్, ముఖమ్, ఉన్నమయ్య (23)।

ఉమాస్తనోద్భేదమ్, అను, ప్రవృద్ధః, మనోరథః యః, ప్రథమమ్, బభూవ; తమ్ ఏవ, మేనా, దుహితుః, కథఞ్చిత్, వివాహదీక్షాతిలకమ్, చకార। (24)

అన్వయక్రమము :– అథ మాతా మేనా మాంగల్యమ్ ఆర్ద్రం హరితాలం మనః శిలాం చ అంగులిభ్యాం ఆదాయ, కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రం తదీయం ముఖమ్ ఉన్నమయ్య; ఉమాస్తనోద్భేదమ్ అను ప్రవృద్ధః యః మనోరథః ప్రథమం బభూవ, తమేవ దుహితుః వివాహదీక్షాతిలకం చకార।

ప్రతిపదార్థము :– అథ – పిమ్మట, మాతా మేనా – తల్లియగు మేనాదేవి, మాంగల్యమ్ – శుభప్రదమైన, ఆర్ద్రమ్ – ఆర్ద్రమైన, హరితాలమ్ – హరితాలమను పచ్చని వర్ణద్రవ్యమును, మనఃశిలామ్ చ – ఎఱ్ఱపాషాణమునూ, అంగులిభ్యామ్ – (చూపుడువ్రేలు – మధ్యవ్రేలు అను) రెండు వ్రేళ్ళతో, ఆదాయ – తీసికొని, కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రమ్ – చెవులనుండి వ్రేలాడుచున్న నిర్మలమైన దన్తపత్రములు గల, తదీయమ్ ముఖమ్ – పార్వతీదేవియొక్క ఆ ముఖమును, ఉన్నమయ్య – పైకెత్తి. ఉమాస్తనోద్భేదమ్ – ఉమాదేవికి స్తనములు పొటమరించినదియును, అను – తరువాత, ప్రవృద్ధః యః – పెరిగిన కోరిక (శివుని పొందవలెనునది) ఏది, ప్రథమమ్ – మొదటిగా, బభూవ – అయ్యెనో, తమేవ – దానినే, దుహితుః –

33

పార్వతీదేవియొక్క, వివాహదీక్షాతిలకమ్ – వివాహదీక్షకు సంబంధించిన కళ్యాణతిలకమును, కథఞ్చిత్ చకార – అతి కష్టముమీద ఎట్లాగో దిద్దెను.

తాత్పర్యము :– పిమ్మట ఎ) తల్లియగు **మేనాదేవి** – శుభప్రదమైన, ఆర్ద్రమైన హరితాలమను పచ్చని వర్ణద్రవ్యమును, ఎఱ్ఱపాషాణము, అను ధాతువునూ రెండువ్రేళ్ళతో గ్రహించి, చెవులనుండి వ్రేలాడుచున్న నిర్మలములైన దన్తపత్రములుగల **పార్వతీదేవియొక్క ఆ ముఖమును పైకెత్తి;**

బి) ఉమాదేవికి స్తనములు పొటమరించిన తరువాత పెరిగిన కోరిక ఏది మొదటిదయ్యెనో దానినే పార్వతీదేవియొక్క వివాహదీక్షకు సంబంధించిన **కళ్యాణతిలకము**ను అతికష్టము మీద ఎట్లాగో దిద్దెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. మాంగల్య – మంగల్య; 2. ఉన్నమయ్య – ఉన్నినాయ

విభక్తులు / క్రియలు :– ఎ) 1. అథ, చ – అవ్యయాలు 2. మాతా – **మాతా**, మాతరౌ, మాతరః; ఋకారాన్తః స్త్రీలింగో మాతృశబ్దః। ప్ర.ఏ. 3. మేనా – **మేనా**, మేనే, మేనాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో మేనాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 4. మాంగల్యమ్ – **మాంగల్యమ్**, మాంగల్యే, మాంగల్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో మాంగల్యశబ్దః। ద్వి.ఏ. 5. ఆర్ద్రమ్ – **ఆర్ద్రమ్**, ఆర్ద్రే, ఆర్ద్రాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆర్ద్రశబ్దః। ద్వి.ఏ. 6. హరితాలమ్ – **హరితాలమ్**, హరితాలే, హరితాలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో హరితాలశబ్దః। ద్వి.ఏ. 7. మనఃశిలామ్ – **మనశ్శిలామ్,** మనశ్శిలే, మనశ్శిలాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో మనశ్శిలాశబ్దః। ద్వి.ఏ. 8. అంగులిభ్యామ్ – అంగుల్యా, **అంగులిభ్యామ్**, అంగులిభిః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగ అంగులిశబ్దః। తృ.ద్వి. 9. ఆదాయ – అవ్యయము 10. కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రమ్ – **...పత్రమ్**, ...పత్రే, ...పత్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ...పత్రశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. ముఖమ్ – **ముఖమ్,** ముఖే, ముఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో ముఖశబ్దః। ద్వి.ఏ. 12. ఉన్నమయ్య – అవ్యయము – ల్యబన్తము – ఉత్ + నమ్ + ల్యప్।

బి) 1. ఉమాస్తనోద్భేదమ్ – **...భేదమ్**, ...భేదౌ, ...భేదాన్; అకారాన్తః పుంలింగ ఉమా...భేదశబ్దః ద్వి.ఏ. 2. అను, ఏవ – అవ్యయాలు 3. ప్రవృద్ధః – **ప్రవృద్ధః,** ప్రవృద్ధౌ, ప్రవృద్ధాః; అకారాన్తః పుంలింగ, ప్రవృద్ధశబ్దః। ప్ర.ఏ. 4. యః – **యః**, యౌ, యే; అకారాన్తః పుంలింగో యచ్ఛబ్దః। ప్ర.ఏ. 5. మనోరథః – **మనోరథః**, మనోరథౌ, మనోరథాః; అకారాన్తః పుంలింగో మనోరథశబ్దః, ప్ర.ఏ 6. బభూవ – క్రియ 7. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః। ద్వి.ఏ. 8. దుహితుః – **దుహితుః,** దుహిత్రోః, దుహితౄణామ్; ఋకారాన్తః స్త్రీలింగో దుహితృశబ్దః। ష.ఏ. 9. వివాహదీక్షాతిలకమ్ – **...తిలకమ్,** ...తిలకౌ, ...తిలకాన్; అకారాన్తః పుంలింగో వివాహ...తిలకశబ్దః। ద్వి.ఏ. 10. కథఞ్చిత్ – అవ్యయము; 11. చకార – క్రియ.

సంధులు :–

ఎ) 1. అథ + అంగులిభ్యామ్ – అథాఙ్గులిభ్యామ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

బి) 1. ప్రవృద్ధః + మనోరథః – ప్రవృద్ధో మనోరథః – ఉత్వాదేశః।

2. మనోరథః + యః – మనోరథో యః – ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. కర్ణావసక్తామలదన్తపత్రమ్ – అవిద్యమానం మలం యయోః తే అమలే, నఞ్ బహువ్రీహిః। కర్ణయోః అవసక్తే కర్ణావసక్తే, తే అమలే దన్తపత్రే యస్య తత్ కర్ణావసక్తామసలదన్తపత్రం, తత్। బహువ్రీహిః।
2. ఉమాస్తనోద్భేదమ్ – ఉమాయాః స్తనౌ ఉమాస్తనౌ, తయోః ఉద్భేదః ఉమాస్తనోద్భేదః, తమ్। ష.త।
3. వివాహదీక్షాతిలకమ్ – వివాహస్య దీక్షా సంస్కారః, వివాహదీక్షా, తస్యాం తిలకః, వివాహదీక్షాతిలకః, తం వివాహదీక్షతిలకమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

తిలకమ్ :– (నపుం.)

ఎ) తిలతి స్నిహ్యతీతి, తిల్ + 'క్వున్ శిల్పి సఞ్జ్ఞయో' – ఇతి క్వున్।

(పుం.) ఎ) తిల ఇవ కాయతీతి, కై + క। ముఖమణ్డనకః, విశేషకః, పుణ్డ్రకః...

బి) శ్లో॥ తిలకం తమాలపత్రం చిత్రకముక్తం విశేషకః పుణ్డ్రమ్।
రచితా లలాటపట్టే లలాటికా కథ్యతే రేఖా॥ 451

– అని హలాయుధకోశము '5' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అలిభిరఞ్జనబిన్దుమనోహరైః
కుసుమపఙ్క్తినిపాతిభిరఙ్కితః।
న ఖలు శోభయతి స్మ వనస్థలీం
న **తిలక స్తిలకః** ప్రమదామివ॥ – ర.వం. 9–41

"కాటుక బొట్లవలె సుందరమగు పూలబారులమీద ఎగిరిపడు తుమ్మెదలచేత చిహ్నితమైన తిలకవృక్షము, నుదుట ధరించు తిలకము, స్త్రీల ముఖమునువలె వనస్థలిని ప్రకాశింపచేయలేదని కాదు". అంటే బాగా ప్రకాశింప చేసినదని అర్థము.

శ్లో॥ లగ్నద్విరేఫాఞ్జనభక్తిచిత్రం
ముఖే మధుశ్రీ స్తిలకం ప్రకాశ్య।

రాగేణ బాలారుణకోమలేన
చూతప్రవాళోష్ఠమలఞ్చకార॥ – కు.సం. 3 – 30

ఈ శ్లోక విపుల వివరణకు 'మృణాళినీవ్యాఖ్య' చూడదగును.

2. మనఃశిలా (స్త్రీ.) :– 1. ఇట కుమారసంభవమహాకావ్యమున 1వ సర్గము 55వ శ్లోకమును అనుసంధానము చేసికొనదగును. మృణాళినీ వ్యాఖ్య చూడగలరు.

శ్లో॥ గణా నమేరుప్రసవావతంసా
భూర్జత్వచః స్పర్శవతీర్దధానాః।
మనశ్శిలా విచ్ఛురితా నిషేదు–
శ్శైలేయనద్ధేషు శిలాతలేషు॥

మనఃశిలః (పుం.) :– ఇట రఘువంశమహాకావ్యమున 12వ సర్గము 80వ శ్లోకము గమనించండి.

శ్లో॥ కుమ్భకర్ణః కపీన్ద్రేణ తుల్యావస్థః స్వసుః కృతః।
రురోధ రామం శృఙ్గీవ టఙ్కచ్ఛిన్న**మనఃశిలః**॥

3. యుగ్మకమ్ – **"ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం త్రిభిః శ్లోకైర్విశేషకమ్।
కాలాపకం చతుర్భిః స్యాత్తదూర్ధ్వం కులకమ్ స్మృతమ్॥"** అని లక్షణము.

క్రియాదర్శము :– చకార – ఈ సర్గము – 7వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– మాత్రా కర్తవ్యం కౌతుకహస్తసూత్రబన్ధనమపి ధాత్రీ సహాయేన కృతవతీ।

**శ్లో॥ బబన్ధ చాస్రాకులదృష్టిరస్యాః
స్థానాన్తరే కల్పితసన్నివేశమ్।
ధాత్ర్యఙ్గులీభిః ప్రతిసార్యమాణ–
మూర్ణామయం కౌతుకహస్తసూత్రమ్॥ 25**

పదవిభాగము :– బబన్ధ, చ, అస్రాకులదృష్టిః, అస్యాః, స్థానాన్తరే, కల్పితసన్నివేశమ్, ధాత్ర్యఙ్గులీభిః, ప్రతిసార్యమాణమ్, ఊర్ణామయమ్, కౌతుకహస్తసూత్రమ్।

అన్వయక్రమము :– అస్రాకులదృష్టిః (మేనా) అస్యాః స్థానాన్తరే కల్పితసన్నివేశం ధాత్ర్యఙ్గులీభిః ప్రతిసార్యమాణమ్ ఊర్ణామయమ్ కౌతుకహస్తసూత్రం బబన్ధ చ।

ప్రతిపదార్థము :– అస్రాకులదృష్టిః – ఆనందబాష్పములచే వ్యాకులమైన దృష్టిగల, సా – ఆ మేనాదేవి, అస్యాః – ఈ పార్వతీదేవియొక్క, స్థానాన్తరే – వేఱొకస్థానమున (చేతికి కట్టవలసిన స్థానమునందు కాక) కల్పితసన్నివేశమ్ – కట్టబోవుచున్నదానిని, ధాత్ర్యఙ్గులీభిః – దాది తనవ్రేళ్లతో, ప్రతిసార్యమాణమ్ – సరియగు స్థానమును గుర్తించి జరుపగా, ఊర్ణామయమ్ – గొఱ్ఱెబొచ్చుతో నిర్మితమైన, కౌతుకహస్త సూత్రమ్ – వివాహదీక్షాహస్తసూత్రమును, బబన్ధ చ – కట్టినది.

తాత్పర్యము:– ఆనందబాష్పములచే వ్యాకులమైన దృష్టిగల ఆ మేనాదేవి – ఈ పార్వతీదేవి చేతికి కట్టవలసిన స్థానమునందుకాక వేఱొక స్థానమున కట్టబోవుచున్న దానిని దాది తన వ్రేళ్లతో సరియగు స్థానమునకు జరుపగా గొఱ్ఱెబొచ్చుతో నిర్మితమైన వివాహదీక్షాహస్తసూత్రమును కట్టినది.

పాఠాన్తరాలు:– 1. సన్నివేశమ్ – సంనివేశామ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అస్రాకులదృష్టిః – దృష్టిః, **...దృష్టీ**, దృష్టయః, ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః ...దృష్టిశబ్దః, ప్ర.ప. 2. అస్యాః – **అస్యాః**, అనయోః. ఆసామ్; మకారాన్తః స్త్రీలింగ ఇదమ్ శబ్దః, ష.ఏ. 3. స్థానాన్తరే – **స్థానాన్తరే**, స్థానాన్తరయోః, స్థానాన్తరేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః స్థానాన్తరశబ్దః స.ఏ. 4. కల్పితసన్నివేశమ్ – **కల్పితసన్నివేశమ్**, కల్పితసన్నివేశే, కల్పితసన్నివేశాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ...సన్నివేశశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. ధాత్ర్యఙ్గులీభిః – ...అఙ్గుల్యా, ...అఙ్గులీభ్యామ్, **...అఙ్గులీభిః** ; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో ధాత్ర్యఙ్గులీశబ్దః, తృ.బ. 6. ప్రతిసార్యమాణమ్ – **...మాణమ్**, ...మాణే, ...మాణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రతిసార్యమాణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. ఊర్ణామయమ్ – **ఊర్ణామయమ్**, ఉర్ణామయే, ఊర్ణామయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఊర్ణామయశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. కౌతుకహస్తసూత్రమ్ – **...సూత్రమ్**, ...సూత్రే, ...సూత్రాణి; అకారాన్తః నపుంసకలింగః కౌతుకహస్తసూత్రశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. బబన్ధ – క్రియ.

సంధులు :–

1. స్థాన + అన్తరే – స్థానాన్తరే – స.దీ.సన్ధిః।
2. ధాత్రీ + అఙ్గులీభిః – ధాత్ర్యఙ్గులీభిః – యణాదేశసన్ధిః।
3. చ + అస్రాకుల ...– చాస్రాకుల... – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. ...దృష్టిః + అస్యాః – ...దృష్టిరస్యాః – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. అస్రాకులదృష్టిః – అస్రైః ఆకులా అస్రాకులా, అస్రాకులా దృష్టిః యస్యాస్యా అస్రాకులదృష్టిః, బహువ్రీహిః
2. స్థానాన్తరే – అన్యత్ స్థానం స్థానాన్తరం, తస్మిన్ స్థానాన్తరే, మయూరవ్యం సకాదిసమాసః।
3. కల్పితసన్నివేశమ్ – కల్పితః సన్నివేశః యస్య తత్ కల్పితసన్నివేశమ్, తత్ బహువ్రీహిః।
4. ధాత్ర్యాః అఙ్గుల్యః ధాత్ర్యఙ్గుల్యః, తాభిః ధాత్ర్యఙ్గులీభిః। ష.త।
5. ప్రతిసార్యమాణమ్ – ప్రతిసార్యతే ఇతి ప్రతిసార్యమాణం, తత్, కర్మణి యక్, తదన్తాత్ శానచ్। ఉపపదసమాసః।
6. ఊర్ణామయమ్ – ప్రచురా ఊర్ణాః యస్మిన్ తద్ ఊర్ణామయం, తత్। ప్రాచుర్యేఽర్థే మయట్। బహువ్రీహిః।
7. కౌతుకహస్తసూత్రమ్ – హస్తస్య సూత్రం, హస్తసూత్రం, కౌతుకార్థం హస్తసూత్రం, కౌతుకహస్తసూత్రం, తత్। చ.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

ఊర్ణా:– (స్త్రీ.) – ఎ) ఊర్ణోతేర్డః – 5.47 ఇతి డః।

బి) ఊర్ణోత్యాచ్ఛాదయతి యయా సా ఊర్ణా – మేషాదిలోమాని

సి) ఇట రఘువంశమహాకావ్యమున – కుముద్వతీ – కుశుల వివాహసందర్భాన్ని – అనుసంధానము చేసికొనదగును.

శ్లో॥ తస్యాః స్పృష్టే మనుజపతినా సాహచర్యాయ హస్తే
మాఙ్గల్యోర్ణావలయిని పురః పావకస్యోచ్ఛిఖస్య।
దివ్యస్తూర్యధ్వనిరుదచరద్వ్యశ్నువానో దిగన్తాన్
గన్ధోదగ్రం తదను వవృషుః పుష్పమాశ్చర్యమేఘాః॥

– రఘువంశమహాకావ్యే 16 –87

“సహధర్మచారిణి అగుటకై మంగళప్రదమైన గొఱ్ఱె **వెంట్రుకలచేత** తయారు చేయబడిన సూత్రకంకణముగల **కుముద్వతి** యొక్క హస్తమును ప్రజ్వలించుచున్న

అగ్నిసాక్షికముగా కుశుడు పట్టుకొనగానే దిక్కులు పిక్కటిల్లునట్లు దేవతల మంగళ వాద్యధ్వనులు దిగంతములవఱకు వ్యాపించినవి. వెంటనే మేఘములు పరిమళ భరితమైన పుష్పవృష్టిని కురిపించినవి – జె.వి.యస్. శర్మగారు

క్రియాదర్శము :– బబన్ధ – దీనికై 17వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– నవదుకూలనివాసినీ గృహీతదర్పణా పార్వతీ భూయిష్ఠం బభౌ –

శ్లో॥ క్షీరోదవేలేవ సఫేనపుఞ్జా
పర్యాప్తచన్ద్రేవ శరత్త్రియామా।
నవం నవక్షౌమనివాసినీ సా
భూయో బభౌ దర్పణమాదధానా॥ 26

పదవిభాగము :– క్షీరోదవేలా, ఇవ, సఫేనపుఞ్జా, పర్యాప్తచన్ద్రా, ఇవ, శరత్త్రియామా, నవమ్, నవక్షౌమనివాసినీ, సా, భూయః, బభౌ, దర్పణమ్, ఆదధానా।

అన్వయక్రమము :– నవక్షౌమనివాసినీ నవం దర్పణమ్ ఆదధానా సా సఫేన పుంజా క్షీరోదవేలా ఇవ, పర్యాప్తచన్ద్రా శరత్త్రియామా ఇవ (చ) భూయః బభౌ।

ప్రతిపదార్థము :– నవక్షౌమనివాసినీ – నూతనమైన తెల్లని పట్టుబట్టలను ధరించినదియు, నవమ్ – క్రొత్తదైన, దర్పణమ్ ఆదధానా – అద్దమును పట్టుకొని చూచుకొనుచున్నదియును అగు, సా – ఆ పార్వతీదేవి, సఫేనపుంజా – నురగతోకూడిన, క్షీరోదవేలా ఇవ – పాలసముద్రపు చెలియలి కట్టవలెను, పర్యాప్తచన్ద్రా – పూర్ణచంద్రుడు కల, శరత్త్రియామా ఇవ – శరత్కాలపురాత్రివలెను, భూయః – మిగుల, బభౌ – ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :– నూతనమైన తెల్లని పట్టుబట్టలను ధరించినదియు, క్రొత్తదైన అద్దమును పట్టుకొని చూచుకొనుచున్నదియు అగు ఆ పార్వతీదేవి – 1) నురగతోకూడిన పాలసముద్రపు చెలియలి కట్టవలెను 2) పూర్ణచంద్రుడుగల శరత్కాలపు రాత్రివలెను – మిగుల ప్రకాశించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. నవక్షౌమనివాసినీ – **...నివాసినీ**, ...నివాసిన్యౌ, ...నివాసిన్యః, ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో నవక్షౌమనివాసినీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. నవమ్ – **నవమ్**, నవే, నవాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నవశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. దర్పణమ్ – **దర్పణమ్**, దర్పణే, దర్పణాని; అకారాన్త

36

నపుంసకలింగో దర్పణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. ఆదధానా – **ఆదధానా**, ఆదధానే, ఆదధానాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ ఆదధానాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. సా – **సా,** తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. సఫేనపుంజా – **...పుంజా**, ...పుంజే, ...పుంజాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగస్సఫేనపుంజాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. క్షీరోదవేలా – **...వేలా**, ...వేలే, ...వేలాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః క్షీరోదవేలాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. పర్యాప్తచన్ద్రా –**...చన్ద్రా**, ...చన్ద్రే, ...చన్ద్రాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః పర్యాప్తచన్ద్రాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. శరత్త్రియామా – **...త్రియామా**, ...త్రియామే, ...త్రియామాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః శరత్త్రియామాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. ఇవ – అవ్యయము. 11. భూయః – అవ్యయము 12. బభౌ – క్రియ – 'భా – దీప్తౌ' ఇతి ధాతోర్లిటి।

సంధులు :–

1. క్షీరోదవేలా + ఇవ – క్షీరోదవేలేవ – గుణసన్ధిః।
2. పర్యాప్తచన్ద్రా + ఇవ – పర్యాప్తచన్ద్రేవ – గుణసన్ధిః।
3. భూయః + బభౌ – భూయో బభౌ – ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. నవక్షౌమనివాసినీ – నవం చ తత్ క్షౌమం నవక్షౌమం, తద్ నివస్తే ఇతి నవక్షౌమనివాసినీ। 'వస – ఆచ్ఛాదనే' ఇతి ధాతోర్ణినిః। కృద్వృత్తిః।
2. సఫేనపుఞ్జా – ఫేనానాం పుఞ్జః ఫేనపుఞ్జః తేన సహితా సఫేనపుంజా। తృ.త.।
3. క్షీరోదవేలా – క్షీరమ్ ఉదకం యస్య సః క్షీరోదః, క్షీరోదస్య వేలా క్షీరోదవేలా – ష.త.।
4. పర్యాప్తచన్ద్రా – పర్యాప్తః చన్ద్రః యస్యాం సా పర్యాప్తచన్ద్రా। బహుప్రీహిః।
5. శరత్త్రియామా – త్రయః యామాః యస్యాః సా త్రియామా, శరదః త్రియామా శరత్త్రియామా। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వేలా :– (స్త్రీ.) ఎ) వేల్యతేఽనయేతి। వేల్ + 'గురోశ్చ హలః'। ఇత్యంతతష్టాప్। సముద్రజలవికారః; వారివృద్ధిః।

బి) శ్లో॥ ...వేలా వృద్ధిశ్చ వారిణః॥ – Tide, Flow, current, also sea - coast, sea shore అని హలాయుధకోశము '2' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సంరమ్భం మైథిలీహాసః క్షణసౌమ్యాం నినాయ తామ్।
నివాతస్తిమితాం **వేలాం** చన్ద్రోదయ ఇవోదధేః॥
- ఇతి రఘువంశమహాకావ్యే - 12-36

...చంద్రోదయము సముద్రమును కల్లోలపరచునట్లు కలచివైచెను.

డి) '**వేలా** కాలే చ జలధేస్తీరనీవికారయోః' ఇతి విశ్వః।

అలంకారములు :- ఇట 'ఉపమాలంకార'మున్నదని చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :- బభౌ :- 'భా - దీప్తౌ' (ప్రకాశించుట), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ,అదాదయః (2); లిట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

బభౌ - బభతుః - బభుః

అవతారిక :- అథ మాతా కులదేవతావందనం పతివ్రతాపాదగ్రహణం చ కారయామాస।

శ్లో॥ తామర్చితాభ్యః కులదేవతాభ్యః
కులప్రతిష్ఠాం ప్రణమయ్య మాతా।
అకారయత్కారయితవ్యదక్షా
క్రమేణ పాదగ్రహణం సతీనామ్॥ 27

పదవిభాగము :- తామ్, అర్చితాభ్యః, కులదేవతాభ్యః, కులప్రతిష్ఠామ్, ప్రణమయ్య మాతా, అకారయత్, కారయితవ్యదక్షా, క్రమేణ, పాదగ్రహణమ్, సతీనామ్।

అన్వయక్రమము :- కారయితవ్యదక్షా మాతా కులప్రతిష్ఠాం తామ్ అర్చితాభ్యః కులదేవతాభ్యః ప్రణమయ్య సతీనాం పాదగ్రహణం క్రమేణ అకారయత్।

ప్రతిపదార్థము :- కారయితవ్యదక్షా - చేయవలసిన పనులకు తగిన ఉపదేశముల నిచ్చుటయందు కుశలురాలైన, మాతా - తల్లియగు మేనాదేవి, కులప్రతిష్ఠామ్ - కులమున కాలంబనభూతురాలైన, తామ్ - ఆ పార్వతీదేవిని, అర్చితాభ్యః - పూజింపబడువారైన, కులదేవతాభ్యః - కులదేవతలందఱి కొఱకు, ప్రణమయ్య - ప్రణామము చేయించి, సతీనామ్ - పతివ్రతలగు ముత్తైదువలకు, పాదగ్రహణమ్ - చరణాభివందనమును, క్రమేణ - వేదశాస్త్రోక్తవిధితో / వరుసగా, అకారయత్ - చేయించెను.

తాత్పర్యము :- చేయవలసిన పనులు చేయించుటయందు కుశలురాలగు తల్లియైన మేనాదేవి - కులమున కాలంబనభూతురాలైన ఆ పార్వతీదేవిని పూజింపబడువారైన కులదేవతలందఱకు ప్రణామము చేయించి పతివ్రతలగు ముత్తైదువలకు చరణాభివందనమును వేదశాస్త్రోక్తవిధితో చేయించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కారయితవ్యదక్షా - **...దక్షా**, ...దక్షే, ...దక్షాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కారయితవ్యదక్షాశబ్దః। ప్ర.ఏ. 2. మాతా - **మాతా**, మాతరౌ, మాతరః; ఋకారాన్తః స్త్రీలింగో మాతృశబ్దః ప్ర.ఏ. 3. కులప్రతిష్ఠామ్ - **...ప్రతిష్ఠామ్**, ...ప్రతిష్ఠే, ...ప్రతిష్ఠాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కులప్రతిష్ఠాశబ్దః ద్వి.ఏ. 4. తామ్ - **తామ్**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. అర్చితాభ్యః - అర్చితాయై, అర్చితాభ్యామ్, **అర్చితాభ్యః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అర్చితాశబ్దః, చ.బ. 6. కులదేవతాభ్యః - కులదేవతాయై, కులదేవతాభ్యామ్, **కులదేవతాభ్యః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కులదేవతాశబ్దః, చ.ఏ. 7. ప్రణమయ్య - అవ్యయము (ల్యబన్తమ్) 8. సతీనామ్ - **సత్యాః**, సత్యోః, సతీనామ్; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః, సతీశబ్దః , ష.బ. 9. పాదగ్రహణమ్ - **పాదగ్రహణమ్**, పాదగ్రహణే, పాదగ్రహణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః పాదగ్రహణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. క్రమేణ - **క్రమేణ**, క్రమాభ్యామ్, క్రమైః; అకారాన్తః పుంలింగః క్రమశబ్దః, తృ.ఏ. 11. అకారయత్ - క్రియ. 'డుకృఞ్ - కరణే' ఇతి ధాతోః లఙ్।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. కారయితవ్యదక్షా - కారయితుం యోగ్యాని కారయితవ్యాని తేషు దక్షా కారయితవ్యదక్షా। ణిజన్తాత్, 'డుకృఞ్కరణే' ఇతి ధాతోః తవ్యప్రత్యయః, తతః **సప్తమీతత్పురుషః॥**
2. కులప్రతిష్ఠామ్ - కులస్య ప్రతిష్ఠా కులప్రతిష్ఠా, తాం కులప్రతిష్ఠామ్। ష.త.
3. కులదేవతాభ్యః - కులస్య దేవతాః కులదేవతాః, తాభ్యః కులదేవతాభ్యః, ష.త.
4. ప్రణమయ్య - ప్రోపసర్గపూర్వకాత్ 'ణమప్రహ్వత్వేశబ్దే చ' ఇతి ధాతోః క్త్వాప్రత్యయః తస్య ల్యబాదేశః। 'ల్యపి లఘు పూర్వాత్' ఇతి ణేరయాదేశః।
5. పాదగ్రహణమ్ - పాదయోః గ్రహణమ్ పాదగ్రహణమ్ తత్। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. కులమ్ :- (నపుం.) -

ఎ) కుల్ + 'ఇగుపధేతి'క। గృహమ్। వంశః।

బి) శ్లో॥ 'అన్వవాయోఽన్వయో వంశో గోత్రం చాభిజనః **కులమ్'**
- అని హలాయుధకోశము - '6' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ ఆచారో వినయో విద్యా ప్రతిష్ఠా తీర్థదర్శనమ్।
నిష్ఠా వృత్తిస్తపో దానం నవధా కులలక్షణమ్॥ - ఇతి శిష్టోక్తౌ

డి) శ్లో॥ ఇత్యూచివానుపహృతాభరణం క్షితీశం
శ్లాఘ్యో భవాన్ స్వజన ఇత్యనుభాషితారమ్।
సంయోజయాం విధివదాస సమేతబన్ధుః
కన్యామయేన కుముదః **కుల**భూషణేన ॥ - ర.వం. 16-86

"...కుముదుడు ఉభయవంశములకును భూషణమైన తన చెల్లెలిని ఇచ్చి శాస్త్రోక్తముగా కుశునకు వివాహము జరిపించెను."

ఇ) ప్రాయేణ చ సత్స్వన్యేషు వరగుణేష్వభిజనమేవానురుధ్యన్తే ధీమన్తః। - హర్షచరితే

యఫ్) అవినీతకుమారం హి **కుల**మాశు వినశ్యతి। - శుక్రనీతి, 2-25

జి) లోకే **కులం కులం** తావద్యావత్పూర్వసమన్వయః।
గుణప్రభావే విచ్ఛిన్నే సమాప్తం సకలం **కులమ్॥** -దర్పదలనే 1-10

క్రియాదర్శము :- అకారయత్ - ణిజన్తాత్, 'డుకృఞ్ - కరణే' ఇతి ధాతోర్లఙ్। 'హృక్రోరన్యతరస్యామ్' ఇత్యణి కర్తుః కర్మత్వమ్। అన్యత్ర చ 'గతిబుద్ధిప్రత్యయవసనార్థ శబ్ద కర్మాకర్మకాణామణికర్తా సణౌ' ఇతి నమేరకర్మకత్వాత్। - అని పుంసవనీవ్యాఖ్య.

అకారయత్ - అకరాయతామ్ - అకారయన్

అవతారిక :- నమ్రా పార్వతీ 'పత్యుః అఖణ్డితం ప్రేమ లభస్వ' ఇతి తాభిః ఉచ్యతే స్మ -

శ్లో॥ అఖణ్డితం ప్రేమ లభస్వ పత్యుః
ఇత్యుచ్యతే తాభిరుమా స్మ నమ్రా।
తయా తు తస్యార్ధశరీరభాజా
పశ్చాత్కృతాః స్నిగ్ధజనాశిషోఽపి॥ 28

పదవిభాగము :- అఖడ్డితమ్, ప్రేమ, లభస్వ, పత్యుః, ఇతి, ఉచ్యతే, తాభిః, ఉమా, స్మ, నమ్రా, తయా, తు, తస్య, అర్ధశరీరభాజా, పశ్చాత్, కృతాః, స్నిగ్ధజనాశిషః, అపి।

అన్వయక్రమము :- నమ్రా ఉమా తాభిః 'పత్యుః అఖణ్డితం ప్రేమ లభస్వ' ఇతి ఉచ్యతే స్మ। తస్య అర్ధశరీరభాజా తయా తు స్నిగ్ధజనాశిషః అపి పశ్చాత్ కృతాః।

ప్రతిపదార్థము :- నమ్రా - నమ్రయైన, ఉమా - ఉమాదేవి, తాభిః - ఆ పతివ్రతలచే, 'పత్యుః - భర్తయొక్క, అఖణ్డితమ్ - అఖణ్డితమైన, ప్రేమ - ప్రేమను, లభస్వ' - పొందుము' ఇతి - అని, ఉచ్యతే స్మ - ఆశీర్వదింపబడినదాయెను. తస్య - శివునియొక్క, అర్ధశరీరభాజా - శరీరమున సగము భాగమును పొందినదైన, తయా తు - ఆ పార్వతీదేవిచేత, స్నిగ్ధజనాశిషః + అపి - బంధుజనులిచ్చిన ఆశీర్వచనములున్ను, పశ్చాత్ కృతాః - వెనుకబడినవిగా అయినవి.

తాత్పర్యము :- నమ్రయైన ఉమాదేవి - ఆ పతివ్రతలచే 'భర్తయొక్క అఖణ్డితమైన ప్రేమను పొందుము' అని ఆశీర్వదింపబడినదాయెను. శివునియొక్క శరీరమున నగభాగమును పొందినదైన ఆ పార్వతీదేవిచేత బంధుజనులిచ్చిన ఆశీర్వచనములున్ను వెనుకబడినవిగా అయినవి.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. నమ్రా - **నమ్రా,** నమ్రే, నమ్రాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో నమ్రాశబ్దః ప్ర.ఏ. 2. ఉమా - **ఉమా**, ఉమే, ఉమాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ ఉమాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. తాభిః - తయా, తాభ్యామ్, **తాభిః**; దకారాన్తః స్త్రీలింగః స్తచ్ఛబ్దః, తృ.బ. 4. పత్యుః - **పత్యుః**, పత్యోః, పతీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగః పతిశబ్దః, ష.ఏ. 5. అఖణ్డితమ్ - **అఖణ్డితమ్**, అఖణ్డితే, అఖణ్డితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ అఖణ్డితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. ప్రేమ - **ప్రేమ**, ప్రేమణీ, ప్రేమాణి; నకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రేమన్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. లభస్వ - క్రియ - లోట్ - మ.ఏకవచనాంతః 8. ఇతి - అవ్యయము 9. ఉచ్యతే స్మ - క్రియ 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్। 10. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 11. అర్ధశరీరభాజా - **...భాజా**, ...భాగ్భ్యామ్, ...భాగ్భిః; జకారాన్తః స్త్రీలింగ అర్ధ...భాక్శబ్దః, తృ.ఏ. 12. తయా - **తయా**, తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః , తృ.ఏ 13. తు, అపి, పశ్చాత్ - అవ్యయాలు 14. స్నిగ్ధజనాశిషః - ...ఆశీః, ...ఆశిషౌ, **...ఆశిషః** ; షాన్తః స్త్రీలింగ...ఆశిశ్శబ్దః, ప్ర.బ. - పిపఠీశ్శబ్దవత్। 15. కృతాః - **కృతా**, కృతే, కృతాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కృతాశబ్దః, ప్ర.బ.

సంధులు :-

1. ఇతి + ఉచ్యతే - ఇత్యుచ్యతే - యణాదేశసన్ధిః।
2. తాభిః + ఉమా - తాభిరుమా - విసర్గసన్ధిః।
3. తస్య + అర్ధ... - తస్యార్ధ...- సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. స్నిగ్ధజన + ఆశిషః - స్నిగ్ధజనాశిషః - స.దీ.సన్ధిః।
5. ఆశిషః + అపి - ఆశిషోఽపి - ఉత్వాదేశము + పూర్వరూపసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. అర్ధశరీరభాజా – శరీరస్య అర్ధమ్ – అర్ధశరీరమ్, అర్ధశరీరమ్ భజతీతి అర్ధశరీరభాక్ తయా అర్ధశరీరభాజా। కృద్వృత్తిః।
2. స్నిగ్ధజనాశిషః – స్నిగ్ధాశ్చ తే జనాః స్నిగ్ధజనాః తేషాం ఆశిషః స్నిగ్ధజనాశిషః । ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నమ్రః –

ఎ) నమ్రః, నమ్రా, నమ్రమ్ –

బి) నమతీతి, ణమ్ 'నమికమ్పీతి' ర। నతః।

సి) "...నతం **నమ్రం** చ బన్ధురమ్" 760

– అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ **యన్నమ్రం** సరలఞ్చాపి యచ్చాపత్సు న సీదతి।
ధనుర్మిత్రం కలత్రం చ దుర్లభం శుద్ధవంశజమ్॥
– ఇతి పఞ్చతన్త్రే – 2– 189

ఇ) శ్లో॥ భవన్తి **నమ్రా**స్తరవః ఫలోద్గమైః
నవామ్బుభిర్దూరవిలంబినో ఘనాః।
అనుద్ధతాస్సత్పురుషాస్సమృద్ధిభిః
స్వభావ ఏవైష పరోపకారిణామ్॥ – ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 5–12

క్రియాదర్శము :- 1. లభస్వ – 'డులభష్ ప్రాప్తౌ' (పొందుట), భ్వాదయః (1), సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః।

లభస్వ – లభేథామ్ – లభధ్వమ్

శ్లో॥ ఆశాస్యమన్యత్పునరుక్తభూతం
శ్రేయాంసి సర్వాణ్యధిజగ్ముషస్తే।
పుత్రం **లభస్వా**త్మగుణానురూపం
భవన్తమీడ్యం భవతః పితేవ॥ – ర.వం.. 5–34

అవతారిక :- హిమవాన్ సుతాయాః సర్వమపి కర్తవ్యం కారయిత్వా సుహృద్భిః సహ సభాయాం హరాగమనం ప్రతీక్షమాణః తస్థౌ –

శ్లో॥ ఇచ్ఛావిభూత్యోరనురూపమద్రిః
తస్యాః కృతీ కృత్యమశేషయిత్వా।
సభ్యః సభాయాం సుహృదాస్థితాయాం
తస్థౌ వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః॥ **29**

పదవిభాగము :- ఇచ్ఛావిభూత్యోః, అనురూపమ్, అద్రిః, తస్యాః, కృతీ, కృత్యమ్, అశేషయిత్వా, సభ్యః, సభాయామ్, సుహృదాస్థితాయామ్, తస్థౌ, వృషాఙ్కాగమన ప్రతీక్షః

అన్వయక్రమము :- కృతీ సభ్యః అద్రిః ఇచ్ఛావిభూత్యోః అనురూపం తస్యాః కృత్యమ్ అశేషయిత్వా సుహృదాస్థితాయాం సభాయాం వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః (సన్) తస్థౌ।

ప్రతిపదార్థము :- కృతీ – కుశలుడును, సభ్యః – సంస్కారవంతుడును అగు, అద్రిః – హిమవంతుడు, ఇచ్ఛావిభూత్యోః – కోరికకు సంపదకు, అనురూపమ్ – తగినట్లుగా, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవికి, కృత్యమ్ – చేయవలసిన వివాహసంబంధ మంగళ కార్యములను, అశేషయిత్వా – పూర్తిచేసి, సుహృదాస్థితాయామ్ – బంధుజనలందఱితో నిండియున్న, సభాయామ్ – రాజసభయందు, వృషాఙ్కాగమన ప్రతీక్షః (సన్) – వృషభధ్వజుడైన హరాగమనమునకై ఎదురుచూచువాడగుచు, తస్థౌ – ఉండెను.

తాత్పర్యము :- కుశలుడును, సంస్కారవంతుడును అగు హిమవంతుడు, కోరికకు సంపదకు తగినట్లుగా ఆ పార్వతీదేవికి చేయవలసిన వివాహసంబంధ మంగళ కార్యములను పూర్తిచేసి బంధుజనలందఱితో నిండియున్న రాజసభయందు వృషభధ్వజుడైన హరాగమనమునకై ఎదురుచూచువాడగుచు ఉండెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ...గమనప్రతీక్షః। – ...గమనం ప్రతీక్ష్య।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. కృతీ – **కృతీ**, కృతినౌ, కృతినః; నకారాన్తః పుంలింగః కృతిన్‌శబ్దః ప్ర.ఏ. ('శబ్దసాగర'నుండి) 2. సభ్యః – **సభ్యః**, సభ్యౌ, సభ్యాః; అకారాన్తః పుంలింగః, ప్ర.ఏ. 3. అద్రిః – **అద్రిః**, అద్రీ, అద్రయః; ఇకారాన్తః పుంలింగ అద్రిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. ఇచ్ఛావిభూత్యోః – ...విభూత్యాః, **...విభూత్యోః**, ...విభూతీనామ్; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః ఇచ్ఛావిభూతిశబ్దః, ష.ద్వి. 5. అనురూపమ్ – **అనురూపమ్**, అనురూపే, అనురూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ అనురూపశబ్దః

ప్ర.ఏ. 6. తస్యాః - **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 7. కృత్యమ్ - **కృత్యమ్**, కృత్యే, కృత్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ కృత్యశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. అశేషయిత్వా - క్త్వాప్రత్యయాన్తము 9. సుహృదాస్థితాయామ్ - **...స్థితాయామ్**, ...స్థితయోః, ...స్థితాసు; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ...స్థితాశబ్దః, స.ఏ. 10. సభాయామ్ - **సభాయామ్**, సభయోః, సభాసు; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః సభాశబ్దః, స.ఏ. 11. వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః - **...ప్రతీక్షః**, ప్రతీక్షౌ, ప్రతీక్షాః; అకారాన్తః పుంలింగో వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. తస్థౌ - క్రియ - లిట్ - ప్ర.ఏ.

సంధులు :-

1. ఇచ్ఛావిభూత్యోః + అనురూపమ్ - ఇచ్ఛావిభూత్యోరనురూపమ్ - విసర్గసన్ధిః
2. వృష + అఙ్క - వృషాఙ్క - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః
3. అఙ్క + ఆగమన - అఙ్కాగమన - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. ఇచ్ఛావిభూత్యోః - ఇచ్ఛా చ విభూతిశ్చ ఇచ్ఛావిభూతీ, తయోః ఇచ్ఛావిభూత్యోః
2. అనురూపమ్ - రూపస్య యోగ్యమ్ అనురూపమ్। ష.త.। అవ్యయీభావః
3. సుహృదాస్థితాయామ్ - శోభనం హృదయం యేషాం తే సుహృదః, తైః ఆస్థితా సుహృదాస్థితా, తస్యాం సుహృదాస్థితాయామ్। తృ.త.
4. వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః - వృషః అఙ్కః యస్య స వృషాఙ్కః, తస్య ఆగమనం వృషాఙ్కాగమనం, తత్ ప్రతీక్షతే ఇతి వృషాఙ్కాగమనప్రతీక్షః। 'కర్మణి' ఇత్యణ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. వృషాఙ్కః -

ఎ) వృషో౭ఙ్కో ధ్వజచిహ్నం యస్య। శివః।

శ్లో॥ ఈశానః శశిశేఖరః పశుపతిః శూలీ శివః శఙ్కరః॥ ...
భూతేశః పరమేశ్వరో౭న్ధకరిపుర్దక్షాధ్వరధ్వంసకృత్॥

బి) శ్లో॥ స్థాణుః స్రష్టా ధూర్జటిర్వామదేవః
కామధ్వంసీ వ్యోమకేశః కపాలీ।
నీలగ్రీవో వహ్నిరేతాః పినాకీ
భీమో భర్గః కృత్తివాసా **వృషాఙ్కః**॥ 12

శ్లో॥ అహిర్బుధ్నో విరూపాక్షః శిపివిష్టో గణాధిపః।
గఙ్గాధరో మహాదేవో మృడః స్యాన్నీలలోహితః॥ 13

- అని హలాయుధకోశము '45' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పీతే గరే **వృషాఙ్కేణ** ప్రీతాస్తే౭మరదానవాః।
మమన్థుస్తరసా సిన్ధుం హవిర్ధానీ తతో౭భవత్॥
- శ్రీమద్భాగవతే 8-8-1

"వృషభారూఢుడగు శివుడు విషపానము చేసినంతట దేవదానవులిరువురు మిక్కిలి ప్రీతిచెందినవారై నూతనోత్సాహముతో సముద్రమంథనమునారంభించిరి..."

డి) శ్లో॥ **ఉమావృషాఙ్కౌ** శరజన్మనా యథా
యథా జయన్తేన శచీపురందరౌ।
తథా నృపస్సా చ సుతేన మాగధీ
ననన్దతుస్తత్సదృశేన తత్సమౌ॥ - ర.వం. 3-23

"పార్వతీపరమేశ్వరులును, శచీదేవేంద్రులును క్రమముగా వారల పుత్త్రులైన కుమారస్వామిజయంతులతో నెట్లు సంతోషించిరో యాలాగు వారలకు సమానులయిన సుదక్షిణాదిలీపులును ఆ దేవపుత్రులకు సమానుడయిన తమ బిడ్డతో ముచ్చటలాడుచుండిరి".

క్రియాదర్శము :- తస్థౌ - ష్ఠా (స్థా) గతినివృత్తౌ - నిలుచుట. అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1), లిట్ - ప్ర.ఏకవచనాంతః।

తస్థౌ - తస్థతుః - తస్థుః

అవతారిక :- ఏతస్మిన్నన్తరే కైలాసే హరస్యాపి పురతః మాతృభిః తస్య పాణిగ్రహణాను రూపం ప్రసాధనం న్యస్తమ్-

శ్లో॥ తావద్భవస్యాపి కుబేరశైలే
తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్।
ప్రసాధనం మాతృభిరాదృతాభిః
న్యస్తం పురస్తాత్పురశాసనస్య॥ 30

పదవిభాగము :- తావత్, భవస్య, అపి, కుబేరశైలే, తత్పూర్వపాణిగ్రహణాను రూపమ్, ప్రసాధనమ్, మాతృభిః, ఆదృతాభిః, న్యస్తమ్, పురస్తాత్, పురశాసనస్య।

అన్వయక్రమము :- తావత్ కుబేరశైలే తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపం ప్రసాధనమ్ అపి ఆదృతాభిః మాతృభిః పురశాసనస్య భవస్య పురస్తాత్ న్యస్తమ్।

ప్రతిపదార్థము :– తావత్ – అంతలో (ఇట పెండ్లికూతురగు పార్వతీదేవికి తగిన ఆహార్యమును చేయునంతలో) తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్ – మొట్టమొదటి దగు వివాహమునకు తగినదగు, ప్రసాధనమ్ అపి – మకరికాపత్త్రాద్యలంకార సమ్మేళనము, ఆదృతాభిః – ఆదరయుక్తముగా, మాతృభిః – బ్రాహ్మీమొదలగు సప్తమాతృకలచే, పురశాసనస్య – పురశాసనుడగు, భవస్య – శివునకు, పురస్తాత్ – ముందఱ, న్యస్తమ్ – ఉంచబడినది.

పాఠాన్తరాలు :–

1. తావద్భవస్యాపి – తావద్వరస్యాపి – తావత్‌హరస్యాపి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తావత్, అపి, పురస్తాత్ – అవ్యయాలు 2. కుబేరశైలే – ...**శైలే**, ...శైలయోః, ...శైలేషు; అకారాన్తః పుంలింగః కుబేరశైలశబ్దః, స.ఏ. 3. ...అనురూపమ్ – ...**అనురూపమ్**, ...అనురూపే, ...అనురూపాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ...అనురూపశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. ప్రసాధనమ్ – **ప్రసాధనమ్**, ప్రసాధనే, ప్రసాధనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రసాధనశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ఆదృతాభిః – ఆదృతయా, ఆదృతాభ్యామ్, **ఆదృతాభిః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ ఆదృతాశబ్దః, తృ.బ. 6. మాతృభిః – మాత్రా, మాతృభ్యామ్, **మాతృభిః**; ఋకారాన్తః స్త్రీలింగో మాతృశబ్దః తృ.బ. 7. పురశాసనస్య – **పురశాసనస్య**, పురశాసనయోః, పురశాసనానామ్; అకారాన్తః పుంలింగః పురశాసనశబ్దః, ష.ఏ. 8. భవస్య – **భవస్య**, భవయోః, భవానామ్; అకారాన్తః పుంలింగః భవశబ్దః ష.ఏ.9. న్యస్తమ్ – ని + అస్ + క్త – అకారాన్తనపుంసకలింగః। ప్ర.ఏ. **న్యస్తమ్** – న్యస్తే – న్యస్తాని.

సంధులు :–

1. భవస్య + అపి – భవస్యాపి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. గ్రహణ + అనురూపమ్ – గ్రహణానురూపమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. మాతృభిః + ఆదృతాభిః – మాతృభిరాదృతాభిః – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. కుబేరశైలే – కుబేరస్య శైలః – కుబేరశైలః, తస్మిన్ కుబేరశైలే – ష.త.।
2. తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్ – పాణేః గ్రహణం పాణిగ్రహణమ్, తదేవపూర్వం తత్పూర్వం తచ్చ తత్ పాణిగ్రహణం తత్పూర్వపాణిగ్రహణం, రూపస్య యోగ్యమ్ అనురూపమ్, తత్పూర్వపాణిగ్రహణస్య అనురూపమ్, తత్పూర్వపాణిగ్రహణానురూపమ్। ష.త.
3. పురశాసనస్య – పురం శాసతీతి పురశాసనః తస్య పురశాసనస్య, 'కృత్యల్యుటో బహులమ్' ఇతి బాహులకాత్ కర్తరి ల్యుట్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మాతా :– (ఋ. స్త్రీ.)

ఎ) మాన్యతే పూజ్యతే యా సా। మాన్ పూజాయామ్, 'నప్తృనేష్టృత్వష్టృహోతృపోతృభ్రాతృజామాతృపితృదుహితృ' – ఇతి తృచ్ నిపాత్యతే। స్వస్రాదిత్వాట్టాప్ న। సప్తదేవతామాతరః

బి) 'బ్రాహ్మీ చ వైష్ణవీ చైన్ద్రీ రౌద్రీ వారాహికీ తథా।
కౌబేరీ చైవ కౌమారీ మాతరః సప్తకీర్తితాః।
– ఇతి అమరటీకాయాం భరతః।

సి) మాతా –(స్త్రీ.)

1) మాన్యతే పూజ్యతే ఇతి। మాన్ పూజాయామ్ + తన్ తతష్టాపి నిపాతనాత్ సాధుః। జననీ;

'విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమ్'
– ఇతి 'శివరహస్యే' దుర్గాస్తవదర్శనాద్ ఆబన్తోఽ_యం శబ్దః।

డి) "అంబా సవిత్రీ జననీ చ **మాతా**".

ఇ) హస్తస్పర్శో హి మాతౄణామజలస్య జలాఞ్జలిః। –ప్రతిమానాటకే 3–13

యఫ్) శ్లో॥ గురుపత్నీ రాజపత్నీ జ్యేష్ఠపత్నీ తథైవ చ,
పత్నీమాతా స్వమాతా చ పఞ్చైతా మాతరః స్మృతాః॥
– నరాభరణే 2–8

యఫ్) సహస్రం హి పితుర్మాతా గౌరవేణాతిరిచ్యతే। –బాలరామాయణే 4–30

జి) శ్లో॥ నాస్తి మాతృసమా ఛాయా నాస్తి మాతృసమా గతిః।
నాస్తి మాతృసమం త్రాణం నాస్తి మాతృసమా ప్రపా॥
– స్కన్దపురాణే మా.కౌ. 6–103

హెచ్) శ్లో॥ **మాతా** గురుతరా భూమేః ఖాత్ పితోచ్చతరస్తథా।
మనః శీఘ్రతరం వాతాచ్చిన్తా బహుతరీ తృణాత్॥
– మహాభారతే, వనపర్వే – 313.60

ఐ) మాతరం పితరం చైవ యస్తు కుర్యాత్ ప్రదక్షిణమ్।
ప్రదక్షణీకృతా తేన సప్తద్వీపా వసుంధరా॥ – పద్మపురాణే 5–46–12

జె) హన్త! మాతరి భవన్తి సుతానాం మన్తవః కిల సుతేషు న మాతుః ।
-చైతన్యచంద్రోదయే 1-61

కె) **మాతా** భూమిః పుత్రో అహం పృథివ్యాః। - అథర్వవేదే 12-1-1

యల్) జననీ జన్మభూమిశ్చ స్వర్గాదపి గరీయసీ।

2. తావత్ - అవ్యయకోశః (386)

తుల్యయోగితా సాకల్య మాన క్రమావధ్యవధారణాదయోస్యార్థాః। "తావత్ తత్పరిమాణే త్రిః, అవ్యయం త్వవధారణే। సమ్భ్రమే చ పరిచ్ఛేదే తథా కార్త్స్న్యాధికారయోః' ఇతి వాఙ్మయార్ణవః। యావత్తావచ్ఛబ్దౌ శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్ పరస్పరసాపేక్షవేవ స్వస్వార్థమవగమయతః। క్వచిత్ కేవలావపి।

తుల్యయోగితాయామ్ - యావత్కార్యం తావత్ కురు।

సాకల్యే - యావద్దత్తమ్ తావద్ భుక్తమ్

మానే - ఆస్తాం తావత్।

క్రమే - 'త్వమేవ తావత్ పరిచిన్తయ స్వయమ్' - కు.సం. 5-67

అవధౌ - తావదధీష్వ యావద్ బుధ్యసే

అవధారణే - 'నిరాసకస్యాపి న తావదుత్సహే'।

అవతారిక :- మాతృషు గౌరవాత్ తత్ ప్రసాధనం కేవలమీశ్వరేణ స్పృష్టం, స్వస్య స్వాభావికో వేష ఏవ భావాన్తరం ప్రాప-

శ్లో॥ తద్గౌరవాన్మఙ్గలమణ్డనశ్రీః
సా పస్పృశే కేవలమీశ్వరేణ।
స ఏవ వేషః పరిణేతురిష్టం
భావాన్తరం తస్య విభోః ప్రపేదే॥ 31

పదవిభాగము :- తద్గౌరవాత్, మఙ్గలమణ్డనశ్రీః, సా, పస్పృశే, కేవలమ్, ఈశ్వరేణ, సః, ఏవ, వేషః, పరిణేతుః, ఇష్టమ్, భావాన్తరమ్, తస్య, విభోః, ప్రపేదే।

అన్వయక్రమము :- ఈశ్వరేణ సా మఙ్గలమణ్డనశ్రీః తద్గౌరవాత్ కేవలం పస్పృశే। (కిన్తు) తస్య విభోః స ఏవ వేషః పరిణేతుః ఇష్టం భావాన్తరం ప్రపేదే।

ప్రతిపదార్థము :- ఈశ్వరేణ - శివునిచేత, సా - ఇంతకుముందు చెప్పిన, మఙ్గలమణ్డనశ్రీః - మకరికాపత్రాద్యలంకారశోభాసమ్మేళనము, తద్గౌరవాత్ - ఆ బ్రాహ్మిమొదలగు సప్తమాతృకలమీది గౌరవమువలన, కేవలమ్ - కేవలము, పస్పృశే - తాకబడెను. తస్య - ఆ, విభోః - శివునకు, స ఏవ వేషః - పూర్వకాలికమైన నేపథ్యమే, పరిణేతుః - వరునకు తగిన అనగా వివాహోద్యుక్తమైన దానికి, ఇష్టమ్ - కోరదగినదగు, భావాన్తరమ్ - మఱొక రూపమును, ప్రపేదే - పొందెను.

తాత్పర్యము :- శివునిచేత ఇంతకుముందు చెప్పిన మకరికాపత్రాద్యలంకారశోభా సమ్మేళనము ఆ బ్రాహ్మి మొదలగు సప్తమాతృకలమీది గౌరవమువలన కేవలము తాకబడెను. ఆ శివునకు పూర్వకాలికమైన నేపథ్యమే వరునకు తగిన అనగా వివాహోద్యుక్తమైనదానికి కోరదగినదగు మఱొక రూపమును పొందెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. స ఏవ వేష (శః) - స్వ ఏవ వేషః। స్వభావవేశః।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. ఈశ్వరేణ - **ఈశ్వరేణ**, ఈశ్వరాభ్యామ్, ఈశ్వరైః; అకారాన్తః పుంలింగః, ఈశ్వరశబ్దః, తృ.ఏ. 2. సా - **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. మఙ్గలమణ్డనశ్రీః - **...శ్రీః**, ...శ్రియౌ, ...శ్రియః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో మఙ్గల...శ్రీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. తద్గౌరవాత్ - **తద్గౌరవాత్**, తద్గౌరవాభ్యామ్, తద్గౌరవేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్తద్గౌరవశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5, కేవలమ్ - అవ్యయము 6. పస్పృశే - క్రియ - లిట్ - ప్ర.ఏ. కర్మణిప్రయోగము, స్పృశ్ ధాతుజన్యము. 7. తస్య - **తస్య**, తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 8. విభోః - **విభోః**, విభ్వోః, విభూనామ్; ఉకారాన్తః పుంలింగో విభుశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. వేషః - **వేషః**, వేషౌ, వేషాః; అకారాన్తః పుంలింగో వేషశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. పరిణేతుః - **పరిణేతుః**, పరిణేత్రోః, పరిణేతౄణామ్; ఋకారాన్తః పుంలింగః పరిణేతృశబ్దః, ష.ఏ. 11. ఇష్టమ్ - **ఇష్టమ్**, ఇష్టే, ఇష్టాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఇష్టశబ్దః, ద్వి.ఏ. 12. భావాన్తరమ్ - **భావాన్తరమ్**, భావాన్తరే, భావాన్తరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగో భావాన్తరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. ప్రపేదే - క్రియ.

సంధులు :-

1. తదౌర్గవాత్ + మఙ్గల... - తద్గౌరవాన్మఙ్గల...- అనునాసికసన్ధిః।
2. పరిణేతుః + ఇష్టమ్ - పరిణేతురిష్టమ్ - విసర్గసన్ధిః।
3. భావ + అన్తరమ్ - భావాన్తరమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. మఙ్గలమణ్డనశ్రీః - మంగలార్థం మణ్డనం మఙ్గలమణ్డనం, తస్య శ్రీః మఙ్గలమణ్డనశ్రీః - ష.త.

2. తద్గౌరవాత్ – గురోః భావః గౌరవమ్, తాసు గౌరవం తద్గౌరవం, తస్మాత్ తద్గౌరవాత్। స.త.

3. పరిణేతుః – పరిణయతీతి పరిణేతా, తస్య పరిణేతుః, తృచ్‌ప్రత్యయః।

4. భావాన్తరమ్ – అన్యః భావః భావాన్తరమ్, తత్ – మయూరవ్యంసకాదిసమాసః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పరిణేతా :–

ఎ) పరిణయతీతి పరిణేతా, తృచ్ ప్రత్యయః।

బి) ఋకారాన్తః పుంలింగః పరిణేతృశబ్దః।

సి) శ్లో॥ స్థిత్యై దణ్డయతో దణ్డ్యాన్**పరిణేతుః** ప్రసూతయే।
అప్యర్థకామౌ తస్యాస్తాం ధర్మాయైవ మనీషిణః। – ర.వం. 1–25

2. శ్లో॥ సతీమపి జ్ఞాతికులైకసంశ్రయాం
జనోఽన్యథా భర్తృమతీం విశఙ్కతే।
అతస్సమీపే **పరిణేతు** రిష్యతే
ప్రియాప్రియా వా ప్రమదా స్వబన్ధుభిః।
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే 5–17

క్రియాదర్శము :– 1. పస్పృశే :– (కర్మణి) – స్పృశ్ – సంస్పర్శని – సకర్మకమ్। అనిట్। (పరస్మైపదీ) లిట్ – ప్ర. ఏకవచనాంతః। తుదాదయః (6)। ఆత్మనేపదీ

పస్పృశే – పస్పృశాతే – పస్పృశిరే

2. **ప్రపేదే** – ప్రపూర్వకాత్ 'పదగతౌ' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలిట్, ఆత్మనేపదే, ప్ర.ఏ.

ప్రపేదే – ప్రపేదాతే – ప్రపేదిరే.

శ్లో॥ స విద్ధమాత్రః కిల నాగరూపముత్సృజ్య తద్విస్మితసైన్యదృష్టః।
స్ఫురత్ప్రభామణ్డలమధ్యవర్తి కాంతం వపుర్వ్యోమచరం **ప్రపేదే**॥
– ర.వం. 5–51

"...సేనాజనులు ఆశ్చర్యపడి చూచుచుండగా తేజఃపుంజము గల యాకాశమునందు సంచరించుమనోహరమైన దివ్యరూపమును ఆ యేనుగు **పొందెను.**

అవతారిక:– ఇతఃపరం చతుర్భిః భస్మప్రభృతీనాం భావాన్తరప్రాప్తిః వర్ణ్యతే –

శ్లో॥ బభూవ భస్మైవ సితాఙ్గరాగః
కపాలమేవామలశేఖరశ్రీః।
ఉపాన్తభాగేషు చ రోచనాఙ్కో
గజాజినస్యైవ దుకూలభావః॥ 32

పదవిభాగము:– బభూవ, భస్మ, ఏవ, సితాఙ్గరాగః, కపాలమ్, ఏవ, అమలశేఖరశ్రీః ఉపాన్తభాగేషు, చ, రోచనాఙ్కః, గజాజినస్య, ఏవ, దుకూలభావః।

అన్వయక్రమము:– భస్మ ఏవ సితాఙ్గరాగః బభూవ। కపాలమేవ అమల శేఖరశ్రీః బభూవ। గజాజినస్య ఏవ ఉపాన్తభాగేషు రోచనాఙ్కః దుకూలభావః చ బభూవ।

ప్రతిపదార్థము:– భస్మ ఏవ – విభూతియే, సితాఙ్గరాగః – సుగంధలేపనము, బభూవ – ఆయెను, కపాలమేవ – కపాలమే, అమలశేఖరశ్రీః – పవిత్రమైన శిరోభూషణము, బభూవ – ఆయెను, గజాజినస్య ఏవ – గజచర్మమే, ఉపాన్తభాగేషు – అంచులందు, రోచనాఙ్కః – గోరోచనమువలె పచ్చనైన వర్ణము గలదియగు, దుకూలభావః చ – పట్టుపంచెగా, బభూవ – ఆయెను.

తాత్పర్యము:– విభూతియే సుగంధలేపనమాయెను. కపాలమే పవిత్రమైన శిరోభూషణమాయెను. గజచర్మమే అంచులందు గోరోచనమువలె పచ్చనైన వర్ణము గలది యగు పట్టుపంచెగా ఆయెను.

పాఠన్తరాలు:– 1. సితాఙ్గ.. – కృతాఙ్గ... 2. దుకూల – దుగూల

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. భస్మ–**భస్మ**, భస్మనీ, భస్మాని; నకారాన్తనపుంసకలింగో భస్మన్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. సితాఙ్గరాగః – **రాగః**...రాగౌ...రాగాః, అకారాన్తఃపుంలింగో సితాఙ్గరాగశబ్దః ప్ర.ఏ. 3. బభూవ – క్రియ – లిట్. ప్ర.ఏకవచనాంతః। 4. కపాలమ్ – **కపాలమ్** – కపాలే – కపాలాని; అకారాన్తనపుంసకలింగః కపాలశబ్దః, ప్ర.ఏ.5. అమలశేఖరశ్రీః – **...శ్రీః**..శ్రియౌ...శ్రియః, ఈకారాన్తః స్త్రీలింగ అమలశేఖరశ్రీశబ్దః, ప్ర.ఏ.6. గజాజినస్య – **గజాజినస్య** – గజాజినయోః – గజాజినానామ్, అకారాన్త నపుంసకలింగో గజాజినశబ్దః, ష.ఏ. 7. ఉపాన్తభాగేషు –**...భాగే** –...భాగయోః– ...భాగేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో ఉపాన్తభాగశబ్దః, ష.ఏ. 8. రోచనాఙ్కః – **రోచనాఙ్కః** – రోచనాఙ్కౌ – రోచనాఙ్కాః, అకారాన్తః పుంలింగః రోచనాఙ్కశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. ఏవ, చ – అవ్యయాలు.

సంధులు:–

1. భస్మ + ఏవ – భస్మైవ, వృద్ధిసన్ధిః – వృద్ధిరేచి (సూ 6–1–85)

2. సిత + అఙ్గరాగః – సితాఙ్గరాగః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. ఏవ + అమలశేఖరశ్రీః – ఏవామలశేఖరశ్రీః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. రోచనాఙ్కః + గజాజినస్య – రోచనాఙ్కో గజాజినస్య – ఉత్వాదేశః।
5. గజాజినస్య + ఏవ – గజాజినస్యైవ – వృద్ధిసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు:–

1. సితాఙ్గరాగః – అఙ్గస్య రాగః అంగరాగః, సితశ్చాసౌ, అఙ్గరాగః, సితాఙ్గరాగః కర్మధారయసమాసః।
2. అమలశేఖరశ్రీః – అవిద్యమానం మలం యస్య తద్ అమలం తత్ చ తత్ శేఖరమ్ అమలశేఖరం తస్య శ్రీః అమలశేఖరశ్రీః, ష.త.।
3. గజాజినస్య – గజస్య అజినం గజాజినం, తస్య ష.త.।
4. ఉపాన్తభాగేషు – ఉపాన్తాశ్చ తే భాగాః ఉపాన్తభాగాః, తేషు ఉపాన్తభాగేషు। కర్మధారయః।
5. రోచనాఙ్కః – రోచనా ఏవ అఙ్కః యస్య సః రోచనాఙ్కః, బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు

1. కపాలః / కపాలమ్:– ఎ) కం శిరో జలం వా పాలయతి।

బి) కం మస్తకం పాలయతీతి, క + పాలి + అణ్। యద్వా కమ్పతే యః, కపి చలనే + 'తమివిశివిడిగృణికులికపిపలిపఞ్చిభ్యః కాలన్' ఇతి కాలన్, కపినిర్దేశాద్ నలోపః।

సి) శ్లో॥ ద్వౌ శఙ్ఖకౌ **కపాలాని** చత్వారి శిరసస్తథా। – ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః 3–90

డి) శ్లో॥ చూడాపీడ**కపాల**సంకులగలన్మాన్దాకినీవారయో
విద్యుత్ప్రాయలలాటలోచనపుటజ్యోతిర్విమిశ్రిత్విషః।
పాన్తు త్వామకఠోరకేతకశిఖాసందిగ్ధముగ్ధేన్దవో
భూతేశస్య భుజఙ్గవల్లివలయస్రఙ్నద్ధజూటా జటాః॥
– ఇతి మాలతీమాధవే ప్రథమోఽఙ్కే –2

సి) "రుద్రో యేన **కపాల**పాణిపుటకే భిక్షాటనం కారితః"
– భర్తృహరిత్రిశతి 2–95

అలంకారాలు:– అత్ర పరిణామాలంకారః। తల్లక్షణం యథా రుయ్యక అలంకార సర్వస్వే (16)

"ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్వే పరిణామః"
ఆరోప్యమాణము ప్రకృతోపయోగియైనచో పరిణామము.
ఇట 'విభూతియే – సుగంధలేపనము'గా
కపాలమే – పవిత్రమైనశిరోభూషణము'గా
గజచర్మమే – అంచులందు గోరోచనమువలె పచ్చనైన పట్టుపంచెగా రూపొందుటచే – నిది పరిణామాలంకారము.

క్రియాదర్శము:– బభూవ – 7వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగమును చూడగలరు.

అవతారిక :– తృతీయం లలాటస్థితం లోచనమేవ తిలకమభూత్–

శ్లో॥ శఙ్ఖాన్తరద్యోతి విలోచనం య–
దన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్।
సాన్నిధ్యపక్షే హరితాలమయ్యాః
తదేవ జాతం తిలకక్రియాయాః॥ **33**

పదవిభాగము :– శఙ్ఖాన్తరద్యోతి, విలోచనమ్, యత్, అన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్, సాన్నిధ్యపక్షే, హరితాలమయ్యాః, తత్, ఏవ, జాతమ్, తిలకక్రియాయాః।

అన్వయక్రమము :– శఙ్ఖాన్తరద్యోతి అన్తర్ని...తారమ్, యద్విలోచనం తదేవ హరితాలమయ్యాః, తిలకక్రియాయాః సాన్నిధ్యపక్షే జాతమ్।

ప్రతిపదార్థము :– శఙ్ఖాన్తరద్యోతి – లలాటమధ్యమమున ప్రకాశించుచున్నది, అన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్ యద్విలోచనమ్ – పసుపుపచ్చని కనుపాపగలదియగు ఏ అగ్నినేత్రమో, తదేవ – ఆ మూడవకన్నే, హరితాలమయ్యాః తిలకక్రియాయాః – హరితాలవర్ణద్రవ్యవిశేషమగు కల్యాణతిలకముగా, సాన్నిధ్యపక్షే – లలాట మధ్యమమున, జాతమ్ – జనించినది.

తాత్పర్యము :– లలాటమధ్యమమున ప్రకాశించుచున్నది, పసుపు పచ్చని కనుపాప గలదియు అగు ఏ అగ్నినేత్రమో ఆ కన్నే హరితాలవర్ణద్రవ్యవిశేషమగు కల్యాణ తిలకముగా లలాటమధ్యమమున జనించినది.

పాఠాన్తరాలు :- 1. అన్తర్నివిష్టామల... - అన్తర్నివిష్టానల

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. శఙ్ఖాన్తరద్యోతి - **...ద్యోతి**, ...ద్యోతినీ, ...ద్యోతీని; నకారాన్త నపుంసకలింగ ద్యోతిన్శబ్దః ప్ర.ఏ. 2. అన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్ - **...తారమ్**, ...తారే, ...తారాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ...తారశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. యత్ - **యత్**, యే, యాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ యచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. తత్ - **తత్**, తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగ తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. విలోచనమ్ - **విలోచనమ్**, విలోచనే, విలోచనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో విలోచనశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. ఏవ - అవ్యయము 7. హరితాలమయ్యాః - **హరితాలమయ్యాః**, హరితాలమయ్యోః, హరితాలమయీనామ్; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో హరితాలమయీశబ్దః, ష.ఏ. 8. తిలకక్రియాయాః - **తిలకక్రియాయాః**, తిలకక్రియయోః, తిలకక్రియాణామ్; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ స్తిలకక్రియాశబ్దః, ష.ఏ. 9. సాన్నిధ్యపక్షే - **...పక్షే**, ...పక్షయోః, ...పక్షేషు; అకారాన్తః పుంలింగ స్సాన్నిధ్యపక్షశబ్దః, స.ఏ. 10. జాతమ్ - **జాతమ్**, జాతే, జాతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో జాతశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :-

1. తత్ + ఏవ - తదేవ - జశ్త్వసన్ధిః
2. శఙ్ఖ + అన్తర్ - శఙ్ఖాన్తర్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః
3. నివిష్ట + అమల - నివిష్టామల - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః
4. యత్ + అన్తర్... - యదన్తర్... - జశ్త్వసన్ధిః

   ఝలాం జశోఽన్తే (సూ 8-2-39) అనునాసికాంతస్థవర్ణములు తప్ప మిగిలిన పదాంతగతహల్లులకు (ఝల్లులకు) సవర్ణమైన వర్గతృతీయ వర్ణము (జశ్త్వము) ఆదేశముగ వచ్చును. (జశ్ - జబగడద)

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. శఙ్ఖాన్తరద్యోతి - శఙ్ఖయోః అన్తరం శఙ్ఖాన్తరం, శఙ్ఖాన్తరే ద్యోతతే తచ్ఛీలం శఙ్ఖాన్తరద్యోతి, ణిని ప్రత్యయః
2. అన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్ - అవిద్యమానం మలం యస్యాః సా అమలా, అన్తర్నివిష్టా అమలా పిఙ్గా తారా యస్య తద్ అన్తర్నివిష్టామలపిఙ్గతారమ్। బహువ్రీహిః
3. విలోచనమ్ - విశిష్టం లోచనం విలోచనమ్। గతిసమాసః
4. హరితాలమయ్యాః - ప్రచురం హరితాలమ్ అస్తి అస్యాం సా హరితాలమయీ, తస్యాః హరితాలమయ్యాః
5. తిలకక్రియాయాః - తిలకస్య క్రియా తిలకక్రియా, తస్యాః తిలకక్రియాయాః ష.త.।
6. సాన్నిధ్యపక్షే - సన్నిధి ఏవ సాన్నిధ్యం, సాన్నిధ్యస్య పక్షః సాన్నిధ్యపక్షః తస్మిన్ సాన్నిధ్యపక్షే। ష.త.।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. లోచనమ్ :-

ఏ) లోచతేఽ నేనేతి। లోచ్ + కరణ్ + ల్యుట్। చక్షుః

బి) 'దృగ్దృష్టినేత్ర**లోచన**చక్షుర్నయనామ్బకేక్షణాక్షీణి।' - అని హలాయుధకోశము '9' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ **"వక్త్రాన్తైః పద్మపత్రాభైర్లోచనైః సుఖభాగినః।**
మార్జారలోచనైః పాపో మహాత్మా మధుపిఙ్గలైః।
క్రూరాః కేకరనేత్రాశ్చ హరిణాక్షాః సకల్మషాః।
జిహ్మైశ్చ లోచనైః క్రూరాః సేనాన్యోగజలోచనాః।
గమ్భీరాక్షా ఈశ్వరాః స్యుర్మన్త్రిణః స్థులచక్షుషః।
నీలోత్పలాక్షా విద్వాంసః సౌభాగ్యం శ్యావచక్షుషామ్।
స్యాత్ కృష్ణతారకాక్షాణామక్ష్ణాముత్పాటనం కిల।
మణ్డలాక్షాశ్చ పాపాః స్యుర్నిఃస్వాః స్యుర్దీర్ఘలోచనాః।
దృక్స్నిగ్ధా విపులా భోగే అల్పాయుర్నాభిరున్నతా।
విశాలోన్నతాః సుఖినో దరిద్రా విషమభ్రువః।"

- ఇతి గారుడే, 65 అధ్యాయః.

2. శఙ్ఖః :-

ఏ) '**శఙ్ఖో**నిధౌ లలాటాస్థ్నీ'తి సింహః।

బి) '**శఙ్ఖ**స్తు లలాటాస్థిమర్మణోరి'తి కేశవః।

సి) శమేః ఖః - 1-102 ఇతి ఖః (ఉణాదిసూత్రమ్)

డి) శ్లో॥ **శఙ్ఖే** నేత్రే కరౌ పాదౌ గుల్ఫావూరూ సమౌ చితౌ।
అనువృత్తనఖాః స్నిగ్ధాః సమాశ్చాఙ్గులయో మమ॥

- శ్రీమద్రామాయణే 6-48-10

అలంకారాలు :– అత్రాపి పరిణామాలంకారః। తల్లక్షణం యథా సాహిత్యదర్పణే–
'విషయాత్మతయారోప్యే ప్రకృతార్థోపయోగిని।
పరిణామో భవేత్ తుల్యాతుల్యాధికరణో ద్విధా'॥ ఇతి

శివభగవానుని లలాటమధ్యమున ప్రకాశించు మూడవనేత్రము – వివాహమహోత్సవ భాగమునందు కల్యాణతిలకముగా రూపొందినదిగా వర్ణింపబడుటచే నిట పరిణామాలంకారమున్నదని చెప్పదగును.

అవతారిక :– తత్రత్ప్రదేశేషు భుజగేశ్వరాః ఆభరణాన్తరత్వం భేజుః।

శ్లో॥ యథాప్రదేశం భుజగేశ్వరాణాం
కరిష్యతామాభరణాన్తరత్వమ్।
శరీరమాత్రం వికృతిం ప్రపేదే
తథైవ తస్థుః ఫణరత్నశోభాః॥ 34

పదవిభాగము :– యథాప్రదేశమ్, భుజగేశ్వరాణామ్, కరిష్యతామ్, ఆభరణాన్తరత్వమ్, శరీరమాత్రమ్, వికృతిమ్, ప్రపేదే, తథా, ఏవ, తస్థుః, ఫణరత్నశోభాః।

అన్వయక్రమము :– యథాప్రదేశమ్, ఆభరణాన్తరత్వమ్, కరిష్యతాం భుజగేశ్వరాణాం శరీరమాత్రం వికృతిం ప్రపేదే। ఫణరత్నశోభాః తథైవ తస్థుః।

ప్రతిపదార్థము :– యథాప్రదేశమ్ – ఆయా భాగములందు, ఆభరణాన్తరత్వమ్ – ఆభరణములుగా, కరిష్యతామ్ – మారిపోవునవి అగు, భుజగేశ్వరాణామ్ – వాసుకి మొదలగు సర్పరాజులయొక్క, శరీరమాత్రమ్ – దేహములు మాత్రమే, వికృతిమ్ – వికారమును, ప్రపేదే – పొందెను. ఫణరత్నశోభాః – స్ఫుటామణికాంతులు, తథైవ – అవ్విధముగానే, తస్థుః– ఉన్నవి.

తాత్పర్యము :– ఆయా భాగములందు ఆభరణములుగా మారిపోవునవి అగు వాసుకి మొదలగు సర్పరాజులయొక్క దేహములు మాత్రమే వికారమును పొందెను. స్ఫుటామణికాంతులు అవ్విధముగనే ఉన్నవి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. యథాప్రదేశమ్ – అవ్యయము 2. ఆభరణాన్తరత్వమ్ – **...అన్తరత్వమ్,** ...అన్తరత్వే, ...అన్తరత్వాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆభరణాన్తరత్వశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. కరిష్యతామ్ – కరిష్యతః, కరిష్యతోః, **కరిష్యతామ్**; తకారాన్తః పుంలింగః కరిష్యత్‌శబ్దః,ష.బ. 4. భుజగేశ్వరాణామ్ –

భుజగేశ్వరస్య, భుజగేశ్వరయోః, **భుజగేశ్వరాణామ్**; అకారాన్తః పుంలింగో భుజగేశ్వరశబ్దః, ష.ఏ. 5. శరీరమాత్రమ్ **– శరీరమాత్రమ్**, శరీరమాత్రే, శరరీమాత్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగశ్శరీర మాత్రశబ్దః 6. వికృతిమ్ – **వికృతిమ్,** వికృతీ, వికృతీః; ఇకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గః వికృతిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. ప్రపేదే – క్రియ, 8. ఫణరత్నశోభాః – ...శోభా, ...శోభే, **...శోభాః;** ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ఫణరత్నశోభాశబ్దః, ప్ర.బ. 9. తథా, ఏవ – అవ్యయాలు 10. తస్థుః – క్రియ.

సంధులు :–

1. తథా + ఏవ – తథైవ – వృద్ధిసన్ధిః।
2. భుజగ + ఈశ్వరాణామ్ – భుజగేశ్వరాణామ్ – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. యథాప్రదేశమ్ – ప్రదేశాన్ అనతిక్రమ్య యథాప్రదేశమ్। అవ్యయీభావ సమాసః।
2. ఆభరణాన్తరత్వమ్ – అన్యాని ఆభరణాని ఆభరణాన్తరాణి, తేషాం భావః ఆభరణాన్తరత్వం తత్। తద్ధితవృత్తిః।
3. కరిష్యతామ్ – కరిష్యన్తీతి కరిష్యన్తః తేషాం కరిష్యతామ్, 'లృటః సద్వా' ఇతి శతృప్రత్యయః।
4. భుజగేశ్వరాణామ్ – భుజగానామ్ ఈశ్వరాః భుజగేశ్వరాః తేషాం భుజగేశ్వరాణామ్ – ష.త.
5. శరీరమాత్రమ్ – శరీరమ్ ఏవ మాత్రమ్। **'మయూరవ్యంసకాదయః చ'** ఇతి సమాసః
6. ఫణరత్నశోభాః – ఫణరత్నానాం శోభాః ఫణరత్నశోభాః। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఫణః :– (త్రి.) –

ఎ) ఫణతి విస్తృతిం గచ్ఛతీతి। ఫణ్ + అచ్। సర్పస్య విస్తృతమస్తకమ్।

బి) 'ఫణః ఫణా ఫటా ప్రోక్తా...'
అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ పరివాదం బ్రువాణే హి దురాత్మా వై మహాజనే।
ప్రకాశయతి దోషాంస్తు సర్పః ఫణమివోచ్ఛ్రితమ్॥
– ఇతి మహాభారతే

డి) శ్లో॥ జ్వలతి చలితేన్ధనోఽగ్నిర్విప్రకృతః పన్నగః ఫణాం కురుతే।
ప్రాయః స్వం మహిమానం క్షోభాత్ప్రతిపద్యతే హి జన్తుః॥
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే – 6-31

"...పాము కదిలింపబడినదై పడగను చేయును..."

క్రియాదర్శము :– 1. ప్రపేదే – పూర్వము చెప్పబడినది.
2. తస్థుః – పూర్వము చెప్పబడినది.

అవతారిక :– చన్ద్రచూడామణేః నాన్యచూడామణిగ్రహణేన ప్రయోజనమ్ ఆసీత్।

**శ్లో॥ దివాపి నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా
బాల్యాదనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన।
చన్ద్రేణ నిత్యం ప్రతిభిన్నమౌలేః
చూడామణేః కిం గ్రహణం హరస్య॥ 35**

పదవిభాగము:–దివా, అపి, నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా, బాల్యాత్, అనావిష్కృత లాఞ్ఛనేన, చన్ద్రేణ, నిత్యమ్, ప్రతిభిన్నమౌలేః, చూడామణేః, కిమ్, గ్రహణమ్, హరస్య।

అన్వయము :– దివా అపి నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా బాల్యాత్ అనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన చన్ద్రేణ నిత్యం ప్రతిభిన్నమౌలేః హరస్య చూడామణేః గ్రహణం కిమ్।

ప్రతిపదార్థము :– దివా + అపి – పగటివేళ కూడా, నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా – ప్రసరింపజేయుచున్న కిరణములుగల, బాల్యాత్ – బాల్యావస్థవలన, అనావిష్కృత లాఞ్ఛనేన – తనయందు మచ్చను వెలువరింపని, చన్ద్రేణ – చంద్రుడే, నిత్యమ్ – ఎల్లప్పుడు, ప్రతిభిన్నమౌలేః – శిరోభూషణముగా గల, హరస్య – శివునకు, చూడామణేః – మఱియొక చూడామణియొక్క గ్రహణమ్ కిమ్ – స్వీకారమేమి?

తాత్పర్యము :– 'బాలచంద్రుడే చూడామణి అయినాడని' పిండితార్థము.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ...భాసా – ...భాజా; 2. ...లాఞ్ఛనేన – ...లక్షణేన.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. దివా – అవ్యయము – దినార్థకమిదమ్। 2. అపి – అవ్యయము 3. నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా – **...భాసా,** ...భాభ్యామ్,... భాభిః; సకారాన్తః పుంలింగో ని...భాశ్శబ్దః, తృ.ఏ. 4. బాల్యాత్ – **బాల్యాత్**, బాల్యాభ్యామ్, బాల్యేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగో బాల్యశబ్దః,

తృ.ఏ. 5. అనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన – **...లాఞ్ఛనేన,** ...లాఞ్ఛనాభ్యామ్, ...లాఞ్ఛనైః; అకారాన్తః పుంలింగ అనా...లాఞ్ఛనశబ్దః, తృ.ఏ. 6. చన్ద్రేణ – **చన్ద్రేణ**, చన్ద్రాభ్యామ్, చన్ద్రైః; అకారాన్తః పుంలింగో చన్ద్రశబ్దః, తృ.ఏ. 7. నిత్యమ్ – అవ్యయము 8. ప్రతిభిన్నమౌలేః – **...మౌలేః**, ...మౌల్యోః, ...మౌలీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రతిభిన్నమౌలిశబ్దః, ష.ఏ. 9. హరస్య – **హరస్య**, హరయోః, హరాణామ్; అకారాన్తః పుంలింగో హరశబ్దః, ష.ఏ. 10. చూడామణేః – **చూడామణేః**, చూడామణ్యోః, చూడామణీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగః, చూడామణిశబ్దః, ష.ఏ. 11. గ్రహణమ్ – **గ్రహణమ్,** గ్రహణే, గ్రహణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో గ్రహణశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. కిమ్ – అవ్యయము

సంధులు :–

1. బాల్యాత్ + అనావిష్కృత... – బాల్యాదనావిష్కృత... – జశ్త్వమ్।
2. దివా + అపి – దివాపి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా – మరీచీనాం భాసః, మరీచిభాసః, నిష్ఠ్యూతాః మరీచిభాసః యస్య స నిష్ఠ్యూతమరీచిభాః, తేన నిష్ఠ్యూతమరీచిభాసా। బహువ్రీహిః।
2. అనావిష్కృతలాఞ్ఛనేన – న ఆవిష్కృతమ్ అనావిష్కృతం తద్ లాఞ్ఛనం యస్య సః అనావిష్కృతలాఞ్ఛనః, తేన। బహువ్రీహిః।
3. ప్రతిభిన్నమౌలేః – ప్రతిభిన్నః మౌలిః యస్య స ప్రతిభిన్నమౌలిః, తస్య। బహువ్రీహిః
4. చూడామణేః – చూడాయాః మణిః చూడామణిః, తస్య చూడామణేః, ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. మరీచి – (పుం.)

ఎ) మ్రియన్తే నశ్యన్తి క్షుద్రజన్తవస్తమాంసి వానేన। మృ + ఈచి। కిరణః

బి) శ్లో॥ గర్భం దధత్యర్కమరీచయోఽస్మా–
ద్వివృద్ధిమత్రాశ్నువతే వసూని।
అబిన్ధనం వహ్నిమసౌ బిభర్తి
ప్రహ్లాదనం జ్యోతిరజన్యనేన। – ర.వం. 13 – 4

"సీతా! సూర్యకిరణములలో కొన్ని సముద్రమునుండి జలమయమైన గర్భమును ధరించివర్షమును కురియుచున్నవి."

సి) శ్లో॥ రోచిః శోచిరభీశుః ప్రద్యోతగభస్తిరశ్మిఘృణికిరణాః।
రుచిరుగ్దీధితిదీప్తిద్యుతిప్రభాభావిభాభాసః॥ 38

శ్లో॥ ఉస్రధామవసుకేతు**మరీచి**ప్రగ్రహోపధృతివృష్ణిమయూఖాః।
అంశుభానుకరపాదవిరోకా గావ ఇత్యభిహితాస్తు సుమనాః॥ 39

– అని హలాయుధకోశము '32' నామములను పేర్కొన్నది.

అలంకారాలు :– అత్ర చన్ద్ర చూడామణేః సాధారణచూడామణిభ్యో వైశిష్ట్య ప్రతిపాదనాత్ వ్యతిరేకాలంకారః। తథా చోక్తమప్పయ్యదీక్షితేన –

"వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయోః"॥ ఇతి

అవతారిక :– ఏవం స్వప్రభావాత్ ప్రసిద్ధం నేపథ్యం నిర్మాయ హరః ఖడ్గ ఆత్మనః ప్రతిబిమ్బం దదర్శ –

శ్లో॥ ఇత్యద్భుతైక ప్రభవః ప్రభావాత్
ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేర్విధాతా।
ఆత్మానమాసన్నగణోపనీతే
ఖడ్గే నిషక్తప్రతిమం దదర్శ॥ 36

పదవిభాగము :– ఇతి, అద్భుతైకప్రభవః, ప్రభావాత్, ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేః, విధాతా, ఆత్మానమ్, ఆసన్నగణోపనీతే, ఖడ్గే, నిషక్తప్రతిమమ్, దదర్శ।

అన్వయక్రమము :– ఇతి ప్రభావాత్ ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేః విధాతా (అత ఏవ) అద్భుతైకప్రభవః (సః) ఆసన్నగణోపనీతే ఖడ్గే నిషక్తప్రతిమమ్ ఆత్మానం దదర్శ।

ప్రతిపదార్థము :– ఇతి – ఇవ్విధముగా, ప్రభావాత్ – సామర్థ్యమువలన, ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేః – సంపన్నమైన అలంకారమునకు, విధాతా – మూలకారణుడు, (అత ఏవ– అందువలననే), అద్భుతైకప్రభవః – సర్వాశ్చర్యములకు స్థానమైనవాడగు, (సః – ఆ శివుడు) ఆసన్నగణోపనీతే – సన్నిహితమైన ప్రమథగణములు అందించిన, ఖడ్గే – ఖడ్గమున, నిషక్తప్రతిమమ్ – ప్రతిబింబించిన, ఆత్మానమ్ – తన రూపసౌందర్యమును, దదర్శ – చూచుకొనెను.

తాత్పర్యము :– ఇవ్విధముగా సామర్థ్యమువలన సంపన్నమైన అలంకారమునకు మూలకారణుడు, సర్వాశ్చర్యములకు స్థానమైనవాడగు ఆ శివభగవానుడు

సన్నిహితమైన ప్రమథగణములు అందించిన ఖడ్గమున ప్రతిబింబించిన తన రూపసౌందర్యమును గాంచెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ...విధేః – ...విధిః; 2. ఖడ్గే – టఙ్కే; 3. నిషక్త – నిషిక్త...

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఇతి – అవ్యయము 2. ప్రభావాత్ – **ప్రభావాత్,** ప్రభావాభ్యామ్, ప్రభావేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రభావశబ్దః, పంచమీవిభక్తిః, ఏకవచనాన్తః। 3. ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేః – **...విధేః**, ...విధ్యోః, ...విధీనామ్; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధిశబ్దః, ష.ఏ. 4. అద్భుతైకప్రభవః – **...ప్రభవః**, ...ప్రభవౌ, ...ప్రభవాః; అకారాన్తః పుంలింగ అద్భుతైకప్రభవశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ఆసన్నగణోపనీతే – **...నీతే**, ...నీతయోః, ...నీతేషు; అకారాన్తః పుంలింగః ఆసన్నగణోపనీతశబ్దః, స.ఏ. 6. ఖడ్గే – **ఖడ్గే**, ఖడ్గయోః, ఖడ్గేషు; అకారాన్తః పుంలింగః ఖడ్గశబ్దః, స.ఏ. 7. నిషక్తప్రతిమమ్ – **నిషక్తప్రతిమమ్**, నిషక్తప్రతిమౌ, నిషక్తప్రతిమాన్; అకారాన్తః పుంలింగో నిషక్తప్రతిమశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. ఆత్మానమ్ – **ఆత్మానమ్**, ఆత్మానౌ, ఆత్మనః; నకారాన్తః పుంలింగ ఆత్మన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. దదర్శ – క్రియ.

సంధులు :–

1. ఇతి + అద్భుత... – ఇత్యద్భుత... – యణాదేశసన్ధిః।
2. ...విధేః + విధాతా – ...విధేర్విధాతా – విసర్గసన్ధిః।
3. అద్భుత + ఏక – అద్భుతైక – వృద్ధిసన్ధిః।
4. గణ + ఉపనీతే – గణోపనీతే – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధేః – నేపథ్యస్య విధిః నేపథ్యవిధిః, ప్రసిద్ధః చాసౌ నేపథ్యవిధిః ప్రసిద్ధనేపథ్యవిధిః, తస్య। కర్మధారయః।
2. అద్భుతైకప్రభవః – ప్రభవతి అస్మాదితి ప్రభవః 'ఋదోరప్' ఇత్యప్ప్రత్యయః ఏకః చాసౌ ప్రభవః ఏకప్రభవః, అద్భుతస్య ఏకప్రభవః అద్భుతైకప్రభవః। ష.త.
3. ఆసన్నగణోపనీతే – ఆసన్నః చాసౌ గణః ఆసన్నగణః, తేన ఉపనీతః, అసన్నగణోపనీతః, తస్మిన్ ఆసన్నగణోపనీతే। తృ.త.
4. నిషక్తప్రతిమమ్ – నిషక్తా ప్రతిమా యస్య స నిషక్తప్రతిమః, తమ్। బహువ్రీహిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఖడ్గః – (పుం.) –

ఎ) ఖడతి భినత్తి। ఖడ్ + **'ఛాపూఖడిభ్యః కిత్'** ఇతి గన్। అస్త్రవిశేషః। అసిః।

బి) శ్లో॥ నిస్త్రింశః కరవాలః **ఖడ్గః** కౌక్షేయకః కృపాణః స్యాత్।
రిష్టిరసిచన్ద్రహాసౌ తరవారిర్మణ్డలాగ్రం చ॥ 472
– అని హలాయుధకోశము '10' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ యస్త్వయం విపులః **ఖడ్గో** గవ్యే కోషే సమర్పితః।
సహదేవస్య విద్ధ్యేనం సర్వభారసహం దృఢమ్॥
– ఇతి మహాభారతే 4-42-25

డి) శ్లో॥ అస్రసచ్చాహతో మూర్ధ్ని **ఖడ్గం** చాజీహరద్ ద్విషా।
ప్రాణానౌజ్ఝీచ్చ **ఖడ్గేన** ఛిన్నైస్తైనైవ మూర్ధభిః॥ – ఇతి భట్టికావ్యే 15-84

క్రియాదర్శము :– దదర్శ :– దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే (చూచుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః (1); లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

దదర్శ – దదృశతుః – దదృశుః

శ్లో॥ తథాగతాయాం పరిహాసపూర్వం
సఖ్యాం సఖీ వేత్రభృదాబభాషే।
ఆర్యే వ్రజామోఽన్యత ఇత్యథైనాం
వధూరసూయాకుటిలం **దదర్శ**॥ – ర.వం. 6-82

అవతారిక :– ఇత ఆరభ్య చతుర్దశభిః భగవతః సుహృత్పరివృతస్య ఓషధిప్రస్థయాత్రా వర్ణ్యతే –

**శ్లో॥ స గోపతిం నన్దీ(న్ది)భుజావలమ్బీ
శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్।
తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణ–
మారుహ్య కైలాసమివ ప్రతస్థే॥ 37**

పదవిభాగము :– సః, గోపతిమ్, నన్దీ(న్ది)భుజావలమ్బీ, శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్, తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణమ్, ఆరుహ్య, కైలాసమ్, ఇవ, ప్రతస్థే।

అన్వయక్రమము :– సః నన్దీ (న్ది)భుజావలమ్బీ(సన్) శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠం గోపతిమ్ తద్భక్తి... ప్రమాణమ్ కైలాసమ్ ఇవ ఆరుహ్య ప్రతస్థే।

49

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ శివుడు, నన్దీ(న్ది)భుజావలమ్బీ (సన్) – నందికేశ్వరుని భుజమును పట్టుకొన్నవాడై, శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్ – పెద్దపులి చర్మముచేత కప్పబడిన విశాలమైన వీపుభాగము గలదియు, తద్భక్తిసంక్షిప్త బృహత్ప్రమాణమ్ – శివునిమీది భక్తితో తనపెద్ద ఆకారమును కుదించినదియు అగు, గోపతిమ్ – వృషభమును, కైలాసమివ – కైలాసపర్వతము నెక్కినట్లు, ఆరుహ్య – అధిరోహించి, ప్రతస్థే – బయలుదేరెను.

తాత్పర్యము :– ఆ శివుడు నందికేశ్వరుని భుజమును పట్టుకొన్నవాడై పెద్దపులి చర్మముచేత కప్పబడిన విశాలమైన వీపుభాగముకలదియు, శివుని మీది భక్తితో తన పెద్ద ఆకారమును కుదించినదియు అగు వృషభమును కైలాసపర్వతము నెక్కినట్లు అధిరోహించి బయలుదేరెను. (కల్యాణవేదికకు).

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. నన్దీభుజావలమ్బీ(సన్) – **...అవలమ్బీ**, ...అవలమ్బినౌ, ...అవలమ్బినః; నకారాన్తః పుంలింగో ...అవలమ్బిన్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్ – **...పృష్ఠమ్,** ...పృష్ఠౌ, ...పృష్ఠాన్; అకారాన్తః పుంలింగః, శార్దూల...పృష్ఠశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణమ్ – **...ప్రమాణమ్**, ...ప్రమాణౌ, ...ప్రమాణాన్; అకారాన్తః పుంలింగస్తద్భక్తి... ప్రమాణశబ్దః. ద్వి.ఏ. 5. కైలాసమ్ – **కైలాసమ్**, కైలసౌ, కైలాసాన్; అకారాన్తః పుంలింగః కైలాసశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. ఇవ, ఆరుహ్య – అవ్యయాలు 7. ప్రతస్థే – క్రియ

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు:–

1. నన్దిభుజావలమ్బీ – నన్దినః భుజః నన్దిభుజః, నన్దిభుజమ్ అవలమ్బతే ఇతి నన్దిభుజావలమ్బీ, ణిని ప్రత్యయః।
2. శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠమ్ – శార్దూలస్య చర్మ శార్దూలచర్మ, శార్దూలచర్మణా అన్తరితమ్ ఇతి శార్దూలచర్మాన్తరితం తద్ ఉరు పృష్ఠం యస్య స శార్దూలచర్మాన్తరితోరుపృష్ఠః, తమ్। బహువ్రీహిః।
3. తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ప్రమాణమ్ – తస్మిన్ భక్తిః తద్భక్తిః, తయా సంక్షిప్తం తద్భక్తిసంక్షిప్తం తద్ బృహత్ ప్రమాణం యేన సః తద్భక్తిసంక్షిప్తబృహత్ ప్రమాణః, తమ్। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. గోపతిః :–(పుం.)

ఎ) గవాం రశ్మీనాం పతిః। సూర్యః

బి) గోర్వృషభస్య పతిః, యద్వా గవాం పశూనాం జీవానాం పతిః। మహాదేవః।

సి) గాం పృథ్వీం జగదిత్యర్థః, పాతి పాలయతీతి। గో + పా + డతి। విష్ణుః।

డి) గోః పృథివ్యాః పతిః। రాజా।

ఇ) గవాం సౌరభేయీణాం పతిః। వృషః

శ్లో॥ శార్దూలహంసమదద్విపగోపతీనాం
తుల్యా భవన్తి గతిభిః శిఖినాం చ భూపాః।
యేషాం చ శబ్దరహితం స్తిమితం చ
యాతం తేఽపీశ్వరా ద్రుతపరిప్లుతగాదరిద్రాః।

– ఇతి బృహత్సంహితాయామ్ 69 / 115

అలంకారాలు :– అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। ధవలవర్ణత్వం మహాకాయత్వం మహేశ్వరాధిష్ఠితత్వం చోత్ప్రేక్షాబీజమ్।

క్రియాదర్శము :– ప్రతస్థే – ప్రపూర్వకాత్ 'స్థా గతినివృత్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ప్రతస్థే – ప్రతస్థాతే – ప్రతస్థిరే

శ్లో॥ అస్త్రం హరదాప్తవతా దురాపం
యేనేంద్రలోకావజయాయ దృప్తః।
పురా జనస్థానవిమర్దశంకీ
సంధాయ లంకాధిపతిః **ప్రతస్థే॥** – ర.వం. 6–62

అవతారిక :– తం మాతరః స్వేషు వాహనేషూపవిష్టాః అనువ్రజన్తి స్మ–

శ్లో॥ తం మాతరో దేవమనువ్రజన్త్యః
స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః।
ముఖైః ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః
పద్మాకరం చక్రురివాన్తరిక్షమ్॥ **38**

పదవిభాగము :– తమ్, మాతరః, దేవమ్, అనువ్రజన్త్యః, స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః, ముఖైః, ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః, పద్మాకరమ్, చక్రుః, ఇవ, అన్తరిక్షమ్।

అన్వయక్రమము :– తం దేవమ్ అనువ్రజన్త్యః స్వవాహన... వతంసాః, మాతరః ప్రభా....గౌరైః ముఖైః అన్తరిక్షం పద్మాకరం చక్రుః + ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :– తమ్ దేవమ్ – ఆ దేవదేవుని, అనువ్రజన్త్యః – అనుసరించుచున్నవారు, స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః – తమతమ వాహనముల కుదుపులచే కదులుచున్న కుండలములుగల వారగు, మాతరః – సప్తమాతృకలు, ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః – దీప్తిమండలపరాగారుణములుగల, ముఖైః – ముఖములచే, అన్తరిక్షమ్ – ఆకాశమును, పద్మాకరమ్ ఇవ – కమలాకరముగా, చక్రుః – చేసిరి.

తాత్పర్యము :– ఆ దేవదేవుని అనుసరించుచున్న తమ తమ వాహనముల కుదుపులచే కదులుచున్న కుండలములుగల సప్తమాతృకలు దీప్తిమండల పరాగారుణములు గల ముఖములచే ఆకాశమును కమలాకరముగా చేసిరి.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ...రేణుగౌరైః – ...రాజిగారైః 2. పద్మాకరమ్ – పద్మాకరీ।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. దేవమ్ – **దేవమ్**, దేవౌ, దేవాన్; అకారాన్తః పుంలింగః దేవశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. అనువ్రజన్త్యః – అనువ్రజన్తీ, అనువ్రజన్త్యౌ, **అనువ్రజన్త్యః**; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగ అనువ్రజన్తీశబ్దః, ప్ర.బ. 4. స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః – ...అవతంసా, ...అవతంసే, **...అవతంసాః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః, స్వ...అవతంసాశబ్దః, ప్ర.బ. 5. మాతరః – మాతా, మాతరౌ, **మాతరః**; ఋకారాన్తః స్త్రీలింగో మాతృశబ్దః, ప్ర.బ. 6. ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః – ...గౌరేణ, ...గౌరాభ్యామ్, **...గౌరైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ...గౌరశబ్దః, తృ.బ. 7. ముఖైః – ముఖేన, ముఖాభ్యామ్, **ముఖైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగో ముఖశబ్దః, తృ.బ. 8. అన్తరిక్షమ్ – **అన్తరిక్షమ్**, అన్తరిక్షే, అన్తరిక్షాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ అన్తరిక్షశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. పద్మాకరమ్ – **పద్మాకరమ్**, పద్మాకరే, పద్మాకరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః పద్మాకరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. చక్రుః – క్రియ 11. ఇవ – అవ్యయము.

సంధులు :–

1. మాతరః + దేవమ్ – మాతరో దేవమ్ – ఉత్వాదేశః।
2. చక్రుః + ఇవ – చక్రురివ – విసర్గసన్ధిః।
3. ఇవ + అన్తరిక్షమ్ – ఇవాన్తరిక్షమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. చల + అవతంసాః – చలావతంసాః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
5. పద్మ + ఆకరమ్ – పద్మాకరమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. అనువ్రజన్త్యః – అను వ్రజన్తీతి అనువ్రజన్త్యః శతృప్రత్యయః।

2. స్వవాహనక్షోభచలావతంసాః – స్వస్య వాహనం స్వవాహనం, తస్య క్షోభః స్వవాహనక్షోభః, తేన చలౌ అవతంసౌ యాసాం తాః స్వవాహనక్షోభ చలావతంసాః। బహుర్వీహిః।

3. ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః – ప్రభాణాం మణ్డలాని ప్రభామణ్డలాని, ప్రభామణ్డలాని ఏవ రేణవః ప్రభామణ్డలరేణవః, తైః గౌరాణి ప్రభామణ్డలరేణుగౌరాణి, తైః ప్రభామణ్డలరేణుగౌరైః। తృ.త.

4. పద్మాకరమ్ – పద్మానామ్ ఆకరః పద్మాకరః, తమ్ పద్మాకరమ్। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అన్తరిక్షమ్ – అన్తరీక్షమ్–

ఎ) అన్తర్మధ్యే ఋక్షాణి నక్షత్రాణి యస్య తత్। పృషోదరాదిత్వాద్ ఋకారస్య ఇకారః। అన్తరీక్షమితి పాఠే

ఋకారస్య ఈకారః। ఆకాశః। గగనం;

బి) శ్లో॥ నభో మరుద్వర్త్మ వియద్విహాయ–
స్తారాపథః పుష్కర**మన్తరిక్షమ్।**
వ్యోమామ్బరం విష్ణుపదం చ ఖం ద్యౌ–
ర్విహాయసా స్యాద్గగనం తథా ద్యుః॥ 13–7

– అని హలాయుధకోశము '15' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 'అన్తరిక్షగతాంశ్చైవ మునీన్ దేవాంశ్చ పీడయేత్'। – ఇతి మనుః

డి) 'భువ ఇత్యన్తరిక్షమ్... 1–5–1 తైత్తిరీయోపనిషత్।

పృథివ్యన్తరిక్షం ద్యౌః 1–7–1 తైత్తిరీయోపనిషత్।

ఇ) 'అన్తరిక్షం గీః...' 1–3–7 ఛాన్దోగ్యోపనిషత్

అలంకారాలు :– అత్రాప్యుత్ప్రేక్షాలంకారః – ఆకాశము కమలాకరముగా ఉత్ప్రేక్షించబడుటచే నిట ఉత్ప్రేక్షాలంకారముగలదని చెప్పవచ్చును.

క్రియాదర్శము :– చక్రుః – ఈసర్గమున '6'వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– తాసాం చ మాతౄణామ్ పశ్చాత్ కాలీ అనువ్రజతి స్మ –

శ్లో॥ తాసాం చ పశ్చాత్కనకప్రభాణాం
కాలీ కపాలాభరణా చకాసే।
బలాకినీ నీలపయోదరాజీ
దూరం పురఃక్షిప్తశతహ్రదేవ॥ 39

పదవిభాగము :– తాసామ్, చ, పశ్చాత్, కనకప్రభాణామ్, కాలీ, కపాలాభరణా, చకాసే, బలాకినీ, నీలపయోదరాజీ, దూరమ్, పురఃక్షిప్తశతహ్రదా, ఇవ।

అన్వయక్రమము :– కనకప్రభాణామ్ తాసాం పశ్చాత్ కపాలాభరణా కాలీ చ పురఃక్షిప్తశతహ్రదా బలాకినీ నీలపయోదరాజీ ఇవ చకాసే।

ప్రతిపదార్థము :– కనకప్రభాణామ్ – బంగారురంగు తేజస్సుతో విరాజిల్లు, తాసామ్ – ఆ సప్తమాతృకలకు, పశ్చాత్ – వెనుక, కపాలాభరణా – కపాలములనే ఆభరణములుగా ధరించిన, కాలీ చ – కాళికాదేవి, బలాకినీ – శ్వేతవర్ణపు బలాకా పక్షులతో కూడుకొన్నదై, దూరం పురః క్షిప్తశతహ్రదా – ముందు భాగమున చాలా దూరము మెరుపులు మెరియుచున్న, నీలపయోదరాజీ + ఇవ – కృష్ణమేఘపంక్తివలె. చకాసే – ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :– బంగారు రంగు తేజస్సుతో విరాజిల్లు ఆ సప్తమాతృకలకు వెనుక కపాలములనే ఆభరణములుగా ధరించిన కాళికాదేవి శ్వేతవర్ణపుబలాకా పక్షులతో కూడుకొన్నదై ముందు భాగమున చాలాదూరము మెరుపులు మెరియుచున్న కృష్ణమేఘపంక్తివలె ప్రకాశించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. చకాసే – చకాశే; 2. రాజీ – రాజిః 3. శతహ్రదేవ – తడిల్లతేవ;

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. కనకప్రభాణామ్ – కనకప్రభాయాః, కనకప్రభయోః, కనకప్రభాణామ్; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కనకప్రభాశబ్దః, ష.బ. 2. తాసామ్ – తస్యాః, తయోః, **తాసామ్**; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.బ. 3. పశ్చాత్ – అవ్యయము 4. కపాలాభరణా – **...ఆభరణా**,...ఆభరణే, ...ఆభరణాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ...ఆభరణాశబ్దః, ప్ర.ఏ' 5. కాలీ – **కాలీ**, కాల్యౌ, కాల్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః కాలీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. పురఃక్షిప్తశతహ్రదా – **...హ్రదా,** ...హ్రదే, ...హ్రదాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః హ్రదాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. బలాకినీ – **బలాకినీ**, బలాకిన్యౌ, బలాకిన్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో బలాకినీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. నీలపయోదరాజీ – **...రాజీ,** ...రాజ్యౌ, ...రాజ్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో నీల...రాజీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. ఇవ – అవ్యయము 10. చకాశే – క్రియ – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

సంధులు :–

1. ...హ్రదా + ఇవ – ...హ్రదేవ – గుణసన్ధిః।
2. కపాల + ఆభరణా – కపాలాభరణా – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. కనకప్రభాణామ్ – కనకస్య ప్రభా ఇవ ప్రభా యాసాం తాః కనకప్రభాః, తాసాం కనకప్రభాణామ్। బహుప్రీహిః।
2. కపాలాభరణా – కపాలా ఆభరణాని యస్యాః సా కపాలాభరణా। బహుప్రీహిః
3. బలాకాః సన్తి అస్యాః ఇతి బలాకినీ। తద్ధితవృత్తిః।
4. నీలపయోదరాజీ – పయాంసి దదతీతి పయోదాః, నీలాశ్చతే పయోదాః నీలపయోదాః, తేషాం రాజీ నీలపయోదరాజీ। ష.త.।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. బలాకినీ (స్త్రీ.) :–

ఎ) బలాకాః సన్తి అస్యాః సా బలాకినీ,

'వ్రీహ్యాదిభ్యశ్చ' ఇతి ఇని ప్రత్యయః, తదన్తాత్ స్త్రీత్వవివక్షాయామ్, 'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' ఇతి ఙీప్।

అలంకారాలు :– అత్ర కాలీనీలపయోదరాజ్యోః కాలీశబ్దస్యాన్వర్థత్వాద్ వర్ణసామ్యమ్। శిరః కపాలానాం ధవలత్వాద్ బలాకాసామ్యమ్। సువర్ణవర్ణానాం మాతౄణాం విద్యుత్సామ్యమ్। కాల్యాః పశ్చాద్ గతత్వాత్ పురఃక్షిప్తశతహ్రదమేఘసామ్యమ్। మాతౄణామత్యన్తసామీప్యభావాద్ దూరపదప్రయోగోపపత్తిః। తథా చోపమా ప్రతిభోత్పత్తిహేతుకోత్ప్రేక్షాలంకారః।

క్రియాదర్శము :– చకాశే – ఈ సర్గమున '21'వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– తూర్యఘోషముదీరయన్తః గణాః శివస్య పురః అగచ్ఛన్। –

శ్లో॥ తతో గణైః శూలభృతః పురోగై–
రుదీరితో మఙ్గలతూర్యఘోషః।

విమానశృఙ్గాణ్యవగాహమానః
శశంస సేవావసరం సురేభ్యః॥ 40

పదవిభాగము :– తతః, గణైః, శూలభృతః, పురోగైః, ఉదీరితః, మంగలతూర్యఘోషః విమానశృఙ్గాణి, అవగాహమానః, శశంస, సేవావసరమ్, సురేభ్యః।

అన్వయక్రమము :– తతః శూలభృతః పురోగైః గణైః ఉదీరితః మంగలతూర్యఘోషః విమానశృఙ్గాణి, అవగాహమానః (సన్) సురేభ్య సేవావసరం శశంస।

ప్రతిపదార్థము :– తతః – పిమ్మట, శూలభృతః – శూలము ధరించిన దేవదేవునకు, పురోగైః – ముందుగా నడుచుచున్న, గణైః – ప్రమథగణములచే, ఉదీరితః – చేయబడినదగు, మంగలతూర్యఘోషః – మంగలవాద్యఘోష, విమానశృఙ్గాణి (సన్) – విమానశిఖరములనుగుఱించి, అవగాహమానః – ప్రవేశించినది కాగా, సురేభ్యః – దేవతలకు, సేవావసరమ్ – శివభగవానుని సేవించుటకు తగిన సమయమని, శశంస – చెప్పెను.

తాత్పర్యము :– పిమ్మట, శూలమును ధరించిన దేవదేవునకు (శివునకు) ముందుగా నడుచుచున్న ప్రమథగణములచే చేయబడినదగు మంగలవాద్యఘోష విమానశిఖరములనుగుఱించి ప్రవేశించినది కాగా దేవతలకు శివభగవానుని సేవించుటకు తగిన సమయమని చెప్పెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తతః – అవ్యయము 2. శూలభృతః – **శూలభృతః,** శూలభృతోః శూలభృతామ్; తకారాన్తః పుంలింగశ్శూలభృత్శబ్దః, ష.ఏ. 3. పురోగైః – పురోగేణ, పురోగాభ్యామ్, **పురోగైః**; అకారాన్తః పుంలింగః పురోగశబ్దః, తృ.బ. 4. గణైః – గణేన, గణాభ్యామ్, **గణైః**; అకారాన్తః పుంలింగః గణశబ్దః, తృ.బ. 5. ఉదీరితః – **ఉదీరితః**, ఉదీరితౌ, ఉదీరితాః; అకారాన్తః పుంలింగ ఉదీరితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. మంగలతూర్యఘోషః – **...ఘోషః,** ...ఘోషౌ, ...ఘోషాః; అకారాన్తః పుంలింగో... ఘోషశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. విమానశృఙ్గాణి – ...శృంగమ్, ...శృంగే, **...శృంగాణి**; అకారాన్త నపుంసకలింగో...శృంగశబ్దః, ద్వి.బ. 8. అవగాహమానః (సన్) – **...మానః,** ...మానౌ, ...మానాః అకారాన్తః పుంలింగ అవగాహమానశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. సురేభ్యః – సురాయ, సురాభ్యామ్, సురేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగ స్సురశబ్దః, చ.బ. 10. సేవావసరమ్ – **సేవావసరమ్,** సేవావసరౌ, సేవావరాన్; అకారాన్తః పుంలింగ స్సేవావసరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. శశంస క్రియ – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

సంధులు :–

1. తతః + గణైః – తతో గణైః – ఉత్వాదేశః।
2. పురోగైః + ఉదీరితః – పురోగైరుదీరితః – విసర్గసన్ధిః।

3. ఉదీరితః + మంగల... – ఉదీరితో మంగల... – ఉత్వాదేశః।
4. విమానశృఙ్గాణి + అవగాహమానః – విమానశృఙ్గాణ్యవగాహమానః – యణాదేశసన్ధిః।
5. సేవా + అవసరమ్ – సేవావసరమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. శూలభృతః – శూలం బిభర్తీతి శూలభృత్, తస్య శూలభృతః। ఉపపదసమాసః
2. పురోగైః – పురో గచ్ఛన్తీతి పురోగాః, తైః పురోగైః। ఉపపదసమాసః।
3. మంగలతూర్యఘోషః – మంగలస్య తూర్యాణి మంగలతూర్యాణి, తేషాం ఘోషః మంగలతూర్యఘోషః। ష.త.
4. విమానశృఙ్గాణి – విమానానాం శృంగాణి విమానశృంగాణి, తాని। ష.త.
5. అవగాహమానః – అవగాహతే ఇతి అవగాహమానః శానచ్ప్రత్యయః।
6. సేవావసరమ్ – సేవాయా అవసరః, సేవావసరః, తం సేవావసరమ్। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. గణః :– (పుం.)

ఎ) గణ్యతే గణయతి వా, కర్మణ్యప్ కర్తరి అచ్ వా। ప్రమథః।

బి) శ్లో॥ ...ప్రమథాస్తు గణాః స్మృతాః। – ఇతి హలాయుధకోషే – 14

సి) 'ణోపధః। లింగానుశాసనప్రకరణమ్ (66)
ణోపథోఽకారాన్తః పుంసి స్యాత్। గుణః। గణః। పాషాణః।

డి) "గణానాం త్వా గణపతిః హవామహే కవిం కవీనామ్..."

ఇ) కుమారసంభవమహాకావ్యమున 1–55, 7–71 శ్లోకభాగాలు చూడగలరు.

ఎఫ్) శ్లో॥ భర్తుః కణ్ఠచ్ఛవిరితి **గణైః** సాదరం వీక్ష్యమాణః
పుణ్యం యాయాస్త్రిభువనగురోర్ధామ చణ్డీశ్వరస్య।
ధూతోద్యానం కువలయరజోగన్ధిభిర్గన్ధవత్యా–
స్తోయక్రీడానిరతయువతిస్నానతిక్తై ర్మరుద్భిః। – ఇతి మేఘదూతే – 33

విపుల వివరణకు మదీయ 'మృణాలినీ' వ్యాఖ్యను చూడగలరు.

53

అలంకారాలు :– అత్ర తూర్యశ్రవణానన్తరం దేవానామాగమనదర్శనాచ్ఛశంస ఇత్యుత్ప్రేక్షాగర్భో నిర్దేశః।

క్రియాదర్శము :– 'శశంస' – శంసు (శంస్) స్తుతౌ, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః (1), లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

శశంస – శశంసతుః – శశంసుః

అవతారిక :– సురాణాం సేవాప్రకారం పఞ్చభిః వర్ణయతి – సూర్యః తస్య నవమాతపత్రమ్ ఉపాదదే–

శ్లో॥ ఉపాదదే తస్య సహస్రరశ్మి–
స్త్వష్ట్రా నవం నిర్మితమాతపత్రమ్।
స తద్దుకూలాదవిదూరమౌళి–
ర్బభౌ పతద్గఙ్గ ఇవోత్తమాఙ్గే॥ 41

పదవిభాగము :– ఉపాదదే, తస్య, సహస్రరశ్మిః, త్వష్ట్రా, నవమ్, నిర్మితమ్, ఆతపత్రమ్, సః, తద్దుకూలాద్, అవిదూరమౌళిః, బభౌ, పతద్గఙ్గః, ఇవ, ఉత్తమాఙ్గే।

అన్వయక్రమము :– తస్య సహస్రరశ్మిః త్వష్ట్రా నిర్మితం నవం ఆతపత్రం ఉపాదదే। తద్దుకూలాద్ అవిదూరమౌళిః సః ఉత్తమాఙ్గే పతద్గఙ్గః ఇవ బభౌ।

ప్రతిపదార్థము :– తస్య – ఆ శివునకు, సహస్రరశ్మిః – సూర్యుడు, త్వష్ట్రా – విశ్వకర్మచేత, నిర్మితమ్ – నిర్మితమైన, నవమ్ ఆతపత్రమ్ – నూతనమైనదగు గొడుగును, ఉపాదదే – సమర్పించెను. తద్దుకూలాద్– ఛత్రపట్టాంశుకమునుండి, అవిదూరమౌళిః – దగ్గరలోనే శిరము కలవాడగు, సః – ఆ శివుడు, ఉత్తమాఙ్గే – శిరస్సునందున్న, పతద్గఙ్గః + ఇవ – ఆకాశగంగను క్రిందికి విడుచుచున్నాడో అన్నట్లు, బభౌ – ప్రకాశించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ శివునకు సూర్యుడు విశ్వకర్మచేత నిర్మితమైన క్రొత్తగొడుగును సమర్పించెను. ఛత్రపట్టాంశుకమునుండి దగ్గరలోనే శిరము కలవాడగు ఆ శివుడు శిరస్సునందున్న ఆకాశగంగను క్రిందికి విడుచుచున్నాడో అన్నట్లు ప్రకాశించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. పతద్గఙ్గ ఇవోత్తమాఙ్గే – వహన్ గాఙ్గమివ ప్రవాహమ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 2. సహస్రరశ్మిః – **సహస్రరశ్మిః**, సహస్రరశ్మీ, సహస్రరశ్మయః; ఇకారాన్తః పుంలింగః సహస్రరశ్మిశబ్దః ప్ర.ఏ. 3. త్వష్టా – **త్వష్టా,** త్వష్టృభ్యామ్, త్వష్టృభిః; ఋకారాన్తః పుంలింగః తృ.ఏ. త్వష్టృశబ్దః, 4. నిర్మితమ్ – **నిర్మితమ్,** నిర్మితే, నిర్మితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నిర్మితశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. నవమ్ – **నవమ్**, నవే, నవాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నవశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. ఆతపత్రమ్ – **ఆతపత్రమ్,** ఆతపత్రే, ఆతపత్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆతపత్రశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. ఉపాదదే – క్రియ 8. తద్దుకూలాద్ – **తద్దుకూలాద్**, తద్దుకూలాభ్యామ్, తద్దుకూలేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగః తద్దుకూలశబ్దః , పం.ఏ. 9. అవిదూరమౌళిః – **...మౌళిః**, మౌళీ, మౌళయః; ఇకారాన్తః పుంలింగ ...మౌళిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగ తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. ఉత్తమాఙ్గే – **ఉత్తమాఙ్గే**, ఉత్తమాఙ్గయోః, ఉత్తమాఙ్గేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఉత్తమాఙ్గశబ్దః, స.ఏ. 12. ఇవ – అవ్యయము 13. బభౌ – క్రియ

సంధులు :–

1. ఇవ + ఉత్తమాఙ్గే – ఇవోత్తమాఙ్గే – గుణసన్ధిః।
2. ఉప + ఆదదే – ఉపాదదే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. సహస్రరశ్మిః + త్రష్టా – సహస్రరశ్మిస్త్వష్టా – విసర్గసన్ధిః।
4. ...మౌలిః + బభౌ – ...మౌళిర్బభౌ – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. సహస్రరశ్మిః – సహస్రం రశ్మయః యస్య సః సహస్రరశ్మిః, బహువ్రీహిః।
2. ఆతపత్రమ్ – ఆతపాత్ త్రాయతే ఇతి ఆతపత్రం, తత్। ఉపపదసమాసః
3. తద్దుకూలాత్ – తస్య దుకూలం తద్దుకూలం తస్మాత్ తద్దుకూలాత్ – ష.త.
4. అవిదూరమౌలిః – న విదూరమ్ అవిదూరమ్ (నఞ్తత్పురుషః) అవిదూరే మౌలిః యస్య సః అవిదూరమౌలిః। బహువ్రీహిః।
5. ఉత్తమాఙ్గే – ఉత్తమం చ తద్ అఙ్గమ్ ఉత్తమాఙ్గమ్, తస్మిన్ ఉత్తమాఙ్గే। కర్మధారయః।
6. పతద్గఙ్గః – పతన్తీ గఙ్గా యస్య సః పతద్గఙ్గః – బహువ్రీహిః।

అలంకారాలు :– అత్ర ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। అత్ర పతద్గఙ్గత్వోత్ప్రేక్షయా పూర్వం గఙ్గాపతనదర్శినాం దివ్యజనానాం తాదృశదుకూలదర్శనే పూర్వదృష్ట గఙ్గాప్రపతన స్మరణం ద్యోత్యతే।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉత్తమాఙ్గమ్ :– (నపుం.)

ఎ) ఉత్తమం ప్రశస్తమ్ అంగమ్ = మస్తకమ్।

బి) శ్లో॥ ముణ్డోత్తమాఙ్గమస్తకమౌలిశిరః శీర్షమూర్ధకాని స్యుః।

– అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ కశ్చిద్ద్విషత్ఖడ్గహృ**తోత్తమాఙ్గః**
సద్యోవిమాన ప్రభుతాముపేత్య।
వామాఙ్గసంసక్తసుః రాఙ్గ స్వం
నృత్యత్కబన్ధం సమరే దదర్శ॥ – ర.వం. 7–51

'శత్రుఖడ్గముచేత తల నరుకబడిన ఒక వీరుడు..."

డి) శ్లో॥ వక్త్రాణి తే త్వరమాణా విశంతి
దంష్ట్రాకరాలాని భయానకాని।
కేచిద్విలగ్నా దశనాంతరేషు
సందృశ్యన్తే చూర్ణితై**రుత్తమాఙ్గైః**॥ – భగవద్గీత 11–27

"...నుగ్గునుగ్గు కావింపబడిన శిరస్సులతో..."

క్రియాదర్శము :– 1. **ఉపాదదే** – ఉప + ఆఙ్+ దదే – డుదాఞ్(దా) దానే (ఇచ్చుట) జుహోత్యాదయః (1); సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ।

లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఉపాదదే – ఉపాదదాతే – ఉపాదదిరే.

2. బభౌ – ఈ సర్గమున '8' శ్లోక వ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక:–విగ్రహవత్యౌ గఙ్గాయమునే నదీ తస్య చామురగ్రాహిణ్యౌ బభూవతుః

శ్లో॥ మూర్తే చ గఙ్గాయమునే తదానీం
సచామరే దేవమసేవిషాతామ్।
సముద్రగారూపవిపర్యయేఽపి
సహంసపాతే ఇవ లక్ష్యమాణే॥ **42**

పదవిభాగము :– మూర్తే, చ, గఙ్గాయమునే, తదానీమ్, సచామరే, దేవమ్, అసేవిషాతామ్। సముద్రగారూపవిపర్యయే, అపి, సహంసపాతే, ఇవ, లక్ష్యమాణే।

అన్వయక్రమము :– మూర్తే చ గఙ్గాయమునే సచామరే (సత్యౌ) (అత ఏవ) సముద్రగావిపర్యయేఽపి సహంసపాతే ఇవ లక్ష్యమాణే (సత్యౌ) తదానీమ్ దేవమ్ అసేవిషాతామ్।

ప్రతిపదార్థము :– మూర్తే చ – శరీరధారిణులైనవారగు, గఙ్గాయమునే – భాగీరథీ కాళిందులు. స చామరే – చామరములు ధరించినవారై, సముద్రగావిపర్యయేపి – సముద్రమువైపునకు దూసికొనిపోవు నదీరూపము లేకున్నను, సహంసపాతే + ఇవ – ఎగిరెడుహంసలువలె, లక్ష్యమాణే – కనబడుచుండగా, తదానీమ్ – వివాహమహోత్సవసమయమున (అప్పుడు), దేవమ్ – శివుని, అసేవిషాతామ్ – సేవించిరి.

తాత్పర్యము :– శరీరధారిణులైన భాగీరథీకాళిందులు చామరములు ధరించినవారై సముద్రమువైపునకు దూసికొనిపోవు నదీరూపము లేకున్నను ఎగిరెడు హంసలవలె కనబడుచుండగా వివాహమహోత్సవసమయమున శివుని సేవించిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. మూర్తే – మూర్తా, **మూర్తే,** మూర్తాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో మూర్తాశబ్దః ప్రథమావిభక్తి ద్వివచనాంతః 2. గంగాయమునే – **గంగాయమునే** – ప్రథమావిభక్తి ద్వివచనాంతః 3. సచామరే – **సచామరా**, సచామరే, సచామరాణి; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః సచామరాశబ్దః, ప్రథమావిభక్తి ద్వివచనాంతః। 4. సముద్రగారూపవిపర్యయే – **...విపర్యయే**, ...విపర్యయయోః, ...విపర్యేషు; అకారాన్తః పుంలింగో...విపర్యయశబ్దః, స.ఏ. 5. అపి, చ, ఇవ – అవ్యయాలు 6. సహంసపాతే – ద్వివచనాంతః 7. లక్ష్యమాణే – ద్వివచనాంతః 8. తదానీమ్ – అవ్యయము 9. దేవమ్ – **దేవమ్**, దేవౌ, దేవాన్; అకారాన్తః పుంలింగో దేవశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. అసేవిషాతామ్ – క్రియ – లుఙ్ – ప్రథమపురుష ద్వివచనాంతః।

సంధులు :–

1. ...విపర్యయే + అపి – ...విపర్యయేఽపి – పూర్వరూపసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. గంగాయమునే – గంగా చ యమునా చ గంగాయమునే। ఇతరేతరయోగ ద్విపదద్వన్ద్వసమాసః।
2. సచామరే – చామరేణ సహితే సచామరే। సహపూర్వపదబహువ్రీహిః।
3. సముద్రగారూపవిపర్యయే – సముద్రం గచ్ఛతీతి సముద్రగా, సముద్రగాయా రూపం సముద్రగారూపం తస్య విపర్యయః సముద్రగారూపవిపర్యయః, తస్మిన్ సముద్రగారూపవిపర్యయే। ష.త.
4. సహంసపాతే – హంసస్య పాతః హంసపాతః, హంసపాతేన సహ వర్తేతే ఇతి సహంసపాతే। సహపూర్వపదబహువ్రీహిః।
5. లక్ష్యమాణే – లక్ష్యేతే ఇతి లక్ష్యమాణే, కర్మణి శానచ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. చామరమ్ (పుం – నపుం.) –

ఎ) చామరీ మృగవిశేషస్తస్యా ఇదమ్। చామరీ + అణ్।

బి) 'ఆతపత్రం భవేత్ ఛత్రం... ' (423) – అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ గుణేషు రాగో వ్యసనేష్వనాదరో రతిః సుభృత్యేషు చ యస్య భూపతేః।
చిరం స భుఙ్క్తే చల**చామరాం**శుకాం సితాతపత్రాభరణాం నృపశ్రియమ్॥
– ఇతి పఞ్చతన్త్రే – 3–266

డి) శ్లో॥ జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే
కుమారజన్మామృతసమ్మితాక్షరమ్।
అదేయమాసీత్త్రయమేవ భూపతేః
శ్శశిప్రభం ఛత్రముఖే చ **చామరే**॥ – ర.వం. 3–16

అలంకారాలు :– అత్రాప్యుత్ప్రేక్షాలంకారః।

క్రియాదర్శము :– అసేవిషాతామ్। షేవృ (సేవ్) అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః (1), లుఙ్ – ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః।

అసేవిష్ట – **అసేవిషాతామ్** – అసేవిషత

అవతారిక :– బ్రహ్మా విష్ణుశ్చ జయశబ్దముదీరయన్తౌ తమభ్యగచ్ఛతామ్।

శ్లో॥ తమభ్యగచ్ఛత్ప్రథమో విధాతా
శ్రీవత్సలక్ష్మా పురుషశ్చ సాక్షాత్।

జయేతి వాచా మహిమానమస్య
సంవర్ధయన్తౌ హవిషేవ వహ్నిమ్॥ 43

పదవిభాగము :– తమ్, అభ్యగచ్ఛత్, ప్రథమః, విధాతా, శ్రీవత్సలక్ష్మా, పురుషః, చ, సాక్షాత్, జయ, ఇతి, వాచా, మహిమానమ్ అస్య, సంవర్ధయన్తౌ, హవిషా, ఇవ, వహ్నిమ్।

అన్వయక్రమము :– ప్రథమః విధాతా శ్రీవత్సలక్ష్మా పురుషశ్చ సాక్షాత్ తమ్ అభ్యగచ్ఛత్ జయ ఇతి వాచా అస్య మహిమానం హవిషా వహ్నిమ్ ఇవ సంవర్ధయన్తౌ।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రథమః – ఆద్యుడగు, విధాతా – చతుర్ముఖుడు, శ్రీవత్సలక్ష్మా – శ్రీవత్సమను పుట్టుమచ్చగుర్తుగాగల, పురుషః + చ – మహావిష్ణువున్ను, సాక్షాత్ – స్వయముగా, తమ్ – హరుని, అభ్యగచ్ఛత్ – అభినందించుటకు ముందుకు వెళ్ళెను. జయ + ఇతి – 'జయము, జయము' అని, వాచా – పలుకుటతో, అస్య – శివునియొక్క, మహిమానమ్ – గొప్పతనమును, హవిషా – హవిస్సుచే, వహ్నిమ్ + ఇవ – అగ్నినివలె, సంవర్ధయన్తౌ – వృద్ధిచెందుచున్నవారై, అవర్తేతామ్ – ఉండిరి.

తాత్పర్యము :– ఆద్యుడగు చతుర్ముఖుడు, శ్రీవత్సమను పుట్టుమచ్చ గుర్తుగాగల మహావిష్ణువున్ను స్వయముగా హరుని అభినందించుటకు ముందుకు వెళ్ళెను. 'జయము జయము' అని పలుకుటతో శివునియొక్క గొప్పతనమును హవిస్సుచే అగ్నివలె వృద్ధి చెందుచున్నవారై ఉండిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ప్రథమః – **ప్రథమః**, ప్రథమౌ, ప్రథమాః; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. విధాతా – **విధాతా,** విధాతారౌ, విధాతారః; ఋకారాన్తః పుంలింగో విధాతృశబ్దః ప్ర.ఏ. 3. శ్రీవత్సలక్ష్మా – **శ్రీవత్సలక్ష్మా,** శ్రీవత్సలక్ష్మాణౌ, శ్రీవత్సలక్ష్మాణః; నకారాన్తః పుంలింగః శ్రీవత్సలక్ష్మన్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. పురుషః – **పురుషః**, పురుషౌ, పురుషాః; అకారాన్తః పుంలింగః పురుషశబ్దః ప్ర.ఏ. 5. సాక్షాత్, చ, ఇతి, ఏవ – అవ్యయాలు 6. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః ద్వి.ఏ. 7. అభ్యగచ్ఛత్ – క్రియ, అభి + అగచ్ఛత్ – 8. జయ – క్రియ – 'జి – జయే' – లోట్ – మధ్యమపురుషైకవచనాంతః। 9. వాచా – **వాచా**, వాగ్భ్యామ్, వాగ్భిః; చకారాన్తః స్త్రీలింగో వాక్ఛబ్దః తృ.ఏ. 10. అస్య – **అస్య**, అనయోః, ఏషామ్; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దః, ష.ఏ. 11. మహిమానమ్ – **మహిమానమ్,** మహిమానౌ, మహిమానః; నకారాన్తః పుంలింగో మహిమన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ. 12. హవిషా – **హవిషా,** హవిర్భ్యామ్, హవిర్భిః; షాన్తో నపుంసకలింగో హవిష్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 13. వహ్నిమ్ – **వహ్నిమ్**, వహ్నీ, వహ్నీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగో వహ్నిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 14. సంవర్ధయన్తౌ – సంవర్ధయన్తమ్, **సంవర్ధయన్తౌ**, సంవర్ధయతః; తకారాన్తః పుంలింగః సంవర్ధయత్‌శబ్దః, ద్వి.ద్వి.

సంధులు :–

1. ప్రథమః + విధాతా – ప్రథమో విధాతా – ఉత్వాదేశః।
2. పురుషః + చ – పురుషశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
3. జయ + ఇతి – జయేతి – గుణసన్ధిః।
4. హవిషా + ఇవ – హవిషేవ – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. శ్రీవత్సలక్ష్మా – శ్రీవత్సః లక్ష్మ యస్య సః శ్రీవత్సలక్ష్మా। బహువ్రీహిః।
2. మహిమానమ్ – మహతో భావః మహిమా, తం మహిమానమ్। తద్ధితవృత్తిః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శ్రీవత్సః – (పుం.) –

ఎ) శ్రీయుక్తం వత్సం వక్షో యస్య। విష్ణుచిహ్నవిశేషః।

బి) '...శ్రీవత్సోఽస్య చలాఞ్ఛనమ్'। అని హలాయుధకోశము

సి) శ్లో॥ ప్రభానులిప్త**శ్రీవత్సం** లక్ష్మీవిభ్రమదర్పణమ్।
కౌస్తుభాఖ్యమపాంసారం బిభ్రాణం బృహతోరసా॥ – ర.వం. 10 –10

"విష్ణువక్షస్థలముపై నున్న పుట్టుమచ్చను శ్రీవత్సమను తన కాంతిజాలముతో పూయుచున్నదియును..."

అలంకారాలు :– అత్ర 'ఉపమాలంకారః'।

క్రియాదర్శము :– 'అత్ర సంవర్ధయన్తావితి ద్వివచన ప్రయోగాద్ అభ్యగచ్ఛదిత్యేకవచన ప్రయోగో న యుజ్యతే, తథా చ వాక్యార్థభేదేన వ్యాఖ్యానం యోజనీయమ్। 'సంవర్ధయన్త్యా। ఇతి తృతీయాన్తపాఠే తు 'అస్య మహిమానం సంవర్ధయన్త్యా వాచా' ఇత్యన్వయేన న కాప్యనుపపత్తిః।" – అని పుంసవనీవ్యాఖ్య.

అవతారిక :– ఈశ్వరస్య మూర్తిరేకైవ, బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకత్వేన భేదస్త్వౌపాధికః।

శ్లో॥ ఏకైవ మూర్తిర్బిభిదే త్రిధా సా
సామాన్యమేషాం ప్రథమావరత్వమ్।

విష్ణోర్హరస్తస్య హరిః కదాచిద్
వేధాస్తయోస్తావపి ధాతురాద్యౌ॥ 44

పదవిభాగము :- ఏకా, ఏవ, మూర్తిః, బిభిదే, త్రిధా, సా, సామాన్యమ్, ఏషామ్, ప్రథమావరత్వమ్, విష్ణోః, హరః, తస్య, హరిః, కదాచిత్, వేధాః, తయోః, తౌ, అపి, ధాతుః, ఆద్యౌ।

అన్వయక్రమము :- సా ఏకా ఏవ మూర్తిః త్రిధా బిభిదే (అతః) ఏషాం ప్రథమావరత్వం సామాన్యమ్। కదాచిత్ హరః విష్ణోః (ఆద్యః) కదాచిత్ హరిః తస్య ఆద్యః, కదాచిత్ వేధాః తయోః (ఆద్యః) తౌ అపి కదాచిత్ ధాతుః ఆద్యౌ।

ప్రతిపదార్థము :- సా – ప్రసిద్ధమైనది, ఏకా + ఏవ – ఒకటి మాత్రమే, మూర్తిః – మూర్తి, త్రిధా – మూడుగా, బిభిదే – చీలినది. ఏషామ్ – ఈ ముగ్గురికి (బ్రహ్మ, మహావిష్ణువు, శివుడు), ప్రథమావరత్వమ్ – మొదటి, తర్వాత స్థానాలు పొందుట, సామాన్యమ్ – సాధారణము, కదాచిత్ – ఒక్కొక్కప్పుడు, హరః – హరుడు, విష్ణోః – విష్ణువుకంటె, కదాచిత్ హరిః – ఒక్కొక్కప్పుడు విష్ణువు, తస్య – హరునికంటె, ఆద్యః – ప్రథముడు, కదాచిత్ – ఒక్కొక్కప్పుడు, వేధాః – విధాత; తయోః – ఆ యిరువురికంటె, తౌ + అపి – ఆ యిరువురు; కదాచిత్ – ఒక్కొక్కప్పుడు, ధాతుః – విధాతకంటె; ఆద్యౌ – ఆద్యులు.

తాత్పర్యము :- ప్రసిద్ధమైనది ఒకటి మాత్రమే మూర్తి. అదే మూడుగా చీలినది. ఈ ముగ్గురికి మొదటి తరువాత స్థానాలు పొందుట సాధారణము. ఒక్కొక్కప్పుడు హరుడు విష్ణువుకంటె, విష్ణువు హరునికంటె, విధాత ఆ యిరువురికంటె, ఆ యిరువురు విధాతకంటె ఆద్యులు.

పాఠాన్తరాలు :- 1. త్రిధా సా – త్రిధా సౌ; 2. ధాతురాద్యౌ – ధాతురీడ్యౌ।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సా – **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. ఏకా – ఏకా, ప్ర.ఏ; ఏకాశబ్దః సర్వావత్‌బోధ్యః, సజ్ఞ్యార్థే తు నిత్యైకవచనాన్తః స్త్రీలింగః। 3. కదాచిత్, ఏవ, అపి – అవ్యయాలు 4. మూర్తిః – **మూర్తిః**, మూర్తీ, మూర్తయః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగో మూర్తిశబ్దః; ప్ర.ఏ. 5. బిభిదే – క్రియ 6. ఏషామ్ – అస్య, అనయోః, **ఏషామ్**; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దః , ష.బ. 7. ప్రథమావరత్వమ్ – **ప్రథమావరత్వమ్,** ప్రథమావరత్వే, ప్రథమావరత్వాని; అ.న.ప్ర.ఏ. 8. సామాన్యమ్ – **సామాన్యమ్**, సామాన్యే, సామాన్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః సామాన్యశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. హరః – **హరః**, హరౌ, హరాః; అకారాన్తః పుంలింగో హరశబ్దః, ష.ద్వి. 10. విష్ణోః – **విష్ణోః**, విష్ణుభ్యామ్, విష్ణుభ్యః; ఉకారాన్తః పుంలింగో విష్ణుశబ్దః, పం.ఏ. 11. హరిః – **హరిః**, హరీ,

హరయః; ఇకారాన్తః పుంలింగో హరిశబ్దః, ష.ఏ. 12. తస్య – **తస్య** తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 13. వేధాః – **వేధాః**, వేధసౌ, వేధసః; సకారాన్తః పుంలింగో వేధశ్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 14. తయోః – తస్య, **తయోః**, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ష.ద్వి 15. తౌ – సః **తౌ,** తే; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ద్వి. 16. ధాతుః – **ధాతుః**, ధాతృభ్యామ్, ధాతృభ్యః; ఋకారాన్తః పుంలింగో ధాతృశబ్దః, పం.ఏ. 17. ఆద్యౌ – ఆద్యః, **ఆద్యౌ**, ఆద్యాః; అకారాన్తః పుంలింగః ఆద్యశబ్దః, ప్ర.ద్వి.

సంధులు :-

1. ఏకా + ఏవ – ఏకైవ – వృద్ధిసన్ధిః।
2. మూర్తిః + బిభిదే – మూర్తిర్బిభిదే – విసర్గసన్ధిః।
3. విష్ణోః + హరః – విష్ణోర్హరః – విసర్గసన్ధిః।
4. హరః + తస్య – హరస్తస్య – విసర్గసన్ధిః।
5. వేధాః + తయోః – వేధాస్తయో – విసర్గసన్ధిః।
6. తయోః + తౌ – తయోస్తౌ – విసర్గసన్ధిః।
7. తౌ + అపి – తావపి – ఏచోఽయవాయావః (సూ. 6-1-78)
8. ధాతుః + ఆద్యౌ – ధాతురాద్యౌ – విసర్గసన్ధిః।
9. ప్రథమ + అవరత్వమ్ – ప్రథమావరత్వమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. ప్రథమావరత్వమ్ – ప్రథమశ్చ అవరశ్చ ప్రథమావరౌ, తయోర్భావః, ప్రథమావరత్వమ్. తద్ధితవృత్తిః।
2. సామాన్యమ్ – సమానానాం భావః సామాన్యమ్। తద్ధితవృత్తిః।
   ('సామాన్యం తు సమానత్వే సమానేఽపి క్వచిత్ భవేత్' ఇతి కౌశికః)

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. ఏషామ్ –

ఎ) అస్య – అనయోః / ఏనయోః – **ఏషామ్**; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్ శబ్దః ష.బ.

బి) **ఏషామ్** – ఏషే –ఏషాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః, ఏషాశబ్దః, ద్వి.ఏ.
ఏషా అనగా ఇచ్ఛ, ఆశ – అని అర్థాలు

3. ఏషా – ఏతే –ఏతాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగ ఏతచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ.

క్రియాదర్శము :– 1. బిభిదే – భిదిర్ (భిద్) విదారణే (భేదించుట), సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ) ఆత్మనేపదీ, లిట్ – ప్ర.ఏ.

బిభిదే – బిభిదాతే – బిభిదిరే

శ్లో॥ రూపం తదోజస్వి తదేవ వీర్యం
తదేవ నైసర్గికమున్నతత్వమ్।
న కారణాత్స్వాద్బిభిదే కుమారః
ప్రవర్తితో దీప ఇవ ప్రదీపాత్॥ – ర.వం. 5 –37

అవతారిక :– అథేన్ద్రాదయో లోకపాలాః తం ప్రణేముః।

శ్లో॥ తం లోకపాలాః పురుహూతముఖ్యా–
శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః।
దృష్టిప్రదానే కృతనన్దిసంజ్ఞా
స్తద్దర్శితాః ప్రాఞ్జలయః ప్రణేముః॥ 45

పదవిభాగము :– తమ్, లోకపాలాః, పురుహూతముఖ్యాః, శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః దృష్టిప్రదానే, కృతనన్దిసంజ్ఞాః, తద్దర్శితాః, ప్రాఞ్జలయః, ప్రణేముః।

అన్వయక్రమము :– పురుహూతముఖ్యాః శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః (సన్తః) దృష్టి ప్రదానే కృతనన్దిసంజ్ఞాః తద్దర్శితాః ప్రాఞ్జలయః (సన్తః) తం ప్రణేముః।

ప్రతిపదార్థము :– పురుహూతముఖ్యాః – ఇంద్రుడు మొదలగు, లోకపాలాః – లోకపాలురు, శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః – ఐశ్వర్యమునకు చిహ్నములైన ఛత్రచామర వాహనాదుల వీడి, దృష్టిప్రదానే – దర్శన నిమిత్తమున, కృతనన్దిసంజ్ఞాః – విహితమైన నందీశ్వరుని సంకేతముగలవారు, తద్దర్శితాః – ఆ నందీశ్వరుని దర్శించినవారు, ప్రాఞ్జలయః – అంజలులుగలవారై, తమ్ – ఆ శివునకు, ప్రణేముః – నమస్కరించిరి.

తాత్పర్యము :– ఇంద్రాది దిక్పాలురు ఐశ్వర్యమునకు చిహ్నములైన ఛత్రచామరాదులను వీడి దర్శననిమిత్తమున విహితమైన నందీశ్వరుని సంకేతములు గలవారు, ఆ నందీశ్వరుని దర్శించినవారు అంజలులుగలవారై ఆ శివునకు నమస్కరించిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. పురుహూతముఖ్యాః – ...ముఖ్యః, ...ముఖ్యౌ, **...ముఖ్యాః**; అకారాన్తః పుంలింగః పురుహూతముఖ్యశబ్దః, ప్ర.బ. 2. శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః – ...వేషః, ...వేషౌ, **...వేషాః** అకారాన్తః పుంలింగః శ్రీ...వేషశబ్దః, ప్ర.బ. 3. లోకపాలాః – లోకపాలః, లోకపాలౌ, **లోకపాలాః**; అకారాన్తః పుంలింగో లోకపాలశబ్దః, ప్ర.బ. 4. దృష్టిప్రదానే – **దృష్టిప్రదానే**, దృష్టిప్రదానయోః, దృష్టిప్రదానేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగ దృష్టిప్రదానశబ్దః, స.బ. 5. కృతనన్దిసంజ్ఞాః – ...సంజ్ఞః, ...సంజ్ఞౌ, **...సంజ్ఞాః**; అకారాన్తః పుంలింగః కృతనన్దిసంజ్ఞశబ్దః, ప్ర.బ. 6. తద్దర్శితాః – తద్దర్శితః, తద్దర్శితౌ, **తద్దర్శితాః**; అకారాన్తః పుంలింగః తద్దర్శితశబ్దః, ప్ర.బ. 7. ప్రాఞ్జలయః – ప్రాఞ్జలిః, ప్రాఞ్జలీ, **ప్రాఞ్జలయః**; ఇకారాన్తః పుంలింగః ప్రాఞ్జలిశబ్దః, ప్ర.బ. 8. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. ప్రణేముః – క్రియ.

సంధులు :–

1. శ్రీలక్షణ + ఉత్సర్గ – శ్రీలక్షణోత్సర్గ – గుణసన్ధిః।
2. ...ముఖ్యాః + శ్రీలక్షణోత్సర్గ...–...ముఖ్యాశ్శ్రీలక్షణోత్సర... – విసర్గసన్ధిః।
3. కృతనన్దిసంజ్ఞాః + తద్దర్శితాః – కృతనన్దిసంజ్ఞాస్తద్దర్శితాః – విసర్గసన్ధిః।
4. ప్ర + అఞ్జలయః – ప్రాఞ్జలయః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. పాలయన్తీతి పాలాః। లోకానాం పాలాః లోకపాలాః। ష.త.।
2. పురుహూతముఖ్యాః – పురుహూతః ముఖ్యః యేషాం తే పురుహూతముఖ్యాః బహువ్రీహిః।
3. శ్రీలక్షణోత్సర్గవినీతవేషాః – శ్రీలక్షణోత్సర్గేణ వినీతవేషాః శ్రీలక్షణోత్సర్గ వినీతవేషాః। తృ.త।
4. దృష్టిప్రదానే – దృష్టేః ప్రదానం దృష్టిప్రదానమ్, తస్మిన్ దృష్టిప్రదానే। ష.త।
5. కృతనన్దిసంజ్ఞాః – నన్దినః సంజ్ఞా నన్దిసంజ్ఞా, కృతా నన్దిసంజ్ఞా యైః తే కృతనన్దిసంజ్ఞాః।
6. తద్దర్శితాః – తేన దర్శితాః తద్దర్శితాః, తృ.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పురుహూతః – (పుం.) – ఎ) పురు ప్రచురం హూతమాహ్వానం యజ్ఞేషు యస్య। పురు యథా స్యాత్తథా హూయతే యజ్వభిరితి వా। యద్వా పురూణి బహూని హూతాని నామాని యస్య। ఇంద్రః।

బి) శ్లో॥ ఇంద్రో దుశ్చ్యవనో హరిః సురపతిః సఙ్క్రన్దనో వాసవో
వృత్రారిర్బలసూదనః శతమఖో వృద్ధశ్రవాః కౌశికః।
జిష్ణుర్వజ్రధరః సహస్రనయనో వాస్తోష్పతిర్గోపతిః
పర్జన్యో మఘవా వృషా హరిహయః ప్రాచీనబర్హిః స్మృతః॥ 52

శ్లో॥ పురుహూతః పృతనాషాట్ పురందరః పూర్వదిక్పతిః స్వారాట్।
ఆఖణ్డలస్తురాషాట్ సుత్రామా గోత్రభిత్సునాసీరః॥ 53

శ్లో॥ శక్రః స్యాదుగ్రధన్వా చ హరివాన్పాకశాసనః।
దివస్పతిర్విడౌజాశ్చ మరుత్వాన్మేషువాహనః॥ 54

అని హలాయుధకోశము '39' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) '**పురుహూతాదయం** జజ్ఞే కున్త్యామేవ ధనంజయః'।

– ఇతి మహాభారతే –1–126/25

డి) శ్లో॥ **పురుహూత**ధ్వజస్యేవ తస్యోన్నయనపఙ్క్తయః।
నవాభ్యుత్థానదర్శిన్యో ననందుః సప్రజాః ప్రజాః॥ ర.వం. 4–3

"దేవేంద్రుని ధ్వజముయొక్క ఉత్సవమున..."

క్రియాదర్శము :– ప్రణేముః :– ప్ర – ఉపసర్గ; ణము (నమ్) ప్రహ్వత్వే నమ్రత్వే శబ్దే (వంకర తిరుగుట, వంగుట, శబ్దము చేయుట), అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1); లిట్ – ప్రథమపురుషబహువచనాంతః।

ననామ – నేమతుః – నేముః
ప్రణనామ – ప్రణేమతుః – **ప్రణేముః**

అవతారిక :– ఈశ్వరః బ్రహ్మాదీన్ యథాప్రధానం సమ్భావయామాస –

శ్లో॥ కమ్పేన మూర్ధ్నః శతపత్రయోనిం
వాచా హరిం వృత్రహణం స్మితేన।
ఆలోకమాత్రేణ సురానశేషాన్
సమ్భావయామాస యథాప్రధానమ్॥ **46**

పదవిభాగము :– కమ్పేన, మూర్ధ్నః, శతపత్రయోనిమ్, వాచా, హరిమ్, వృత్రహణమ్, స్మితేన, ఆలోకమాత్రేణ, సురాన్, అశేషాన్, సమ్భావయామాస, యథాప్రధానమ్।

అన్వయక్రమము :– సః శతపత్రయోనిం మూర్ధ్నః కమ్పేన, హరిం వాచా, వృత్రహణం స్మితేన, అశేషాన్ సురాన్ ఆలోకమాత్రేణ, (ఇత్థం) యథాప్రధానం సమ్భావయామాస॥

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ శివభగవానుడు, శతపత్రయోనిమ్ – బ్రహ్మను, మూర్ధ్నః – శిరస్సుయొక్క, కమ్పేన – చలనముతో; హరిమ్ – విష్ణువును, వాచా – పలుకుతో, వృత్రహణమ్ – ఇంద్రుని, స్మితేన – చిఱునవ్వుతో; అశేషాన్ సురాన్ – దేవతలందఱను, ఆలోకమాత్రేణ – చూపుతోడనే, (ఇత్థమ్ – ఈవిధముగా), యథాప్రధానమ్ – ప్రాధాన్యతా క్రమమునుబట్టి, సమ్భావయామాస – గౌరవించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ శివభగవానుడు – 1) బ్రహ్మను శిరస్సుయొక్క చలనముతో 2. విష్ణువును పలుకుతోను 3. ఇంద్రుని చిఱునవ్వుతో 4. దేవతలందఱను చూపుతోడనే ప్రాధాన్యతా క్రమమునుబట్టి గౌరవించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. శతపత్రయోనిమ్ – **...యోనిమ్,** ...యోనీ, ...యోనీన్; అకారాన్తః పుంలింగః ...యోనిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. మూర్ధ్నః – **మూర్ధ్నః,** మూర్ధ్నోః, మూర్ధ్నామ్; నకారాన్తః పుంలింగః మూర్ధన్‌శబ్దః, ష.ఏ. 3. కమ్పేన – **కమ్పేన,** కమ్పాభ్యామ్, కమ్పైః; అకారాన్తః పుంలింగః కమ్పశబ్దః, తృ.ఏ. 4. హరిమ్ – **హరిమ్**, హరీ, హరీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగః హరిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. వాచా – **వాచా,** వాగ్భ్యామ్, వాగ్భిః, చకారాన్తః స్త్రీలింగః వాక్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 6. వృత్రహణమ్ – **వృత్రహణమ్,** వృత్రహణౌ, వృత్రఘ్నః; నకారాన్తః పుంలింగః వృత్రహన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. స్మితేన – **స్మితేన,** స్మితాభ్యామ్, స్మితైః; అకారాన్తః నపుంసకలింగః స్మితశబ్దః, తృ.ఏ. 8. అశేషాన్ – అశేషమ్, అశేషౌ, **అశేషాన్**; అకారాన్తః పుంలింగః, అశేషశబ్దః, ద్వి.బ. 9. సురాన్ – సురమ్, సురౌ, **సురాన్**; అకారాన్తః పుంలింగః సురశబ్దః, ద్వి.బ. 10. ఆలోకమాత్రేణ – **ఆలోకమాత్రేణ**, ఆలోకమాత్రాభ్యామ్, ఆలోకమాత్రైః; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ఆలోకమాత్రశబ్దః, తృ.ఏ. 11. యథాప్రధానమ్ – అవ్యయము 12. సమ్భావయామాస – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. శతపత్రయోనిమ్– శతం పత్రాణి యస్య తత్ శతపత్రం; శతపత్రం యోనిః యస్య సః శతపత్రయోనిః, తం శతపత్రయోనిమ్। బహువ్రీహిః।
2. వృత్రహణమ్ – వృత్రం హతవాన్ ఇతి వృత్రహా, తం వృత్రహణమ్।

3. ఆలోకమాత్రేణ – ఆలోక ఏవ ఆలోకమాత్రం తేన ఆలోకమాత్రేణ।
4. యథాప్రధానమ్ – ప్రధానమనతిక్రమ్య యథాప్రధానమ్। అవ్యయీభావ సమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వృత్రహణమ్ –

ఎ) అకారాన్తః పుంలింగః వృత్రహణశబ్దః; ద్వి.ఏ.

బి) నకారాన్తః పుంలింగః వృత్రహన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ.

సి) కుమారసంభావమహాకావ్యమున 1 –46 చూడగలరు.

డి) వృత్రః – వృత్ – రక్ / Name of a demon killed by 'Indra'

క్రియాదర్శము :– 1. సంభావయామాస – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। ణిజన్తమ్।

సంభావయామా – సంభావయామాసతుః – సంభావయామాసుః

అవతారిక :– జయాశిషం ప్రయుక్తవన్తః సప్తర్షయః హరేణ వివాహయజ్ఞే అధ్వర్యవో వృతాః

శ్లో॥ తస్మై జయాశీః ససృజే పురస్తా–
త్సప్తర్షిభిస్తాన్స్మితపూర్వమాహ।
వివాహయజ్ఞే వితతేఽత్ర యూయ–
మధ్వర్యవః పూర్వవృతా మయేతి॥ 47

పదవిభాగము :– తస్మై, జయాశీః, ససృజే, పురస్తాత్, సప్తర్షిభిః, తాన్, స్మితపూర్వమ్, ఆహ। వివాహయజ్ఞే, వితతే, అత్ర, యూయమ్, అధ్వర్యవః, పూర్వవృతాః, మయా, ఇతి।

అన్వయక్రమము :– సప్తర్షిభిః పురస్తాత్ తస్మై జయాశీః ససృజే। సః తాన్ 'అత్ర వితతే వివాహయజ్ఞే యూయం మయా పూర్వవృతాః అధ్వర్యవః' ఇతి స్మితపూర్వం ఆహ ।

ప్రతిపదార్థము :– సప్తర్షిభిః – కశ్యపాదులచే, పురస్తాత్ – మొదట, తస్మై – శివభగవానునికొఱకు, జయాశీః – 'విజయాశీస్సు', ససృజే – పలుకబడినది. సః – ఆ శివభగవానుడు, తాన్ – సప్తర్షులను (ఆ కశ్యపాదులను), అత్ర – 'ఇట', వితతే – వ్యాప్తమైన, వివాహయజ్ఞే – వివాహయజ్ఞమున, యూయమ్ – మీరు, మయా – నాచేత, పూర్వవృతాః – పూర్వము ప్రార్థించబడినవారగు, అధ్వర్యవః – ఋత్విక్కులు, ఇతి – అని, స్మితపూర్వమ్ – మందహాసపూర్వకముగా, ఆహ – పలికెను.

తాత్పర్యము :– కశ్యపాదులచే మొదట 'జయాశీస్సు' శివునికొఱకు చేయబడినది. ఆ శివభగవానుడు ఆ సప్తర్షులనుగుఱించి ఇట వ్యాప్తమైన వివాహయజ్ఞమున మీరు నాచేత పూర్వము ప్రార్థింపబడినవారగు ఋత్విక్కులు' అని మందహాస పూర్వకముగా పలికెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సప్తర్షిభిః – ఇకారాన్తః పుంలింగః సప్తర్షిశబ్దః, తృ.బ. (నిత్య) 2. పురస్తాత్ – అవ్యయము 3. తస్మై – **తస్మై**, తాభ్యామ్, తేభ్యః; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, చతుర్థీవిభక్తి, ఏ. 4. జయాశీః – **జయాశీః,** జయాశిషౌ, జయాశిషః; షాన్తః స్త్రీలింగః, జయాశిష్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ససృజే – క్రియ 6. తాన్ – తమ్, తౌ, **తాన్**; దకారాన్తః పుంలింగః తచ్ఛబ్దః, ద్వి.బ. 7. అత్ర, ఇతి – అవ్యయాలు 8. వితతే – **వితతే**, వితతయోః, వితతేషు; అకారాన్తః పుంలింగో వితతశబ్దః, స.ఏ. 9. వివాహయజ్ఞే – **...యజ్ఞే**, ...యజ్ఞయోః, ...యజ్ఞేషు; అకారాన్తః పుంలింగో...యజ్ఞశబ్దః, స.ఏ. 10. యూయమ్ – త్వమ్, యువామ్, **యూయమ్;** దకారాన్తః త్రిషులిఙ్గేషు సరూపః యుష్మచ్ఛబ్దః , ప్ర.బ. 11. మయా – **మయా,** ఆవాభ్యామ్, అస్మాభిః; దకారాన్తః త్రిషులిఙ్గేషుసరూపో ఽస్మచ్ఛబ్దః , తృ.ఏ. 12. పూర్వవృతాః – పూర్వవృతః, పూర్వవృతౌ, **పూర్వవృతాః** అకారాన్తః పుంలింగః పూర్వవృతశబ్దః, ప్ర.బ. 13. అధ్వర్యవః – అధ్వర్యుః, అధ్వర్యూ, **అధ్వర్యవః**; ఉకారాన్తః పుంలింగ అధ్వర్యుశబ్దః, ప్ర.బ. 14. స్మితపూర్వమ్ – **అవ్యయము** 15. ఆహ – క్రియ.

సంధులు :–

1. జయ + ఆశీః – జయాశీః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. వితతే + అత్ర – వితతేఽత్ర – పూర్వరూపసన్ధిః।
3. మయా + ఇతి – మయేతి – గుణసన్ధిః।
4. సప్త + ఋషిభిః – సప్తర్షిభిః – గుణసన్ధిః।
5. సప్తర్షిభిః + తాన్ – సప్తర్షిభిస్తాన్ – సాదేశః।

సమాసాలు :-

1. సప్తర్షిభిః- సప్త చ తే ఋషయః సప్తర్షయః, తైః సప్తర్షిభిః। ద్విగుసమాసః।
2. జయాశీః - జయస్య ఆశీః జయాశీః। ష.త.
3. వివాహయజ్ఞే - వివాహ ఏవ యజ్ఞః వివాహయజ్ఞః, తస్మిన్ అవధారణ పూర్వపదకర్మధారయః।
4. పూర్వవృతాః - పూర్వం వృతాః పూర్వవృతాః - సుప్సుపాసమాసః।
5. స్మితపూర్వమ్ - స్మితం పూర్వమ్ యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా స్మితపూర్వమ్। క్రియావిశేషణమ్।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అధ్వర్యుః -

ఎ) ఉకారాన్తః పుంలింగః ప్రథమావిభక్తిః - ఏకవచనాన్తః।

బి) అధ్వర - క్యచ్ - యుచ్ తతో౽న్యాకారలోపః।

సి) Any officiating priest, technically distinguished from, హోతృ, ఉద్గాతృ and బ్రహ్మన్. His duty was 'to measure the ground, build the altar, prepare sacrificial vessels, to fetch wood and water, to light the fire, to bring the animal and immolate it ' and while doing this repeat the yajurveda - Apte.

డి) హోతా ప్రథమం శంసతి తమధ్వర్యుః ప్రోత్సాహయతి...

ఇ) తయోరన్యతరాం మనసా సగ్స్కరోతి **బ్రహ్మా** వాచా హోతా**ధ్వర్యురు**ద్గాతాన్యతరాగ్ స యత్రోపాకృతే ప్రాతరనువాకే పురా పరిధానీయాయా బ్రహ్మోపవ్యవవదతి। - ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ - 4-16 -2

ఎఫ్) 'చక్షురధ్వర్యుః' - మహానారాయణోపనిషత్ - 25 -1

జి) 'ఓమిత్యధ్వర్యుః ప్రతిగరం ప్రతిగృణాతి' - తై. ఉ - 1-8-1

క్రియాదర్శము :- ఆహ - 'బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతే లట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఆహ - ఆహతుః - ఆహుః

శ్లో॥ అసంగమద్రిష్వపి సారవత్తయా
నమే త్వదన్యేన విసోఢమాయుధమ్।
అవేహి మాం ప్రీతమృతే తురంగమా-
త్కిమిచ్ఛసీతి స్ఫుట**మాహ** వాసవః॥ - ర.వం. 3-63

అవతారిక :- విశ్వావసుప్రభృతిభిః గన్ధర్వైః గీయమానావదానః సః మార్గమ్ అలంఘయత్।

శ్లో॥ విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః ప్రవీణైః
సఙ్గీయమానత్రిపురావదానః।
అధ్వానమధ్వాన్తవికారలంఘ్యః।
తతార తారాధిపఖణ్డధారీ॥ 48

పదవిభాగము :- విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః, ప్రవీణైః, సఙ్గీయమానత్రిపురావదానః, అధ్వానమ్, అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః, తతార, తారాధిపఖణ్డధారీ।

అన్వయక్రమము :- విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః ప్రవీణైః సఙ్గీయ....వదానః అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః తారాధిపఖణ్డధారీ అధ్వానం తతార।

ప్రతిపదార్థము :- విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః - విశ్వావసు మొదలగు, ప్రవీణైః - సుప్రసిద్ధ దేవగాయకులచే, సఙ్గీయమానత్రిపురావదానః - చక్కగా పాడుచున్న త్రిపురదహనవృత్తాంతము గలవాడును, అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః - రాగమోహాదులకు లొంగనివాడును అగు, తారాధిపఖణ్డధారీ - చంద్రమౌళి (శివుడు), అధ్వానమ్ - ఓషధిప్రస్థపురమార్గమునుగుఱించి, తతార - సాగెను.

తాత్పర్యము :- విశ్వావసు మొదలగు దేవగాయకులచే చక్కగా పాడుచున్న త్రిపుర దహనవృత్తాంతము గలవాడును, రాగమోహాదులకు లొంగనివాడును అగు చంద్రమౌళి ఓషధిప్రస్థపురమార్గమునుగుఱించి సాగెను.

పాఠాన్తరాలు :- 1. ప్రాగ్రహరైః - ...ప్రాగ్రసరైః; 2. అవదానః - అపదానః।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః - ...ప్రాగ్రహరేణ, ...ప్రాగ్రహరాభ్యామ్, **...ప్రాగ్రహరైః;** అకారాన్తః పుంలింగో...ప్రాగ్రహరశబ్దః, తృ.బ. 2. ప్రవీణైః - ప్రవీణేన, ప్రవీణాభ్యామ్, **ప్రవీణైః;** అకారాన్తః పుంలింగః ప్రవీణశబ్దః, తృ.బ. 3. సఙ్గీయమానత్రిపురావదానః - **...అవదానః**

...అవదానౌ, ...అవదానాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...అవదానశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః – **...లంఘ్యః**, ...లంఘ్యౌ, ...లంఘ్యాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...లంఘ్యశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. తారాధిపఖణ్డధారీ – **...ధారీ,** ...ధారిణౌ, ...ధారిణః; నకారాన్తః పుంలింగ స్త్రారా...ధారిన్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. అధ్వానమ్ – **అధ్వానమ్**, అధ్వానౌ, అధ్వనః; నకారాన్తః పుంలింగ అధ్వన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. తతార – క్రియ.

సంధులు :–

1. త్రిపుర + అవదానః – త్రిపురావదానః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. తారా + అధిప – తారాధిప – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః – విశ్వావసుః ప్రాగ్రహరః యేషాం తే విశ్వావసుప్రాగ్రహరాః, తైః విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః। బహువ్రీహిః।
2. సఙ్గీయమానత్రిపురావదానః – సంగీయతే ఇతి సంగీయమానమ్, త్రిపురస్య అవదానం త్రిపురావదానం, సంగీయమానం త్రిపురావదానం యస్య సః సంగీయమానత్రిపురావదానః। బహువ్రీహిసమాసః।
3. అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః – ధ్వాన్తస్యవికారః ధ్వాన్తవికారః, ధ్వాన్తవికారేణ లంఘ్యః ధ్వాన్తవికారలంఘ్యః, న ధ్వాన్తవికారలంఘ్యః, అధ్వాన్తవికారలంఘ్యః నఞ్‌తత్పురుషసమాసః।
4. తారాధిపఖణ్డధారీ – తారాణామధిపః తారాధిపః తస్య ఖణ్డం తారాధిపఖణ్డం తద్ధారయతీతి తచ్ఛీలః తారాధిపఖణ్డధారీ।...

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. విశ్వావసుః :–

ఎ) ఉత్తిష్ఠాతో విశ్వావసోన్యామిచ్ఛ ప్రపూర్వ్యాం సజాయాం పత్యా సహేతి। బృహదారణ్యకోపనిషత్ 6–4–19

ఓ విశ్వావసు అను గంధర్వుడా! నీవు ఈ నా భార్యాసమీపమునుండి లేచి పొమ్ము। ఇతరమైనదియు, వయోవంతురాలైనదియగు పెనిమిటితో కూడా క్రీడించుచున్న భార్యను కోరుము, అని...

బి) శ్లో।। జగుర్మర్మహేన్ద్రాసనమోజసా స్థితం – **విశ్వావసు**స్తుమ్బురురస్మదాదయః।
గన్ధర్వసిద్ధా ఋషయోஉస్తువన్ ముహుర్విద్యాధరాశ్చాప్సరసశ్చ పాణ్డవ।

"తన శక్తి మహత్వమున ఇంద్ర సింహాసనమున వెలుగొందు నా యసురేంద్రుని **విశ్వావసువు**, తుంబురుడు, నేను మొదలగువారము గానము చేసితిమి..."

క్రియాదర్శము :– తతార – తౄ ప్లవనతరణయోః (1.ఈదుట, 2. ఎగురుట) 1. సకర్మకమ్ 2. అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1). లిట్ – ప్ర.ఏ.

తతార – తేరతుః – తేరుః

శ్లో।। ధియస్సమగ్రైస్సగుణైరుదారధీః
క్రమాచ్చతస్రశ్చతురర్ణవోపమాః।
తతార విద్యాః పవనాతిపాతిభి–
ర్దిశో హరిద్భిర్హరితామివేశ్వరః। – ర.వం. 3–30

అవతారిక :– వృషభః తమాకాశమార్గే వహతి స్మ–

**శ్లో।। ఖే ఖేలగామీ తమువాహ వాహః
సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః।
తటాభిఘాతాదివ లగ్నపఙ్కే
ధున్వన్ముహుః ప్రోతఘనే విషాణే।। 49**

పదవిభాగము :– ఖే, ఖేలగామీ, తమ్, ఉవాహ, వాహః, సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః తటాభిఘాతాత్, ఇవ, లగ్నపఙ్కే, ధున్వన్, ముహుః, ప్రోతఘనే, విషాణే।

అన్వయక్రమము :– ఖే ఖేలగామీ సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః వాహః ప్రోతఘనే (అత ఏవ) తటాభిఘాతాత్, లగ్నపఙ్కే ఇవ విషాణే ముహుః ధున్వన్ తమ్ ఉవాహ।

ప్రతిపదార్థము :– ఖే – ఆకాశమునందు, ఖేలగామీ – విలాసముగా పయనించువాడును, సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః – బంగారు మువ్వలసవ్వడి కలవాడును, వాహః – శివుని వాహనమగు నందీశ్వరుడు, ప్రోతఘనే – మేఘములచేత, వర్షించబడినవి. (అత ఏవ –) తటాభిఘాతాత్ – వప్రకీడలో, లగ్నపఙ్కే + ఇవ – మట్టి అంటుకొన్నవి అగు, విషాణే – (తన) కొమ్ములను, ముహుః – మాటిమాటికి, ధున్వన్ – విదిలించుకొనుచు, తమ్ – ఆ శివభగవానుని, ఉవాహ – మోయుచు ముందుకు సాగెను.

తాత్పర్యము :– ఆకాశమునందు విలాసముగా / ఉత్సాహముగా పయనించువాడును, బంగారు మువ్వలసవ్వడి కలవాడును అగు శివునివాహనమగు నందీశ్వరుడు మేఘములచేత వర్షించబడినవి, వప్రక్రీడలో మట్టి అంటుకొన్నవి అగు తన కొమ్ములను మాటిమాటికి విదిలించుకొనుచు ఆ శివభగవానుని మోయుచు ముందుకు సాగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఖే – **ఖే**, ఖయోః, ఖేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ఖశబ్దః, స.ఏ. 2. ఖేలగామీ – **ఖేలగామీ**, ఖేలగామినౌ, ఖేలగామినః; నకారాన్తః పుంలింగో ఖేలగామిన్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః – **...కిఙ్కిణీకః**, ...కిఙ్కిణీకౌ, ...కిఙ్కిణీకాః; అకారాన్తః పుంలింగస్సశబ్ద...కిఙ్కిణీకశబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. వాహః – **వాహః**, వాహౌ, వాహాః; అకారాన్తః పుంలింగో వాహశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ప్రోతఘనే – ప్రోతఘనమ్, **ప్రోతఘనే,** ప్రోతఘనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రోతఘనశబ్దః, ద్వి.ద్వి. 6. తటాభిఘాతాత్ – **తటాభిఘాతాత్,** తటాభిఘాతాభ్యామ్, తటాభిఘాతేభ్యః అకారాన్తః పుంలింగ స్తటాభిఘాతశబ్దః, పం.ఏ. 7. లగ్నపఙ్కే – లగ్నపఙ్కమ్, **లగ్నపఙ్కే,** లగ్నపఙ్కాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో లగ్నపఙ్కశబ్దః, ద్వి.ద్వి. 8. ఇవ – అవ్యయము 9. విషాణే – విషాణమ్, **విషాణే**, విషాణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో విషాణశబ్దః, ద్వి.ద్వి. 10. ముహుః – అవ్యయము 11. ధున్వన్ – **ధున్వన్,** ధున్వన్తౌ, ధున్వన్తః; తకారాన్తః పుంలింగో ధున్వచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. ఉవాహ – క్రియ.

సంధులు :–

1. తట + అభిఘాతాత్ – తటాభిఘాతాత్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. తటాభిఘాతాత్ + ఇవ – తటాభిఘాతాదివ – జశ్త్వసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఖేలగామీ – ఖేలం గచ్ఛతీతి ఖేలగామీ, ణిని ప్రత్యయః।
2. స శబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః – శబ్దైః సహితాః సశబ్దాః, చామీకరస్య కిఙ్కిణ్యః చామీకరకిఙ్కిణ్యః, సశబ్దా చామీకరకిఙ్కిణ్యః యస్య సః సశబ్దచామీకరకిఙ్కిణీకః । బహువ్రీహిః।

   నద్య్ఋతశ్చ – 5–4–153; నద్యుత్తరపదాదృదన్తోత్తరపదాశ్చ బహువ్రీహేః కప్ స్యాత్ పుంవద్భావః।
3. ప్రోతఘనే – ప్రోతాః ఘనాః యయోః తే ప్రోతఘనే, తే। బహువ్రీహిః।
4. తటాభిఘాతాత్ – తటే అభిఘాతః తటాభిఘాతః, తస్మాత్ తటాభిఘాతాత్। స.త.।

5. **లగ్నపఙ్కే** – లగ్నః పంకః యయోః తే లఘ్నపఙ్కే, తే। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

ఖమ్ – (నపుం.) ఎ) ఖర్వతి మనోఽస్మిన్, ఖన్యతే క్షుభ్యతే మనోఽనేన వా। ఖర్వగతౌ, ఖన అవదారణే వా, అన్యేభ్యోఽపీతి డః। ఆకాశమ్।

బి) శ్లో॥ నభో మరుద్వర్త్మ వియద్విహాయ–
స్తారాపథః పుష్కరమన్తరిక్షమ్।
వ్యోమామ్బరం విష్ణుపదం చ **ఖం** ద్యౌ–
ర్విహాయసా స్యాద్గగనం తథా ద్యుః। 137

– అని హలాయుధకోశము 15 నామములను పేర్కొన్నది.

సి) 1. శ్లో॥ '**ఖం** సన్నివేశయేత్ ఖేషు చేష్టనస్పర్శనేఽనిలమ్'

– ఇతి మనుః 12 –120

2. శ్లో॥ త్రిరాచామేదపః పూర్వం ద్విః ప్రమృజ్యాత్ తతో ముఖమ్।
ఖాని చైవ స్పృశే దద్భిరాత్మానం శిర ఏవ చ'। – ఇతి మనుః 2 /60

డి) 'కం బ్రహ్మ **ఖం** బ్రహ్మేతి' –
కం చ తు **ఖం** చ న విజానామి – ఛాన్దోగ్యోపనిషత్ – 4–10–5

ఇ) 'భూమిరాపోఽనలో వాయుః **ఖం** మనో బుద్ధిరేవ చ।
అహంకార ఇతీయం మే భిన్నా ప్రకృతిరష్టధా॥ – శ్రీమద్భగవద్గీత 7–4

అవతారిక :– సః ముహూర్తాదోషధిప్రస్థం ప్రాప –

శ్లో॥ స ప్రాపదప్రాప్తపరాభియోగం
నగేన్ద్రగుప్తం నగరం ముహూర్తాత్।
పురో విలగ్నైర్హరదృష్టిపాతైః
సువర్ణసూత్రైరివ కృష్యమాణః॥ 50

పదవిభాగము :– సః, ప్రాపత్, అప్రాప్తపరాభియోగమ్, నగేన్ద్రగుప్తమ్, నగరమ్, ముహూర్తాత్, పురః, విలగ్నైః, హరదృష్టిపాతైః, సువర్ణసూత్రైః, ఇవ, కృష్యమాణః।

అన్వయక్రమము :– సః అప్రాప్తపరాభియోగం నగేంద్రగుప్తం నగరం పురః విలగ్నైః హరదృష్టిపాతైః, సువర్ణసూత్రైః, కృష్యమాణః ఇవ ముహూర్తాత్ ప్రాపత్।

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ నందీశ్వరుడు, అప్రాప్తపరాభియోగమ్ – శత్రువుల తిరస్కారమునందనిదియును, నగేన్ద్రగుప్తమ్ – హిమవంతునిచే రక్షింపబడు చున్నదియును, అగు, నగరమ్ – ఓషధిప్రస్థపురమును, పురః – ముందఱ, విలగ్నైః – ప్రసరించియున్న, హరదృష్టిపాతైః – శివునియొక్క చూడ్కులు అను, సువర్ణసూత్రైః – సువర్ణసూత్రములచే, కృష్యమాణః + ఇవ – లాగబడుచున్నాడో అనునట్లు, ముహూర్తాత్ – ముహూర్తకాలములో, ప్రాపత్ – చేరెను.

తాత్పర్యము :– ఆ నందీశ్వరుడు – శత్రువుల తిరస్కారమునందనిదియును, హిమవంతునిచే రక్షింపబడుచున్నదియును అగు ఓషధిప్రస్థపురమును – ముందఱ ప్రసరించుచున్న శివునియొక్క చూడ్కులు అను సువర్ణసూత్రములచే లాగబడుచున్నాడో అనునట్లు – ముహూర్తకాలములో చేరెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. కృష్యమాణః – కృష్యమాణమ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. అప్రాప్తపరాభియోగమ్ – **...యోగమ్**, ...యోగే, ...యోగాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...యోగశబ్దః ద్వి.ఏ. 3. నగేన్ద్రగుప్తమ్ – **...నగేన్ద్రగుప్తమ్**, నగేంద్రగుప్తే, నగేంద్రగుప్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నగేన్ద్రగుప్తశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. నగరమ్ – **నగరమ్**, నగరే, నగరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగో నగరశబ్దః ద్వి.ఏ. 5. పురః – అవ్యయము 6. విలగ్నైః – విలగ్నేన, విలగ్నాభ్యామ్, **విలగ్నైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగో విలగ్నశబ్దః, తృ.బ. 7. హరదృష్టిపాతైః – ...పాతేన, ...పాతాభ్యామ్, **...పాతైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగో హర...పాతశబ్దః, తృ.బ. 8. సువర్ణసూత్రైః – సువర్ణసూత్రేణ, సువర్ణసూత్రాభ్యామ్, **సువర్ణసూత్రైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ స్సువర్ణసూత్రశబ్దః, తృ.బ. 9. కృష్యమాణః – **కృష్యమాణః**, కృష్యమాణౌ, కృష్యమాణాః; అకారాన్తః పుంలింగః కృష్యమాణశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. ఇవ – అవ్యయము 11. ముహూర్తాత్ – **ముహూర్తాత్,** ముహూర్తాభ్యామ్, ముహూర్తేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః ముహూర్తశబ్దః, పం.ఏ. 12. ప్రాపత్ – క్రియ.

సంధులు :–

1. పురః + విలగ్నైః – పురో విలగ్నైః – ఉత్వాదేశః।
2. విలగ్నైః + హర... – విలగ్నైర్హర ... – విసర్గసన్ధిః।
3. సువర్ణసూత్రైః + ఇవ – సువర్ణసూత్రైరివ – విసర్గసన్ధిః।
4. ప్రాపత్ + అప్రాప్త – ప్రాపదప్రాప్త – జశ్త్వసన్ధిః।

5. పర + అభియోగమ్ – పరాభియోగమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
6. నగ + ఇన్ద్ర – నగేన్ద్ర – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. అప్రాప్తపరాభియోగమ్ – న ప్రాప్తః అప్రాప్తః, పరస్య అభియోగః పరాభియోగః అప్రాప్తః పరాభియోగః యేన తద్ అప్రాప్తపరాభియోగం తద్। బహువ్రీహిః
2. నగేన్ద్రగుప్తమ్ – న గచ్ఛన్తీతి నగాః, తేషామ్ ఇంద్రః నగేంద్రః, తేన గుప్తం నగేంద్రగుప్తం, తత్। తృ.త.
3. హరదృష్టిపాతైః – హరస్య దృష్టయః హరదృష్టయః, తాసాం పాతా హరదృష్టిపాతాః, తైః హరదృష్టిపాతైః। ష.త.
4. సువర్ణసూత్రైః – సువర్ణస్య సూత్రాణి సువర్ణసూత్రాణి, తైః సువర్ణసూత్రైః। ష.త.

అలంకారాలు :– అత్ర ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। హరదృష్టి పాతానం కపిలత్వాత్ సువర్ణసూత్రత్వోత్ప్రేక్షా। వేగేన గమనే పురోభాగస్థితే వస్తున్యాగమన ప్రతీతి రుత్ప్రేక్షాహేతుః। వేగాతిశయప్రతీతిశ్చ ఫలమ్।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. విలగ్నమ్ :– (నపుం.)

ఎ) విశేషేణ లగ్నమ్।

బి) 'మధ్యోఽవలగ్నం విలగ్నం మధ్యమోఽథకటః కటిః' – ఇతి హేమచంద్రః

సి) 'విలగ్నం న స్త్రియాం మన్యే త్రిషు స్యాల్లగ్నమాత్రకే' – ఇతి మేదినీ.

డి) 'అవలగ్నం విలగ్నం చ మధ్యమం మధ్యముచ్యతే'।

– అని హలాయుధకోశము '4' నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) cast, fixed, directed; అని Apte మహాశయుడు పేర్కొని ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరణగా చూపినాడు.

క్రియాదర్శము :– ప్రాపత్ :– ప్రేత్యుపసర్గపూర్వకాత్ 'ఆప్ వ్యాప్తౌ' విత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లుఙ్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ప్రాపత్ – ప్రాపతామ్ – ప్రాపన్

శ్లో॥ స దుష్ప్రాపయశాః ప్రాపదాశ్రమం శ్రాంతవాహనః।
సాయం సంయమినస్తస్య మహర్షేర్మహిషీసఖః॥
– ఇతి రఘువంశమహాకావ్యే 1–48

అవతారిక :– నగరసమీపే ఆకాశాదవతీర్య శివః నికటభూతలమాప –

శ్లో॥ తస్యోపకణ్ఠే ఘననీలకణ్ఠః
కుతూహలాదున్ముఖపౌరదృష్టః।
స్వబాణచిహ్నాదవతీర్య మార్గా –
దాసన్నభూపృష్ఠమియాయ దేవః॥ 51

పదవిభాగము :– తస్య, ఉపకణ్ఠే, ఘననీలకణ్ఠః, కుతూహలాద్, ఉన్ముఖపౌరదృష్టః స్వబాణచిహ్నాత్, అవతీర్య, మార్గాద్, ఆసన్నభూపృష్ఠమ్, ఇయాయ, దేవః।

అన్వయక్రమము :– తస్య ఉపకణ్ఠే ఘననీలకణ్ఠః దేవః కుతూహలాద్ ఉన్ముఖపౌరదృష్టః (సన్) స్వబాణచిహ్నాత్ మార్గాద్ అవతీర్య ఆసన్నభూపృష్ఠమ్ ఇయాయ।

ప్రతిపదార్థము :– తస్య – ఆ ఓషధిప్రస్థనగరమునకు, ఉపకణ్ఠే – సమీపమున, ఘననీలకణ్ఠః – నల్లని కంఠముగలవాడగు, దేవః – దేవదేవుడు, శివుడు, కుతూహలాద్ – కుతూహలమువలన, ఉన్ముఖపౌరదృష్టః(సన్) – ఎత్తబడిన ముఖములుగల పురజనులు చూచుచుండగా, స్వబాణచిహ్నాత్ – తన బాణముల చిహ్నములుగల, మార్గాద్ – ఆకాశమార్గముగుండా, అవతీర్య – దిగుచు, ఆసన్నభూపృష్ఠమ్ – సమీపమున ఉన్న నేలపైకి, ఇయాయ – వచ్చెను.

తాత్పర్యము :– ఆ ఓషధిప్రస్థనగరమునకు సమీపమున నల్లని కంఠముగలవాడగు శివభగవానుడు – కుతూహలమువలన ఎత్తబడిన ముఖములుగల పురజనులు చూచుచుండ, తన బాణముల చిహ్నముగల ఆకాశమార్గము గుండా దిగుచు సమీపముననున్న నేలపైకి వచ్చెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తస్య – **తస్య,** తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, 2. ఉపకణ్ఠే – **ఉపకణ్ఠే,** ఉపకణ్ఠయోః, ఉపకణ్ఠేషు; అకారాన్త పుంలింగ ఉపకణ్ఠశబ్దః, స.ఏ. 3. ఘననీలకణ్ఠః – **ఘననీలకణ్ఠః**, ఘననీలకణ్ఠౌ, ఘననీలకణ్ఠాః; అకారాన్తః పుంలింగో ఘననీలకణ్ఠః, ప్ర.ఏ. 4. దేవః – **దేవః**, దేవౌ, దేవాః; అకారాన్తః పుంలింగో దేవశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. కుతూహలాద్ – **కుతూహలాద్**, కుతూహలాభ్యామ్, కుతూహలేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః కుతూహలశబ్దః, పం.ఏ. 6. ఉన్ముఖపౌరదృష్టః – **...దృష్టః**, ...దృష్టౌ, ...దృష్టాః; అకారాన్తః పుంలింగ ఉన్ముఖ...దృష్టః, ప్ర.ఏ. 7. స్వబాణచిహ్నాత్ – **...చిహ్నాత్**, ...చిహ్నాభ్యామ్, ...చిహ్నేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః స్వబాణచిహ్నశబ్దః, పం.ఏ. 8. మార్గాద్ – **మార్గాద్**, మార్గాభ్యామ్, మార్గేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగో మార్గశబ్దః, పం.ఏ. 9. అవతీర్య – అవ్యయము 10. ఆసన్నభూపృష్ఠమ్ – **...భూపృష్ఠమ్**, ...భూపృష్ఠే, ...భూపృష్ఠాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...భూపృష్ఠశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. ఇయాయ – క్రియ – లిట్.

సంధులు :–

1. తస్య + ఉపకణ్ఠే – తస్యోపకణ్ఠే – గుణసన్ధిః।
2. చిహ్నాత్ + అవతీర్య – చిహ్నాదవతీర్య – జశ్త్వసన్ధిః।
3. కుతూహలాత్ + ఉన్ముఖ – కుతూహలాదున్ముఖ – జశ్త్వసన్ధిః।
4. మార్గాత్ + ఆసన్న – మార్గాదాసన్న – జశ్త్వసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ఘననీలకణ్ఠః – ఘన ఇవ నీలః ఘననీలః। 'ఉపమానాని సామాన్యవచనైః ఇతి సమాసః। ఘననీలః కణ్ఠః యస్య సః ఘననీలకణ్ఠః। బహువ్రీహిః।
2. ఉన్ముఖపౌరదృష్టః – ఊర్ధ్వం ముఖం యేషాం తే ఉన్ముఖాః పురే భవాః పౌరాః భవార్థే అణ్, ఉన్ముఖాః చ తే పౌరాః ఉన్ముఖపౌరాః, తైః దృష్టః ఉన్ముఖపౌరదృష్టః। తృ.త.
3. స్వబాణచిహ్నాత్ – స్వస్య బాణాః స్వబాణాః, తే ఏవ చిహ్నాని యస్మిన్ సః స్వబాణచిహ్నః, తస్మాత్ స్వబాణచిహ్నాత్। బహువ్రీహిః।
4. ఆసన్నభూపృష్ఠమ్ – ఆసన్నా చాసౌ భూః ఆసన్నభూః, తస్యాః పృష్ఠమ్ ఆసన్నభూపృష్ఠమ్, తత్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉపకణ్ఠః / ఆసన్నః – (పుం./నపుం.)

ఎ) ఉపగతః కణ్ఠః సామీప్యమస్య। నికటః –

ఇట హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు ఉదాహరణగా ఈ శ్లోకమునే పేర్కొనినాడు.

బి) (నపుం.) 1. ఉపగతః కణ్ఠమ్, అత్యాదయ ఇతి సమాసః। గ్రామాన్తమ్।

2. శ్లో॥ **ప్రేమోపకణ్ఠం** ముహరఙ్కభాజో రత్నావలీరమ్బుధిరాబబన్ధ'– ఇతి మాఘే

3. శ్లో॥ సమీపం సనీడం సమర్యాదమారాత్
సదేశం సవేశం ససీమోప**కణ్ఠమ్।**
తథాభ్యర్ణమభ్యగ్రమభ్యాశమాహు–
ర్బుధాః సన్నిధానాన్తికే సన్నికృష్టమ్॥ 692

శ్లో॥ **ఆసన్నం** సవిధం పార్శ్వముపాన్తమపదాన్తరమ్।
– అని హలాయుధకోశము '19' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) ఆసన్నః (త్రి.) – 1. ఆఙ్ + సద్ + క్త। నికటస్థః, సమీపవర్తీ.

డి) శ్లో॥ **ఆసన్నమేవ** నృపతిర్భజతే మనుష్యం
విద్యావిహీనమకులీనమసంగతం వా।
ప్రాయేణ భూమిపతయః ప్రమదా లతాశ్చ
యః పార్శ్వతో వసతి తం పరివేష్టయంతి। – హితోపదేశమ్ – 2 –59

క్రియాదర్శము :– 1. ఇయాయ – ఇణ్ (ఇ) గతౌ – వెళ్లుట. సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదయః (2), లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఇయాయ – ఈయతుః – ఈయుః

అవతారిక :– బన్ధుభిః సహితో హిమవానీశ్వరం ప్రత్యుజ్జగామ –

**శ్లో॥ తమృద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢై –
ర్వృన్దైర్గజానాం గిరిచక్రవర్తీ।
ప్రత్యుజ్జగామాగమనప్రతీతః
ప్రఫుల్లవృక్షైః కటకైరివ స్వైః॥ 52**

పదవిభాగము :– తమ్, ఋద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢైః, వృన్దైః, గజానామ్, గిరిచక్రవర్తీ, ప్రత్యుజ్జగామ, ఆగమనప్రతీతః, ప్రఫుల్లవృక్షైః, కటకైః, ఇవ, స్వైః।

అన్వయక్రమము :– ఆగమనప్రతీతః గిరిచక్రవర్తీ ఋద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢైః గజానాం వృన్దైః, ప్రఫులవృక్షైః స్వైః కటకైరివ తం ప్రత్యుజ్జగామ।

ప్రతిపదార్థము :– ఆగమనప్రతీతః – రాకతో సంతసించిన, గిరిచక్రవర్తీ – పర్వతరాజగు హిమవంతుడు, ఋద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢైః – సమృద్ధముగా బన్ధుజనులెక్కిన, గజానామ్ – గజములయొక్క, వృన్దైః – సమూహములతో, ప్రఫుల్లవృక్షైః – బాగుగా వికసించిన వృక్షములతో, స్వైః – తనవైన, కటకైరివ – పర్వతాధఃప్రదేశములతో ఉన్నట్లు, తమ్ – ఆ హరునకు, ప్రత్యుజ్జగామ – ఎదురేగెను. 'స్వాగతము పలికెను'.

తాత్పర్యము :– (శివుని) రాకతో సంతసించిన పర్వతరాజగు హిమవంతుడు సమృద్ధముగా బన్ధుజనులెక్కిన గజములయొక్క సమూహములతో, బాగుగా వికసించిన వృక్షములతో, తనవైన పర్వతాధఃప్రదేశములతో ఉన్నట్లు, ఆ హరునకు ఎదురేగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఆగమనప్రతీతః – **...ప్రతీతః**, ...ప్రతీతౌ, ...ప్రతీతాః; అకారాన్తః పుంలింగః ఆగమనప్రతీతశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. గిరిచక్రవర్తీ – **గిరిచక్రవర్తీ,** గిరిచక్రవర్తినౌ, గిరిచక్రవర్తినః నకారాన్తః పుంలింగో గిరిచక్రవర్తిన్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. ఋద్ధి...రూఢైః – ...రూఢేన, ...రూఢాభ్యామ్, **...రూఢైః**; అకారాన్తః పుంలింగ...రూఢశబ్దః, తృ.బ. 4. గజానామ్ – గజస్య, గజయోః, **గజానామ్**; అకారాన్తః పుంలింగో గజశబ్దః, ష.ఏ. 5. వృన్దైః – వృన్దేన, వృన్దాభ్యామ్, **వృన్దైః**; అకారాన్తః పుంలింగో వృన్దశబ్దః, తృ.బ. 6. ప్రఫుల్లవృక్షైః – ...వృక్షేణ, ...వృక్షాభ్యామ్, **...వృక్షైః**; అకారాన్తః పుంలింగో వృక్షశబ్దః, తృ.బ. 7. స్వైః – స్వేన, స్వాభ్యామ్, **స్వైః**; అకారాన్తః పుంలింగః స్వశబ్దః, తృ.బ. 8. కటకైః – కటకేన, కటాకాభ్యామ్, **కటకైః**; అకారాన్తః పుంలింగః కటకశబ్దః, తృ.బ. 9. ఇవ – అవ్యయము 10. ప్రత్యుజ్జగామ – క్రియ.

సంధులు :–

1. ...రూఢైః + వృన్దైః – రూఢైర్వృన్దైః – విసర్గసన్ధిః।
2. వృన్దైః + గజానామ్ – వృన్దైర్గజానామ్ – విసర్గసన్ధిః।
3. కటకైః + ఇవ – కటకైరివ – విసర్గసన్ధిః।
4. ప్రతి + ఉజ్జగామ – ప్రత్యుజ్జగామ – యణాదేశసన్ధిః।
5. ఉజ్జగామ + ఆగమన – ఉజ్జగామాగమన – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
6. బన్ధుజన + అధిరూఢైః – బన్ధుజనాధిరూఢైః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఆగమనప్రతీతః – ఆగమనేన ప్రతీతః ఆగమనప్రతీతః। తృ.త.
2. గిరిచక్రవర్తీ – గిరీణాం గిరిషు వా చక్రవర్తీ – గిరిచక్రవర్తీ। ష.త / స.త.

3. బుద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢైః – బుద్ధిమన్తః చ తే బన్ధుజనాః బుద్ధిమద్బన్ధుజనాః తైః అధిరూఢా బుద్ధిమద్బన్ధుజనాధిరూఢాః, తైః। తృ.త.

4. ప్రఫుల్లవృక్షైః – ప్రఫుల్లాః వృక్షాః యేషు తే ప్రఫుల్లవృక్షాః, తైః,బహుర్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ప్రఫుల్లం –

ఎ) Full - blown, blossoming, Blooming - Apte.

బి) శ్లో॥ తం ప్రాప్య సర్వావయవానవద్యం
న్యవర్తతాన్యోపగమాత్కుమారీ।
న హి **ప్రఫుల్లం** సహకారమేత్య
వృక్షాన్తరం కాంక్షతి షట్పదాలిః॥ – ర.వం. 6–69

"...భృంగపంక్తి వికసించిన చూతవిశేషవృక్షమును పొంది మఱియొక వృక్షమును అపేక్షించదు కదా!"

సి) శ్లో॥ ప్రబుద్ధోజ్జృమ్భఫుల్లాని వ్యాకోశం వికచం స్మితమ్।

శ్లో॥ ఉన్మిషితం వికసితం దలితం స్ఫుటితం స్ఫుటమ్।
ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లోచ్ఛ్వసితాని విజృంభితమ్। 194

శ్లో॥ స్మేరం వినిద్రమున్నిద్రవిముద్రహసితాని చ।
– అని 'అభిధానచిన్తామణిః' – '21' నామములను పేర్కొన్నది.

అలంకారాలు :– అత్ర 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారః'।

క్రియాదర్శము :– ప్రత్యుజ్జగామ – ప్రతి, ఉత్ – ఉపసర్గలు,
జగామ – లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। పూర్వము చెప్పబడినది.

అవతారిక :– దేవమహీధరాణాముభౌ వర్గౌ పురద్వారే సమగచ్ఛతామ్–

శ్లో॥ వర్గావుభౌ దేవమహీధరాణాం
ద్వారే పురస్యోద్ఘటితాపిధానే।
సమీయతుర్దూరవిసర్పిఘోషౌ
భిన్నైకసేతూ పయసామివౌఘౌ॥ **53**

పదవిభాగము :– వర్గౌ, ఉభౌ, దేవమహీధరాణామ్, ద్వారే, పురస్య, ఉద్ఘటితాపిధానే, సమీయతుః, దూరవిసర్పిఘోషౌ, భిన్నైకసేతూ, పయసామ్, ఇవ, ఓఘౌ।

అన్వయక్రమము :– దూరవిసర్పిఘోషౌ దేవమహీధరాణామ్, ఉభౌ వర్గౌ ఉద్ఘటితాపిధానే పురస్య ద్వారే భిన్నైకసేతూ పయసామ్ ఓఘౌ ఇవ సమీయతుః।

ప్రతిపదార్థము :– దూరవిసర్పిఘోషౌ – దూరమువరకు వినిపించునట్లుగా తూర్యఘోషలుగలవియును, దేవమహీధరాణామ్ – ఆ దేవతలయొక్క పర్వతరాజు యొక్కయు, ఉభౌ – రెండుగాగలవియును అగు, వర్గౌ – బృందములును, పురస్య – నగరియొక్క, ద్వారే – ద్వారములు, ఉద్ఘటితాపిధానే – తెరువబడగానే, భిన్నైకసేతూ –ఒక్కటైన సమూహము, పయసామ్ – జలములయొక్క, ఓఘౌ + ఇవ – రెండు ప్రవాహములవలె, సమీయతుః – కలసిపోయినవి.

తాత్పర్యము :– దూరమువరకు వినిపించునట్లుగా తూర్యఘోషగలవియు, ఆ దేవతలయొక్కయు పర్వతరాజుయొక్కయు రెండుగాగలవియు, అగు బృందములును – నగరిద్వారము తెరువబడగానే ఒక్కటిగా జలములయొక్క రెండు ప్రవాహములవలె కలసిపోయినవి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. దూరవిసర్పిఘోషౌ – ...ఘోషమ్, **...ఘోషౌ,** ...ఘోషాన్; అకారాన్తః పుంలింగో దూర...ఘోషశబ్దః, ద్వి.ద్వి. 2. దేవమహీధరాణామ్ – ...ధరస్య, ...ధరయోః, **...ధరాణామ్**; అకారాన్తః పుంలింగో...ధరశబ్దః, ష.బ. 3. ఉభౌ – అకారాన్తః పుంలింగో నిత్యం ద్వివచనాన్త ఉభశబ్ద, ద్వి.ద్వి. 4. వర్గౌ – వర్గమ్, **వర్గౌ**, వర్గాన్; అకారాన్తః పుంలింగో వర్గశబ్దః, ద్వి.ద్వి.5. ఉద్ఘటితాపిధానే – **...అపిధానే,** ...అపిధానయోః, ...అపిధానేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ఉ – ....ధానశబ్దః, ష.ఏ. 6. పురస్య – **పురస్య**, పురయోః, పురాణామ్; అకారాన్త నపుంసకలింగః, పురశబ్దః, ష.ఏ. 7. ద్వారే – ద్వారమ్, **ద్వారే**, ద్వారాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగో ద్వారశబ్దః, ప్ర.ద్వి. 8. భిన్నైకసేతూ – భిన్నైకసేతుః, **భిన్నైకసేతూ**, భిన్నైకసేతవః; ఉకారాన్తః పుంలింగో భిన్నైకసేతుశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. పయసామ్ – పయసః, పయసోః, **పయసామ్;** సకారాన్త నపుంసకలింగః పయస్శబ్దః, ష.ఏ. 10. ఓఘౌ – ఓఘః, **ఓఘౌ**, ఓఘాః; అకారాన్తః పుంలింగః ఓఘశబ్దః, ప్ర.ద్వి. 11. ఇవ – అవ్యయము 12. సమీయతుః – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ద్వివచనాంతః, సమ్పూర్వకాత్.

సంధులు :–

1. వర్గౌ + ఉభౌ – వర్గావుభౌ – ఏచోऽయవాయావః।
2. పురస్య + ఉద్ఘటితాపిధానే – పురస్యోద్ఘటితాపిధానే – గుణసన్ధిః।
3. సమీయతుః + దూర... – సమీయతుర్దూర... – విసర్గసన్ధిః।

4. ఇవ + ఓఘౌ – ఇవౌఘౌ – వృద్ధిసన్ధిః।
5. ఉద్ఘటిత + అపిధానే – ఉద్ఘటితాపిధానే – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. దూరవిసర్పిఘోషౌ – విసర్పతీతి విసర్పీ (ణినిప్రత్యయః) దూరం యథా తథా విసర్పీ దూరవిసర్పీ, దూరవిసర్పీ ఘోషః యయో స్తౌ దూరవిసర్పిఘోషౌ। బహుప్రీహిః।
2. దేవమహీధరాణామ్ – దీవ్యన్తీతి దేవాః, ధరన్తీతి ధరాః, మహ్యాః ధరాః మహీధరాః, దేవాశ్చ మహీధరాశ్చ దేవమహీధరాః తేషాం దేవమహీ ధరాణామ్। ద్వన్ద్వసమాసః।
3. ఉద్ఘటితాపిధానే – ఉద్ఘటితమ్ అపిధానం యస్య తద్ ఉద్ఘటితాపిధానం, తస్మిన్ ఉద్ఘటితాపిధానే – బహుప్రీహిః।
4. భిన్నైకసేతూ – ఏకః చాసౌ సేతుః, ఏకసేతుః, భిన్నః ఏకసేతుః యాభ్యాం తౌ భిన్నైకసేతూ– బహుప్రీహిః।

అలంకారాలు :– అత్ర 'ఉపమాలంకారః'। అత్ర కపటప్రతివస్తుత్వేన సేతురూపాత్తః సైనికదూయప్రతివస్తుత్వేన జలప్రవాహద్వయమ్। తథా చోపమాలంకారేణ వర్గద్వయస్యాతిమహత్త్వం సూచితమ్। – ఇతి పుంసవనీవ్యాఖ్యాయామ్

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అపిధానమ్ / పిధానమ్ : – (నపుం.) –

ఎ) అపి + ధా + ల్యుట్, అపేరల్లోపః। ఆవరకమ్। ఛాదనమ్।

బి)...పిధానం స్యాదుదఞ్చనమ్।

సి) 'యుగపజ్జఘనోరః స్తన**పిధాన**మధురే! త్రపాస్మితార్ద్రముఖి।
లోలాక్షి! నైష పవనో విరమతి తవ వసనపరివర్తీ।' – ఇతి ఆర్యాసప్తశత్యామ్।

డి) 'అమృతా**పిధాన**మసి స్వాహా; నైకజలదచ్ఛత్రా**పిధానం** జగత్'.
– ఇతి మృచ్ఛకటికే – 5–24

క్రియాదర్శము :– సమీయతుః – సమ్ పూర్వకాత్, ఇణ్ (ఇ) గతౌ (వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదయః (2); లిట్ – ప్ర. ద్వివచనాంతః
సమియాయ – **సమీయతుః** – సమీయుః.

అవతారిక :– అథ హరహిమవతోః సమాగమం వర్ణయతి –

**శ్లో॥ హ్రీమానభూద్ భూమిధరో హరేణ
త్రైలోక్యవన్ద్యేన కృతప్రణామః।
పూర్వం మహిమ్నా స హి తస్య దూర–
మావర్జితం నాత్మశిరో వివేద॥ 54**

పదవిభాగము :– హ్రీమాన్, అభూత్, భూమిధరః, హరేణ, త్రైలోక్యవన్ద్యేన, కృతప్రణామః, పూర్వం, మహిమ్నా, సః, హి, తస్య, దూరమ్, ఆవర్జితమ్, న, ఆత్మశిరః, వివేద।

అన్వయక్రమము :– భూమిధరః త్రైలోక్యవన్ద్యేన హరేణ కృతప్రణామః సన్ హ్రీమాన్ అభూత్। హి సః పూర్వం తస్య మహిమ్నా దూరమ్ ఆవర్జితమ్ ఆత్మశిరః న వివేద।

ప్రతిపదార్థము :– భూమిధరః – హిమవంతుడు, త్రైలోక్యవన్ద్యేన – త్రిలోకవంద్యుడైన, హరేణ – శివునిచే, కృతప్రమాణః (సన్) – నమస్కరింపబడినవాడగుచు, హ్రీమాన్ – సిగ్గిల్లినవాడుగా, అభూత్ – ఆయెను. హి – ఏలయన, సః – ఆ హిమవంతుడు, పూర్వమ్ – ముందుగా, తస్య – శివునియొక్క, మహిమ్నా – ప్రభావముచే, దూరమ్ – దూరమునుండియే, ఆవర్జితమ్ – వంచిన, ఆత్మశిరః – తన శిరస్సును, న వివేద – గుర్తింపడయ్యెను.

తాత్పర్యము :– హిమవంతుడు త్రిలోకవంద్యుడైన శివునిచే నమస్కరింపబడిన వాడగుచు సిగ్గిల్లినవాడుగా ఆయెను. ఏలయన ఆ హిమవంతుడు ముందుగా శివునియొక్క ప్రభావముచే దూరమునుండియే వంచిన తన శిరస్సును గుర్తింపడయ్యెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. భూమిధరః – **భూమిధరః**, భూమిధరౌ, భూమిధరాః; అకారాన్తః పుంలింగో భూమిధరశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. త్రైలోక్యవన్ద్యేన – **...వన్ద్యేన,** ...వన్ద్యాభ్యామ్, ...వన్ద్యైః; అకారాన్తః పుంలింగః త్రైలోక్యవన్ద్యశబ్దః, తృ.ఏ. 3. హరేణ – **హరేణ,** హరాభ్యామ్, హరైః; అకారాన్తః పుంలింగో హరశబ్దః, తృ.ఏ. 4. కృతప్రణామః – **కృతప్రణామః**, కృతప్రణామౌ, కృతప్రణామాః; అకారాన్తః పుంలింగః కృతప్రణామశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. హ్రీమాన్ – **హ్రీమాన్**, హ్రీమన్తౌ, హ్రీమన్తః; తకారాన్తః పుంలింగో హ్రీమచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. అభూత్ – క్రియ 7. మహిమ్నా – **మహిమ్నా,** మహిమభ్యామ్, మహిమభిః; నకారాన్తః పుంలింగో 'మహిమన్'శబ్దః, తృ.ఏ. 8. హి, న – అవ్యయాలు 9. సః – **సః** తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. పూర్వమ్ – పూర్వమ్, పూర్వే, పూర్వాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగపూర్వశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. తస్య – **తస్య,** తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః

ష.ఏ 12. దూరమ్ – **దూరమ్**, దూరే, దూరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగో దూరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. ఆవర్జితమ్ – **ఆవర్జితమ్,** ఆవర్జితే, ఆవర్జితాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ఆవర్జితశబ్దః, ద్వి.ఏ. 14. ఆత్మశిరః – **ఆత్మశిరః,** ఆత్మశిరసీ, ఆత్మశిరాంసి; మకారాన్త నపుంసకలింగః, ఆత్మశిరస్శబ్దః, ద్వి.ఏ. 15. వివేద – క్రియ.

సంధులు :–

1. భూమిధరః + హరేణ – భూమిధరో హరేణ – ఉత్వాదేశః।
2. సః + హి – స హి – సులోపః।
3. న + ఆత్మశిరః – నాత్మశిరః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధి।
4. ఆత్మశిరః + వివేద – ఆత్మశిరో వివేద – ఉత్వాదేశః।
5. అభూత్ + భూమిధరః – అభూద్ భూమిధరః – జశ్త్వసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. భూమిధరః – ధరతీతి ధరః, భూమేః ధరః భూమిధరః। ష.త.।
2. త్రైలోక్యవన్ద్యేన – త్రయః లోకా ఏవ త్రైలోక్యమ్, తస్య వన్ద్యేన త్రైలోక్యవన్ద్యేన – ష.త।
3. కృతప్రణామః – కృతః ప్రణామః యస్మై సః కృతప్రణామః – బహుప్రీహిః
4. ఆత్మశిరః – ఆత్మనః శిరః ఆత్మశిరః। తత్। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. హ్రీః – (స్త్రీ.)

ఎ) హ్రీ లజ్జాయామ్ + సమ్పదాదిత్వాత్ క్విప్। లజ్జా, వ్రీడా।

బి) శ్లో।। 'హ్రీర్లజ్జాపత్రపా వ్రీడా త్రపా మన్దాక్షముచ్యతే'। – అని హలాయుధకోశము '6' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో।। నాహం తాత! కరిష్యామి పృథివ్యాః పరిపాలనమ్।
నాపైతి హ్రీర్మే మనసో రాజ్యేఽన్యం త్వం నియోజయ।।
– ఇతి మార్కణ్డేయే – 129 – 22

క్రియాదర్శము :– వివేద – విద (విద్) జ్ఞానే – తెలియుట, సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ,లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

వివేద – వివిదతుః – వివిదుః

అవతారిక :– ప్రీతో హిమవాన్ జామాతరం స్వమన్దిరం ప్రవేశయామాస –

శ్లో।। స ప్రీతియోగాద్వికసన్ముఖశ్రీః
జామాతురగ్రేసరతాముపేత్య।
ప్రవేశయన్మన్దిరమృద్ధమేన –
మాగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్।। 55

పదవిభాగము :– సః, ప్రీతియోగాత్, వికసన్ముఖశ్రీః, జామాతుః, అగ్రేసరతామ్, ఉపేత్య, ప్రవేశయత్, మన్దిరమ్, ఋద్ధమ్, ఏనమ్, ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్।

అన్వయక్రమము :– ప్రీతియోగాత్ వికసన్ముఖశ్రీః సః జామాతుః అగ్రేసరతామ్ ఉపేత్య ఏనమ్ ఆగుల్ఫ...పుష్పమ్ ఋద్ధం మన్దిరం ప్రవేశయత్।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రీతియోగాత్ – సంతోషాతిశయమువలన, వికసన్ముఖశ్రీః – వికసించిన ముఖశోభకలవాడైన, సః – ఆ హిమవంతుడు, జామాతుః – అల్లునికి (శివునకు), అగ్రేసరతామ్ – పురోగామిత్వమును, ఉపేత్య – పొంది, ఏనమ్ – ఈ శంకరుని, ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్ – చీలమండ మునుగునంతటి లోతుకల పూలను చల్లిన రాజవీథులు గలదియు, ఋద్ధమ్ – సర్వసమృద్ధమైనదియు అగు, మన్దిరమ్ – తన నగరమునుగుఱించి, ప్రవేశయత్ – ప్రవేశపెట్టెను.

తాత్పర్యము :– సంతోషాతిశయమువలన వికసించిన ముఖశోభకలవాడైన ఆ హిమవంతుడు అల్లునికి పురోగామిత్వమును పొంది ఈ శంకరుని చీలమండమునుగు నంతటి లోతుగల పూలను చల్లిన రాజవీథులుగలదియు, సర్వసమృద్ధమైనదియును అగు తన నగరములోనికి ప్రవేశపెట్టెను.

పాఠాన్తరాలు :– ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్ – ఆగుల్ఫకీర్ణాన్తరపుష్పవర్షమ్ – ఆగుల్ఫకీర్ణాపణపుష్పమార్గమ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ప్రీతియోగాత్ – **ప్రీతియోగాత్,** ప్రీతియోగాభ్యామ్, ప్రీతియోగేభ్యః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రీతియోగశబ్దః, పం.ఏ. 2. వికసన్ముఖశ్రీః – **...శ్రీః,** ...శ్రియౌ, ...శ్రియః; ఈకారాన్తః పుంలింగో వికస...శ్రీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. జామాతుః – **జామాతుః**, జామాత్రోః, జామాతౄణామ్; ఋకారాన్తః పుంలింగః జామాతృశబ్దః ష.ఏ. 5. అగ్రేసరతామ్ – **అగ్రేసరతామ్**, అగ్రేసరతే, అగ్రేసరతాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అగ్రేసరతాశబ్దః ద్వి.ఏ. 6. ఉపేత్య – అవ్యయము 7. ఏనమ్ – **ఏనమ్,** ఏనౌ, ఏనాన్; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్శబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్ – **...పుష్పమ్**, ...పుష్పే, ...పుష్పాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఆగుల్ఫ...పుష్పశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. ఋద్ధమ్ – **ఋద్ధమ్**, ఋద్ధే, ఋద్ధాని; అకారాన్త

నపుంసకలింగ ఋద్ధశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. మన్దిరమ్ – **మన్దిరమ్,** మన్దిరే, మన్దిరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ మన్దిరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. ప్రవేశయత్ – క్రియ – ప్రోపసర్గపూర్వకాత్, 'విశ్ ప్రవేశనే' ఇతి ధాతోర్లఙ్।

సంధులు :–

1. జామాతుః + అగ్రేసరతామ్ – జామాతురగ్రేసరతామ్ – విసర్గసన్ధిః।
2. ప్రవేశయత్ + మన్దిరమ్ – ప్రవేశయన్మన్దిరమ్ – అనునాసికసన్ధిః।
3. ప్రీతియోగాత్ + వికసత్ – ప్రీతియోగాద్వికసత్ – జశ్త్వసన్ధిః।
4. వికసిత్ + ముఖశ్రీః – వికసన్ముఖశ్రీః – అనునాసికసన్ధిః।
5. కీర్ణ + ఆపణ – కీర్ణాపణః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ప్రీతియోగాత్ – ప్రీతేః యోగః ప్రీతియోగః, తస్మాత్ ప్రీతియోగాత్। ష.త.
2. వికసన్ముఖశ్రీః – ముఖస్య శ్రీః ముఖశ్రీః, వికసన్తీ ముఖశ్రీః యస్య స వికసన్ముఖశ్రీః, ('స్త్రియాః పుంవద్భాషితపుంస్కాదనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియామపూరణీ– ప్రియాదిషు' ఇతి పూర్వపదస్య పుంవద్భావః।) బహువ్రీహిః
3. జామాతుః – జాయాం మిమీతే జానాతీతి జామాతా, తస్య జామాతుః
4. అగ్రేసరతామ్ – అగ్రే సరతీతి అగ్రేసరః। ('పురోగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేః' ఇతి టప్రత్యయః) అగ్రేసరస్య భావః అగ్రేసరతా, తామ్ అగ్రేసరతామ్, తల్ప్రత్యయః। తద్ధితవృత్తిః।
5. ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్ – గుల్ఫాభ్యామ్ ఆ ఆగుల్ఫమ్ (అవ్యయీభావః), ఆగుల్ఫం కీర్ణాని ఆగుల్ఫకీర్ణాని, ఆపణానాం మార్గాః ఆపణమార్గాః ఆపణమార్గేషు పుష్పాణి ఆపణమార్గపుష్పాణి, ఆగుల్ఫకీర్ణాని ఆపణమార్గ పుష్పాణి యస్మిన్ తత్ ఆగుల్ఫకీర్ణాపణమార్గపుష్పమ్, తత్। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. జామాతా :– (ఋ.) (పుం.) – ఎ) జాయాం మాతి మిమీతి మినోతి వా। దుహితృపతిః

బి) **...జామాతా** దుహితుః పతిః।

సి) శ్లో॥ **జామాతా** త్వభవత్తస్య కంసస్తస్మిన్ హతే యుధి –

– ఇతి హరివంశే (116 /25)

డి) జామాతృయజ్ఞేన వయం నిరుద్ధాః – ఉత్తరరామచరితే 1 –11

ఇ) నప్తృనేష్టృత్వష్టృహోతృభ్రాతృజామాతృమాతృపితృదుహితృఇతితృన్ **నిపాతనాత్సాధుః**– ఉణాదిసూత్రమ్ 2 –94

ఎఫ్) సదా వక్రః సదా క్రూరః సదా పూజామపేక్షతే।

కన్యారాశిస్థితో నిత్యం **జామాతా** దశమో గ్రహః॥ – నరాభరణే 54

క్రియాదర్శము :– ప్రవేశయత్ – ప్రోపసర్గపూర్వకాత్ ణిజన్తాత్, విశ్ – ప్రవేశనే ఇతి ధాతోర్లఙ్।

ప్రవేశయత్ – ప్రవేశయతామ్ – ప్రవేశయన్

అవతారిక :– ఈశ్వరదర్శనలోలుపానాం పురసుందరీణాం తదా వివిధాః చేష్టాః బభూవుః –

శ్లో॥ తస్మిన్ముహూర్తే పురసున్దరీణా–
మీశానసందర్శనలాలసానామ్।
ప్రాసాదమాలాసు బభూవురిత్థం
త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని॥ 56

పదవిభాగము :– తస్మిన్, ముహూర్తే, పురసుందరీణామ్, ఈశానసందర్శనలాలసానామ్, ప్రాసాదమాలాసు, బభూవుః, ఇత్థమ్, త్యక్తాన్యకార్యాణి, విచేష్టితాని।

అన్వయక్రమము :– తస్మిన్ ముహూర్తే ఈశానసందర్శనలాలసానామ్ పురసుందరీణామ్ ప్రాసాదమాలాసు ఇత్థం త్యక్తాన్యకార్యాణి విచేష్టితాని బభూవుః

ప్రతిపదార్థము :– తస్మిన్ – ఆ (శివుడు ఓషధిప్రస్థపురములోనికి ప్రవేశించిన), ముహూర్తే – శుభముహూర్తమునందు, ఈశానసందర్శనలాలసానామ్ – ఈశ్వరుని చూడవలెనని ఉవ్విళ్లూరుచున్న, పురసుందరీణామ్ – పురస్త్రీలయొక్క, ప్రాసాదమాలాసు – మేడలయందు, ఇత్థమ్ – ఇట్లు, త్యక్తాన్యకార్యాణి – ఇతర కార్యములను విడిచిపెట్టిన , విచేష్టితాని – విలాసచేష్టలు, బభూవుః – కనబడినవి.

తాత్పర్యము :– ఆ శుభముహూర్తమునందు ఈశ్వరుని చూడవలెనని ఉవ్విళ్ళూరుచున్న పురస్త్రీలయొక్క మేడలయందు ఇతరకార్యములను విడిచిపెట్టిన విలాసచేష్టలు ఈ చెప్పబోవు విధముగా కనబడినవి.

పాఠాన్తరాలు :– త్యక్తాన్య... – ముక్తాన్య...।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తస్మిన్ – **తస్మిన్**, తయోః, తేషు; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, స.ఏ. 2. ముహూర్తే – **ముహూర్తే,** ముహూర్తయోః, ముహూర్తేషు; అకారాన్తః పుంలింగో ముహూర్తశబ్దః స.ఏ. 3. ఈశానసందర్శనలాలసానామ్ – ...లాలసాయాః, ...లాలసయోః, **...లాలసానామ్**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ...లాలసాశబ్దః, ష.బ. 4. పురసుందరీణామ్ – పురసుందర్యాః, పురసుందర్యోః, **పురసున్దరీణామ్**; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః పురసున్దరీశబ్దః, ష.బ. 5. ప్రాసాదమాలాసు – ప్రాసాదమాలాయామ్, ప్రాసాదమాలయోః, **ప్రాసాదమాలాసు**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రాసాదమాలాశబ్దః స.బ. 6. ఇత్థమ్ – అవ్యయము 7. త్యక్తాన్యకార్యాణి – ...కార్యమ్, ...కార్యే, **...కార్యాణి;** అకారాన్త నపుంసకలింగస్త్యక్తాన్యకార్యశబ్దః, ప్ర.బ. 8. విచేష్టితాని – విచేష్టితమ్, విచేష్టితే, **విచేష్టతాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగో విచేష్టితశబ్దః, ప్ర.బ. 9. బభూవుః – క్రియ.

సంధులు :–

1. బభూవుః + ఇత్థమ్ – బభూవురిత్థమ్ – విసర్గసన్ధిః।
2. త్యక్త + అన్యకార్యాణి – త్యక్తాన్యకార్యాణి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఈశానసందర్శనలాలసానామ్ – సమ్యగ్ దర్శనం సందర్శనమ్, ఈశానస్య సందర్శనమ్ ఈశానసందర్శనమ్, ఈశానసందర్శనే, లాలసా యాసాం తా ఈశానసందర్శలాలసాః, తాసామ్। బహువ్రీహిః।
2. పురసున్దరీణామ్ – పురస్య సున్దర్యః పురసున్దర్యః, తాసామ్। ష.త.
3. ప్రాసాదమాలాసు – ప్రాసాదానం మాలాః ప్రాసాదమాలాః, తాసు। ష.త.
4. త్యక్తాన్యకార్యాణి – త్యక్తాని అన్యాని కార్యాణి యేషు తాని త్యక్తాన్యకార్యాణి, 'అనేకమన్యపదార్థే' ఇతి త్రిపదో బహువ్రీహిః।
5. విచేష్టతాని – వివిధాని చేష్టితాని విచేష్టితాని। గతిసమాసః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. లాలసా :– (పుం /స్త్రీ.) –

ఎ) లస్ + యఙ్, తతః 'అ ప్రత్యయాత్' ఇతి అ + టాప్। దోహదం, దౌహృదం, శ్రద్ధా।

బి) 'దోహదం దౌహృదం శ్రద్ధా **లాలసా** సూతిమాసి తు' – ఇతి హేమచన్ద్రః।

సి) 'దోహదం దౌహృదం శ్రద్ధా **లాలసా** చ సమాః స్మృతాః'।

– అని హలాయుధకోశము

డి) శ్లో॥ ఛాయాం నిజస్త్రీచటులాలసానాం మదేన కిఞ్చిత్ చటులాలసానామ్।
కుర్వాణముత్పిఞ్జరజాతపత్రైర్విహఙ్గమానాం జలజాతపత్రైః।

– ఇతి మాఘే (4–16)

ఇ) హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు – ఈ పదమును వివరించుచూ ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

శ్లో॥ విత్తైషణాం యజ్ఞదానైర్గృహైర్దారసుతైషణామ్।
ఆత్మలోకైషణాం దేవ! కాలేన విసృజేద్ బుధః॥

–శ్రీమద్భాగవతపురాణే, 10–84–38

క్రియాదర్శము :– బభూవుః – ఈ సర్గమున 10వ శ్లోకవ్యాఖ్యాన భాగమును చూడగలరు.

అవతారిక :– అథ పఞ్చభిః స్త్రీణాం విచేష్టితాని వర్ణ్యన్తే – సహసా దర్శనపథం గచ్ఛన్త్యాః ఉన్ముక్తబన్ధనః కరేణ ధృతం కేశపాశః బన్ధనాయ నైవ స్మృతః–

శ్లో॥ ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజన్త్యా
కయాచిదుద్వేష్టనవాన్తమాల్యః।
బద్ధుం న సంభావిత ఏవ తావత్
కరేణ రుద్ధోఽపి చ కేశపాశః॥ 57

పదవిభాగము :– ఆలోకమార్గమ్, సహసా, వ్రజన్త్యా, కయాచిత్, ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః బద్ధుమ్, న, సంభావితః, ఏవ తావత్, కరేణ, రుద్ధః, అపి, చ, కేశపాశః।

అన్వయక్రమము :– ఆలోకమార్గం సహసా వ్రజన్త్యా కయాచిత్ ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః కరేణ రుద్ధః + అపి కేశపాశః తావత్ బద్ధుం న సంభావిత ఏవ।

ప్రతిపదార్థము :– ఆలోకమార్గమ్ – కిటికీవద్దకు / గవాక్షమువద్దకు, సహసా – వేగముగా, వ్రజన్త్యా – వెళ్ళుచున్న, కయాచిత్ – ఒకానొకరమణిచేత, ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః – జుట్టు ముడి వీడి అందుండి జారిన పూలదండకలదియు, కరేణ – చేతితో, కేశపాశః – జుట్టు, రుద్ధః + అపి – పట్టుకొన్నదే యైనను,

తావత్ – (కిటికీవద్దకు చేరువరకు) – అంతవరకు, బద్ధుమ్ – ముడివేసికొనుటకు, న సంభావితః + ఏవ – స్పృహయే లేకుండెను.

తాత్పర్యము :– కిటికీవద్దకు వేగముగా వెళ్ళుచున్న ఒకానొకరమణిచేత జుట్టు ముడివీడి అందుండి జారిన పూలదండకలదియు, చేతితో జుట్టుపట్టుకొన్నదే కాని అంతవరకు ముడివేసికోవలెనను స్పృహయే లేకుండెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. చ – న – హి।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఆలోకమార్గమ్ – **ఆలోకమార్గమ్,** ఆలోకమార్గౌ, ఆలోకమార్గాన్; అకారాన్తః పుంలింగః ఆలోకమార్గశబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. సహసా – అవ్యయము 3. వ్రజన్త్యా – **వ్రజన్త్యా,** వ్రజన్తీభ్యామ్, వ్రజన్తీభి; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో వ్రజన్తీశబ్దః, తృ.ఏ. 4. కయాచిత్ – అవ్యయము 5. ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః – **…మాల్యః,** …మాల్యౌ, …మాల్యాః; అకారాన్తః పుంలింగః …మాల్యశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. కరేణ – **కరేణ,** కరాభ్యామ్, కరైః; అకారాన్తః పుంలింగః కరశబ్దః, తృ.ఏ. 7. రుద్ధః – **రుద్ధః,** రుద్ధౌ, రుద్ధాః; అకారాన్తః పుంలింగః రుద్ధశబ్దః ప్ర.ఏ. 8. కేశపాశః – **కేశపాశః,** కేశపాశౌ, కేశపాశాః; అకారాన్తః పుంలింగః కేశపాశశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. తావత్ – అవ్యయము 10. బద్ధుమ్ – తుమున్నన్తావ్యయము 11. న, అపి ,ఏవ – అవ్యయాలు, 12. సంభావితః – **సంభావితః,** సంభావితౌ, సంభావితాః; అకారాన్తః పుంలింగః సంభావితశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. రుద్ధః + అపి – రుర్ధోఽపి – ఉత్త్వదేశము, పూర్వరూపసన్ధిః।
2. కయాచిత్ + ఉద్వేష్టన – కయాచిదుద్వేష్టన – జశ్త్వసన్ధిః।
3. సంభావితః + ఏవ – సంభావిత ఏవ – విసర్గలోపసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ఆలోకమార్గమ్ – ఆలోకస్య మార్గః ఆలోకమార్గః, తమ్ ఆలోకమార్గమ్, ష.త।
2. ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః – ఉద్గతం వేష్టనం యస్య స ఉద్వేష్టనః। బహువ్రీహిః మాలానాం సమూహః మాల్యం; వాన్తం మాల్యం యస్మాత్ స వాన్తమాల్యః బహువ్రీహిః। ఉద్వేష్టనశ్చ అసౌ వాన్తమాల్యః ఉద్వేష్టనవాన్తమాల్యః। కర్మధారయసమాసః।
3. కేశపాశః –

ఎ) కేశానాం పాశః కేశపాశః। ష.త.

బి) కేశానాం కలాపః కేశపాశః; నిత్యసమాసః। – కాలే.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఈ సర్గమున 57 నుండి 62వరకుగల శ్లోకములు రఘువంశమున 7వ సర్గమున గల 6 –11 శ్లోకములు సాదృశ్యము అను విషయమును గమనింపగలరు.

2. వాంత – జాఱిన; ఇది గౌణప్రయోగము. శబ్దార్థమును వాచ్యముగా చెప్పినచో క్రక్కిన, వమనము చేయబడిన యని చెప్పవలెను. అట్లు చెప్పరాదు. గౌణవృత్తి నాశ్రయించియే చెప్పవలెను.

"నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తి వ్యపాశ్రయమ్,
అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్య కక్షాం విగాహతే।

– అని దండి (కావ్యాదర్శః, 1–95)

అవతారిక :– అపరా ప్రసాధికయా అర్ధరఞ్జితం పదమాక్షిప్య గవాక్షసమీపం గతా–

శ్లో॥ ప్రసాధికాలమ్బితమగ్రపాద–
మాక్షిప్య కాచిద్ ద్రవరాగమేవ।
ఉత్సృష్టలీలాగతిరా గవాక్షా–
దలక్తకాఙ్కాం పదవీం తతాన॥ 58

పదవిభాగము :– ప్రసాధికాలమ్బితమ్, అగ్రపాదమ్, ఆక్షిప్య, కాచిద్, ద్రవరాగమ్, ఏవ। ఉత్సృష్టలీలాగతిః, ఆ, గవాక్షాత్, అలక్తకాఙ్కామ్, పదవీమ్, తతాన।

అన్వయక్రమము :– కాచిత్ ప్రసాధికాలమ్బితం ద్రవరాగమ్ + ఏవ అగ్రపాదమ్ ఆక్షిప్య ఉత్సృష్టలీలాగతిః (సతీ) ఆ గవాక్షాత్ పదవీం అలక్తకాఙ్కాం తతాన।

ప్రతిపదార్థము :– కాచిత్ – ఒకానొకసుందరి, ప్రసాధికాలమ్బితమ్ – అలంకారముచేయు చెలికత్తెచేత పట్టుకోబడిన, ద్రవరాగమేవ – ద్రవరూపమైన లత్తుక కలదానినిగానే, అగ్రపాదమ్ – పాదాగ్రమును, ఆక్షిప్య – ఊడబెరుకుకొని, ఉత్సృష్టలీలాగతిః (సతీ) – వడిగా పరిగెత్తుచున్నదియగుచు, ఆ గవాక్షాత్ – కిటికీవరకుండిన, పదవీమ్ – దారిని, అలక్తకాఙ్కామ్ – లత్తుకరసముచేత గుర్తులు కలదానినిగా, తతాన – చేసెను.

తాత్పర్యము :– ఒకానొక సుందరి – అలంకారము చేయు చెలికత్తెచేత పట్టుకోబడిన ద్రవరూపమైన లత్తుక కలదానినిగానే పాదాగ్రమును ఊడబెరుకుకొని వడిగా పరిగెత్తుచున్నదియగుచు కిటికీ వరకుండిన దారిని లత్తుకరసముచేత గుర్తులు కలదానినిగా చేసెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. కాచిత్ – అవ్యయము 2. ప్రసాధికాలమ్బితమ్ – **...ఆలమ్బితమ్**, ...ఆలమ్బితౌ, ...ఆలమ్బితాన్; అకారాన్తః పుంలింగః ...ఆలమ్బితశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. ద్రవరాగమ్ – **ద్రవరాగమ్**, ద్రవరాగౌ, ద్రవరాగాన్; అకారాన్తః పుంలింగో ద్రవరాగశబ్దః, ద్వి.ఏ 4. అగ్రపాదమ్ – **అగ్రపాదమ్**, అగ్రపాదౌ, అగ్రపాదాన్; అకారాన్తః పుంలింగ అగ్రపాదశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. ఆక్షిప్య – ల్యబన్త – అవ్యయము 6. ఏవ – అవ్యయము. 7. ఆ – అవ్యయము 8. గవాక్షాత్ – **గవాక్షాత్,** గవాక్షాభ్యామ్, గవాక్షేభ్యః ; అకారాన్తః పుంలింగో గవాక్షశబ్దః, పం.ఏ. 9. పదవీమ్ – **పదవీమ్**, పదవ్యౌ, పదవీః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః పదవీశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. అలక్తకాఙ్కామ్ – **...కాఙ్కామ్**, ...కాఙ్కే, ...కాఙ్కాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః...కాఙ్కాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. తతాన – క్రియ – లిట్ – ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. ఉత్సృష్టలీలాగతిః + ఆ – ఉత్సృష్టలీలాగతిరా – విసర్గసన్ధిః।
2. గవాక్షాత్ + అలక్తకాఙ్కామ్ – గవాక్షాదలక్తకాఙ్కామ్ – జశ్త్వసన్ధిః।
3. ప్రసాధికా + ఆలమ్బితమ్ – ప్రసాధికాలమ్బితమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. కాచిత్ + ద్రవరాగమ్ – కాచిద్ ద్రవరాగమ్ – జశ్త్వసన్ధిః।
5. అలక్తక + అఙ్కామ్ – అలక్తకాఙ్కామ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ప్రసాధికాలమ్బితమ్ – ప్రసాధికయా ఆలమ్బితః ప్రసాధికాలమ్బితః, తమ్, తృ.త।
2. ద్రవరాగమ్ – ద్రవః రాగః యస్య స ద్రవరాగః, తమ్। బహువ్రీహిః।
3. అగ్రపాదమ్ – అగ్రః చాసౌ పాదః అగ్రపాదః, తమ్। కర్మధారయః।
4. ఉత్సృష్టలీలాగతిః – ఉత్సృష్టా లీలాగతిః యయా సా ఉత్సృష్టలీలాగతిః। బహువ్రీహిః।
5. అలక్తకాఙ్కామ్ – అలక్తకమ్ అఙ్కః యస్యాః సా అలక్తకాఙ్కా, తామ్ అలక్తకాఙ్కామ్। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ప్రసాధికా (ప్రసాధకా) – (స్త్రీ.) –

ఎ) Accomplishing or perfecting / purifying, cleansing / Decorating, ornamenting - Apte.

బి) ప్రసాధకా భోజకాశ్చ గాత్రసంవాహకా అపి – కామందకీనీతిశాస్త్రము.

సి) శ్లో॥ తం ధూపాశ్యానకేశాన్తం తోయనిర్ణిక్తపాణయః।
ఆకల్పసాధనై స్తై స్తై రుపసేదుః **ప్రసాధకాః**॥ ర.వం. 17 –22

"రాజు నలంకరించుటకై నియమింపబడిన ఉద్యోగులు తమ చేతులను శుభ్రపరచుకొని సుగంధధూపములచేత అతని జుట్టును తడియార్చి, అలంకార సాధనములైన వివిధ వస్తువులను చేతబట్టుకొని..."

2. ఎ) ఇట 'పాదాగ్రం' అనుటకు బదులుగా 'అగ్రపాద'మని ప్రయోగింపబడినది. కావ్యాలంకారసూత్రకర్తయగు **వామనుడు** ఇట్టి ప్రయోగములను సమర్థించెను. ఎట్లన – **'హస్తాగ్రాగ్రహస్తాదయో గుణగుణినోర్భేదాభేదాభ్యామ్'**

బి) ఇట 'తతాన' క్రియాప్రయోగము 'దారి నిండుగా లాక్షారసమయ్యే'నని తెలుపును.

క్రియాదర్శము :– తతాన – తను (తన్) విస్తారే (వెల్లడిచేయుట, విస్తరించుట.) సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లిట్ – ప్ర.ఏ.

తతాన – తేనతుః – తేనుః

శ్లో॥ ఉవాచ ధాత్ర్యా ప్రథమోదితం వచో–
యయౌ తదీయామవలమ్బ్య చాఙ్గులిమ్।
అభూచ్చ నమ్రః ప్రణిపాతశిక్షయా
పితుర్ముదం తేన **తతాన** సోఽర్భకః। – ర.వం. 3 –25

అవతారిక :– అఞ్జనేన అలంకృతైకలోచనా శలాకాహస్తా కాచిద్వాతాయనసన్నికర్షం తథైవ యయౌ–

శ్లో॥ విలోచనం దక్షిణమఞ్జనేన
సంభావ్య తద్వఞ్చితవామనేత్రా।

తథైవ వాతాయనసన్నికర్షం
యయౌ శలాకామపరా వహన్తీ॥ 59

పదవిభాగము :– విలోచనమ్, దక్షిణమ్, అఞ్జనేన, సంభావ్య, తద్వఞ్చితవామనేత్రా, తథా, ఏవ, వాతాయనసన్నికర్షమ్, యయౌ, శలాకామ్, అపరా, వహన్తీ।

అన్వయక్రమము :– అపరా దక్షిణం విలోచనమ్ అఞ్జనేన సంభావ్య తద్వఞ్చిత వామనేత్రా సతీ, తథా ఏవ శలాకాం వహన్తీ వాతాయనసన్నికర్షం యయౌ।

ప్రతిపదార్థము :– అపరా – మఱియొక సుందరి, దక్షిణమ్ – కుడిదగు, విలోచనమ్ – కన్నును, అఞ్జనేన – కాటుకచేత, సంభావ్య – అలంకరించుకొని, తద్వఞ్చితవామనేత్రా (సతీ) – ఆ కాటుకచేత మోసగింపబడిన ఎడమకన్ను గలదియగుచు, తథా + ఏవ – అట్లే, శలాకామ్ – కాటుక కుంచెను, వహన్తీ (సతీ) – పట్టుకొన్నదియగుచు, వాతాయనసన్నికర్షమ్ – కిటికీ సమీపమునకు, యయౌ – చేరెను.

తాత్పర్యము :– మఱియొక సుందరి కుడికన్నును కాటుకచేత అలంకరించుకొని ఆ కాటుకచేత మోసగింపబడిన (వర్జింపబడిన) ఎడమకన్నుకలదియగుచు అట్లే కాటుకకుంచెను పట్టుకొన్నదియగుచు కిటికీ సమీపమునకు చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అపరా – **అపరా,** అపరే, అపరాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః అపరాశబ్దః ప్ర.ఏ. 2. దక్షిణమ్ – **దక్షిణమ్**, దక్షిణే, దక్షిణాని; అకారాన్తః నపుంసకలింగ దక్షిణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. విలోచనమ్ – **విలోచనమ్**, విలోచనే, విలోచనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో విలోచనశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. అఞ్జనేన – **అఞ్జనేన**, అఞ్జనాభ్యామ్, అఞ్జనైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ అంజనశబ్దః, తృ.ఏ. 5. సంభావ్య – అవ్యయము 6. తద్వఞ్చితవామనేత్రా – **...నేత్రా**, ...నేత్రే, ...నేత్రాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ...నేత్రాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. తథా, ఏవ – అవ్యయాలు 8. శలాకామ్ – **శలాకామ్**, శలాకే, శలాకాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగశ్శలాకాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. వహన్తీ – **వహన్తీ**, వహన్త్యౌ, వహన్త్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో వహన్తీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. వాతాయనసన్నికర్షమ్ – **...సన్నికర్షమ్,** ...సన్నికర్షౌ ...సన్నికర్షాన్; అకారాన్తః పుంలింగో వాతాయనసన్నికర్షశబ్దః, ద్వి.ఏ.11. యయౌ – క్రియ

సంధులు :–

1. తథా + ఏవ – తథైవ – వృద్ధిసన్ధిః। వృద్ధిరేచి (సూ. 6–1–85)
2. వాత + ఆయన – వాతాయన – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. తద్వఞ్చితవామనేత్రా – తేన వఞ్చితం వామం చ తత్ నేత్రం చ వామనేత్రం

యస్యాః సా తద్వఞ్చితవామనేత్రా। బహువ్రీహిః।

2. వాతాయనసన్నికర్షమ్ – వాతాయనస్య సన్నికర్షం వాతాయనసన్నికర్షమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శలాకా :– (స్త్రీ.)

ఎ) శల్ + 'బలాకాదయశ్చ' ఇతి ఆక। స్త్రియాం టాప్।

బి) శ్లో॥ అజ్ఞానతిమిరాన్ధస్య జ్ఞానాఞ్జనశలాకయా।
చక్షురున్మీలితం యేన తస్మై శ్రీగురవే నమః॥ – ఇతి గురుగీతాయామ్.

సి) శ్లో॥ తస్యాశ్శ**లాకా**ఞ్జన నిర్మితేవ
కాన్తిర్భ్రువోరాయతలేఖయోర్యా।
తాం వీక్ష్య లీలాచతురామనఙ్గః
స్వచాపసౌన్దర్యమదం ముమోచ॥ కు.సం. 1– 47

డి) శ్లో॥ అజ్ఞానాన్ధస్య లోకస్య జ్ఞానాఞ్జన**శలాకయా।**
చక్షురున్మీలితం యేన తస్మై పాణినయే నమః॥ సి. కౌ – 58

ఇ) 'తారాధారాజ్యోత్స్నాదయశ్చ।
శలాకా స్త్రియాం నిత్యమ్ – లింగానుశాసనప్రకరణమ్।

2. వల్లభదేవవ్యాఖ్యానము నందు (రఘువంశమహాకావ్యమున) 8–9 శ్లోకముల మధ్యన ఈ దిగువ శ్లోకము కలదు.

శ్లో॥ స్తనం ధయన్తం తనయం విహాయ విలోకనాయ త్వరయా వ్రజన్తీ।
సంప్రస్నుతాభ్యాం పదవీం స్తనాభ్యాం సిషేచ కాచిత్ పయసా గవాక్షాత్॥

"పాలు త్రాగుచున్న శిశువును వీడి, నూతనదంపతులను చూచుటకై వడిగా పరిగిడుచున్న ఒకానొక రమణి, పాలుకారుచున్న స్తనములచేత గవాక్షమునుండి తాను కూర్చున్నచోటువరకు గల దారిని పాలతో తడిపెను."

3. 'సవ్యమక్షి హి పూర్వం మనుష్యా అంజతే' అను శ్రుతివలన మొదట సవ్యము అనగా ఎడమకంటిని అలంకరించుకొనవలయును. ఇట దానిని వధూవర దర్శనలాలసత్వమున మరచెనని భావింపదగును.

క్రియాదర్శము :- యయౌ - 'యా ప్రాపణ' ఇత్యస్మాద్ధాతోరకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ పరస్మైపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

యయౌ - యయతుః - యయుః

శ్లో॥ ప్రతాపోఽగ్రే తతశ్శబ్దః పరాగస్తదనంతరమ్।
యయౌ పశ్చాద్రథాదీతి చతుఃస్కంధేవ సా చమూః॥ - ర.వం. 4-30

అవతారిక :- అన్యా ప్రస్థానభిన్నగ్రన్థి వాసః హస్తేనావలమ్బ్య జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః తస్థౌ -

శ్లో॥ జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిరన్యా
ప్రస్థానభిన్నాం న బబన్ధ నీవీమ్।
నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ
హస్తేన తస్థావవలమ్బ్య వాసః॥ 60

పదవిభాగము :- జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః, అన్యా, ప్రస్థానభిన్నామ్, న, బబన్ధ, నీవీమ్, నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ, హస్తేన, తస్థౌ, అవలమ్బ్య, వాసః।

అన్వయక్రమము :- అన్యా, జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః (సతీ) ప్రస్థానభిన్నామ్ నీవీం న బబన్ధ। (కిన్తు) నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ హస్తేన వాసః అవలమ్బ్య తస్థౌ।

ప్రతిపదార్థము :- అన్యా - మఱియొక రమణి, జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః (సతీ) - గవాక్షమధ్యమునుండి పంపబడిన చూపుగలదియగుచు, ప్రస్థానభిన్నామ్ - శీఘ్రగమనముచేత ఊడిన, నీవీమ్ - చీరముడిని, న బబన్ధ - తిరిగి ముడివేసికోలేదు, (కిన్తు - కాని), నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ - బొడ్డున ప్రవేశించిన ఆభరణములయొక్క కాంతులుగల, హస్తేన - చేతితో, వాసః - సడలిన వస్త్రమును, అవలమ్బ్య - పట్టుకొని, తస్థౌ - నిలుచుండెను.

తాత్పర్యము :- మఱియొక రమణి గవాక్షమధ్యమునుండి పంపబడిన చూపుగలది యగుచు శీఘ్రగమనముచేత ఊడిన చీరముడిని తిరిగి ముడివేసికోలేదు కాని బొడ్డున ప్రవేశించిన ఆభరణములయొక్క కాంతులుగల చేతితో సడలిన వస్త్రమును పట్టుకొని నిలుచుండెను. "ఆభరణముల కాంతులు బొడ్డుప్రదేశమును కప్పి వైచి వస్త్రములేని లోటును తీర్చె"నని భావము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. అన్యా - **అన్యా**, అన్యే, అన్యాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అన్యాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః - **...దృష్టిః**, ...దృష్టీ, ...దృష్టయః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగో జాలాన్తర...దృష్టిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. ప్రస్థానభిన్నామ్ - **...భిన్నామ్,** ...భిన్నే, ...భిన్నాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రస్థానభిన్నాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. నీవీమ్ - **నీవీమ్**, నీవ్యౌ, నీవీః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః నీవీశబ్దః ద్వి.ఏ. 5. న - అవ్యయము 6. బబన్ధ - క్రియ 7. నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ - **...ప్రభేణ**, ...ప్రభాభ్యామ్, ...ప్రభైః; అకారాన్తః పుంలింగః నాభి...ప్రభశబ్దః, తృ.ఏ. 8. హస్తేన - **హస్తేన**, హస్తాభ్యామ్, హస్తైః ; అకారాన్తః పుంలింగో హస్తశబ్దః, తృ.ఏ. 9. వాసః - **వాసః,** వాససీ, వాసాంసి; సకారాన్తః నపుంసకలిఙ్గః వాసశ్శబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. అవలమ్బ్య - అవ్యయము 11. తస్థౌ - క్రియ.

సంధులు :-

1. ...దృష్టిః + అన్యా - ...దృష్టిరన్యా - విసర్గసన్ధిః।
2. తస్థౌ + అవలమ్బ్య - తస్థావలమ్బ్య - ఏచోఽయవాయావః (సూ 6-1-78) ఏఓఐఔలకు అచ్చుపరముగా నున్నప్పుడు క్రమముగా అయ్ అవ్ ఆయ్ ఆవ్ అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.
3. జాల + అన్తర - జాలాన్తర - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. ప్రవిష్ట + ఆభరణ - ప్రవిష్టాభరణ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః - జాలస్య అన్తరేణ ప్రేషితా దృష్టిః యస్యాః సా జాలాన్తరప్రేషితదృష్టిః। బహువ్రీహిః।
2. ప్రస్థానభిన్నామ్ - ప్రస్థానేన భిన్నామ్ ప్రస్థానభిన్నామ్ - తృ.త.
3. నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ - నాభిం ప్రవిష్టా ఆభరణానాం ప్రభా యస్య తేన నాభిప్రవిష్టాభరణప్రభేణ - బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. నీవీ (నీవిః) (స్త్రీ.) -

ఎ) నివ్యయతి, నివీయతే వా। ని + వ్యేఞ్ + 'నౌ వ్యో యలోపః పూర్వస్య చ దీర్ఘః' ఇతి ఇఞ్, యలోపః, నిశబ్దస్య దీర్ఘత్వం చ। తతః కృదికారాదితి వా జీష్। కటివస్త్రబన్ధః

బి) శ్లో॥ పరిధానాంశుకగ్రన్థిః ప్రోక్తా **నీవీ** తథోచ్చయః। 547

- అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) "ఏకవస్త్రా త్వథో **నీవీ** రోదమానా రజస్వలా' - ఇతి మహాభారతే 2/63/19

డి) 'నీవీం వస్త్రస్య పరిహితవస్త్రస్య వామాంగగ్రన్థిం యోచయిత్వా ఆచమనమాహ బౌధాయనః' – ఇతి యజుర్వేదిశ్రాద్ధతత్త్వమ్।

ఇ)'నీవీ పరిపణే గ్రన్థౌ స్త్రీణాం జఘనవాససః' అని విశ్వకోశము. 'పరిపణ' మనగా మూలధనము.

ఎఫ్) శ్లో॥ కాన్తే తల్పముపాగతే విగలితా నీవీ స్వయమ్బన్ధనా–
ద్వాసో విశ్లథమేఖలా గుణధృతం కిఞ్చిన్నితమ్బే స్థితమ్।
ఏతావత్సఖి! వేద్మి సామ్ప్రతమహం తస్యాంగసంగే పునః
కోయం కాస్మి రతం ను వా కథమితి స్వల్పాఽపి మే న స్మృతిః॥

– ఇతి అమరుకశతకే – 101

"ప్రియుడు శయ్యను సమీపించగానే స్వయముగా కోకముడి జారినది…" దీని విస్తృత వివరణము కొఱకు 'మనసిజ వ్యాఖ్య'ను చూడగలరు. (శంకర గ్రంథ రత్నావళి – క్రింద సాధన గ్రంథమండలి, తెనాలివారు, అమరుశకశతకమును, శ్రీదోర్బల విశ్వనాథశర్మగారు చేసిన 'మనసిజ' వ్యాఖ్యతో ప్రచురించినారు.)

జి) శ్లో॥ నీవీబన్ధోచ్ఛ్వసనమధరస్పన్దనం దోర్విషాదః
స్వేదశ్చక్షుర్మసృణమధురాకేకరస్నిగ్ధముగ్ధమ్।
గాత్రస్తమ్భః స్తనముకులయోరుత్ప్రబన్ధః ప్రకంపో
గణ్డాభోగే పులకపటలం మూర్ఛనా చేతనా చ॥

– ఇతి మాలతీమాధవే – 2-5

క్రియాదర్శము :– తస్థౌ – 29వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– అర్ధగుమ్భితా కస్యాశ్చిద్రశనా సంభ్రమక్షిప్తే పదే పదే గలద్రత్నా సూత్రశేషా బభూవ –

శ్లో॥ అర్ధాచితా సత్వరముత్థితాయాః
పదే పదే దుర్నిమితే గలన్తీ।
కస్యాశ్చిదాసీద్రశనా తదానీ–
మఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా॥ 61

పదవిభాగము :– అర్ధాచితా, సత్వరమ్, ఉత్థితాయాః, పదే పదే, దుర్నిమితే, గలన్తీ, కస్యాశ్చిత్, ఆసీత్, రశనా, తదానీమ్, అఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా।

అన్వయక్రమము :– సత్వరమ్ ఉత్థితాయాః కస్యాశ్చిత్ అర్ధాచితా రశనా దుర్నిమితే పదేపదే గలన్తీ (సతీ) తదానీమ్ అఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా ఆసీత్।

ప్రతిపదార్థము :– సత్వరమ్ – తొందరపాటున, ఉత్థితాయాః – లేచి నిలుచున్న, కస్యాశ్చిత్ – ఒకానొక రమణియొక్క, అర్ధాచితా– సగము కూర్పబడినమణులు కలదియైన, రశనా – మొలనూలు, దుర్నిమితే – వ్యత్యస్తముగా వేయబడిన, పదే పదే – ప్రతియడుగునందు, గలన్తీ (సతీ) – జారుచున్నదియగుచు, తదానీమ్ – అప్పుడు, అఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా – చేతిబొటనవ్రేలిమొదట ఉంచబడిన దారమే మిగిలినదిగా గలది. ఆసీత్ – అయ్యెను.

తాత్పర్యము :– తొందరపాటున లేచినిలుచున్న ఒకానొకసుందరియొక్క సగము కూర్పబడిన మణులు కలదియైన మొలనూలు వ్యత్యస్తముగా వేయబడిన ప్రతియడుగునందు జారుచున్నదియగుచు అప్పుడు చేతిబొటనవ్రేలి మొదట ఉంచబడిన దారమే మిగిలినదిగా గలది అయ్యెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సత్వరమ్ – **అన్యయము** 2. ఉత్థితాయాః – **ఉత్థితాయాః**, ఉత్థితయోః, ఉత్థితానామ్; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ ఉత్థితాశబ్దః, ష.ఏ. 3. కస్యాశ్చిత్ – అవ్యయము 4. అర్ధాచితా – **అర్ధాచితా**, అర్ధాచితే, అర్ధాచితాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అర్ధాచితాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. రశనా – **రశనా**, రశనే, రశనాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః రశనాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. దుర్నిమితే – **దుర్నిమితే**, దుర్నిమితయోః, దుర్నిమితేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో దుర్నిమితశబ్దః, స.ఏ. 7. పదే – **పదే**, పదయోః, పదేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగః పదశబ్దః, స.ఏ. 8. గలన్తీ – **గలన్తీ**, గలన్త్యౌ, గలన్త్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో గలన్తీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. తదానీమ్ – అవ్యయము 10. అఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా – **…శేషా,** …శేషే, …శేషాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అఙ్గుష్ఠ…శేషాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. ఆసీత్ – క్రియ.

సంధులు :–

1. అర్ధ + ఆచితా – అర్ధాచితా – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. కస్యాః + చితా – కస్యాశ్చిత్ – శ్చుత్వసన్ధిః।
3. కస్యాశ్చిత్ + ఆసీత్ – కస్యాశ్చిదాసీత్ – జశ్త్వసన్ధిః।
4. ఆసీత్ + రశనా – ఆసీద్రశనా – జశ్త్వసన్ధిః।
5. మూల + అర్పిత – మూలార్పిత – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. సత్వరమ్ – త్వరయా సహితం యథా తథా సత్వరమ్। క్రియావిశేషణము
2. దుర్నిమితే – దుఃఖేన నిమితే దుర్నిమితే। తృ.త।
3. అఙ్గుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా – అఙ్గుష్ఠస్య మూలమ్ అఙ్గుష్ఠమూలం; తస్మిన్ అర్పితం సూత్రమేవ శేషః యస్యాః సా అంగుష్ఠమూలార్పితసూత్రశేషా – బహువ్రీహిః।

4 .అర్ధాచితా – అర్ధమ్ ఆచితా – అర్ధాచితా। ద్వి.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రశనా (స్త్రీ.) -

ఎ) రసయతి స్వాదయతీతి, నన్ద్యాదిత్వాత్ ల్యు, పృషోదరాదిత్వాత్ శత్వమ్। జిహ్వా;

బి) అశ్నుతే వ్యాప్నోతీతి, అశూ వ్యాప్తౌ + 'అశే రశ్ చ' ఇతి యుచ్ ధాతో రశాదేశశ్చ। కాంచీ।

సి) శ్లో॥ కలాపః సప్తకీ కాంచీ మేఖలా రసనా తథా।
కటిసూత్రం సారసనం...

– అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) శ్లో॥ ఇయమప్రతిబోధశాయినీం
రశనా త్వాం ప్రథమా రహఃసఖీ।
గతివిభ్రమసాదనీరవా
న శుచా నాను మృతేవ లక్ష్యతే॥ – ర.వం. 8-58

ఇ) శ్లో॥ తాన్ వీక్ష్య వాతరశనాంశ్చతురః కుమారాన్
వృద్ధాన్ దశార్ధవయసో విదితాత్మతత్త్వాన్।
వేత్రేణ చాస్ఖలయతామతదర్హణాంస్తౌ
తేజో విహస్య భగవత్ప్రతికూలశీలౌ॥ – శ్రీమద్భాగవతే 3-15-30

క్రియాదర్శము :- ఆసీత్ – అస (అస్) భువి (ఉండుట) అదాదయః (2) ; అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లజ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఆసీత్ – ఆస్తామ్ – ఆసన్.

అవతారిక :- స్త్రీణాం ముఖైర్వ్యాప్తాన్తరాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్-

శ్లో॥ తాసాం ముఖైరాసవగన్ధగర్భై-
ర్వ్యాప్తాన్తరాః సాన్ద్రకుతూహలానామ్।
విలోలనేత్రభ్రమరైర్గవాక్షాః
సహస్రపత్రాభరణా ఇవాసన్॥ 62

పదవిభాగము :- తాసామ్, ముఖైః, ఆసవగన్ధగర్భైః, వ్యాప్తాన్తరాః, సాన్ద్ర కుతూహలానామ్, విలోలనేత్రభ్రమరైః, గవాక్షాః, సహస్రపత్రాభరణాః, ఇవ, ఆసన్।

అన్వయక్రమము :- సాన్ద్రకుతూలహలానాం తాసామ్ ఆసవగన్ధగర్భైః విలోల నేత్రభ్రమరైః ముఖైః వ్యాప్తాన్తరాః గవాక్షాః సహస్రపత్రాభరణాః ఇవ ఆసన్।

ప్రతిపదార్థము :- సాన్ద్రకుతూహలానామ్ – మిక్కుటమైన కుతూహలముగల, తాసామ్ – ఆ పురస్త్రీలయొక్క, ఆసవగన్ధగర్భైః – పానీయముల పరిమళము గలవియు, విలోలనేత్రభ్రమరైః – చంచలములగు నేత్రములను తుమ్మెదలు గలవియునగు, ముఖైః – ముఖములచేత, వ్యాప్తాన్తరాః – కప్పబడిన మధ్య భాగములుగల, గవాక్షాః – గవాక్షములు, సహస్రపత్రాభరణాః + ఇవ – కమలములు ఆభరణములుగా కలవి వలె, ఆసన్ – ఉండినవి.

తాత్పర్యము :- మిక్కుటమైన కుతూహలముగల ఆ పురస్త్రీలయొక్క పానీయముల పరిమళము గలవియు, చంచలనేత్రములను తుమ్మెదలుగలవియును అగు ముఖములచేత, కప్పబడిన మధ్యభాగములుగల గవాక్షములు కమలములు ఆభరణములుగా కలవి వలె ఉండినవి.

పాఠాన్తరాలు :- 1. సహస్రపత్రాభరణాః – సహస్రపత్రావరణాః।

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. సాన్ద్రకుతూహలానామ్ – ...కుతూహలాయాః, ...కుతూహలయోః **కుతూహలానామ్**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కుతూహలాశబ్దః, ష.బ. 2. తాసామ్ – తస్యాః, తయోః, **తాసామ్**; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.బ. 3. ఆనవగన్ధగర్భైః – ఆసవగన్ధగర్భేణ, ఆసవగన్ధగర్భాభ్యామ్, **ఆసవగన్ధగర్భైః**; అకారాన్తః పుంలింగః ఆసవగన్ధగర్భశబ్దః, తృ.బ. 4. విలోలనేత్రభ్రమరైః – ...భ్రమరేణ, ...భ్రమరాభ్యామ్, **...భ్రమరైః**; అకారాన్తః పుంలింగః ...భ్రమరశబ్దః, తృ.బ. 5. ముఖైః – **ముఖేన**, ముఖాభ్యామ్, ముఖైః; అకారాన్తః పుంలింగో ముఖశబ్దః, తృ.బ. 6. వ్యాప్తాన్తరాః – వ్యాప్తాన్తరః, వ్యాప్తాన్తరౌ, **వ్యాప్తాన్తరాః**; అకారాన్తః పుంలింగో వ్యాప్తాన్తరశబ్దః, ప్ర.బ. 7. గవాక్షాః – గవాక్షః, గవాక్షౌ, **గవాక్షాః**; అకారాన్తః పుంలింగో గవాక్షశబ్దః, ప్ర.బ. 8. సహస్రపత్రాభరణాః – ...ఆభరణః ...ఆభరణౌ, **...ఆభరణాః**; అకారాన్తః పుంలింగో ...ఆభరణశబ్దః, ప్ర.బ. 9. ఆసన్ – క్రియ.

సంధులు :-

1. ముఖైః + ఆసవగన్ధగర్భైః - ముఖైరాసవగన్ధగర్భైః - విసర్గసన్ధిః।
2. గర్భైః + వ్యాప్తాన్తరాః - గర్భైర్వ్యాప్తాన్తరాః - విసర్గసన్ధిః।
3. ...భ్రమరైః + గవాక్షాః - భ్రమరైర్గవాక్షాః - విసర్గసన్ధిః।
4. ...పత్రాభరణాః + ఇవ - ...పత్రాభరణా ఇవ - విసర్గలోపసన్ధిః।
5. ఇవ + ఆసన్ - ఇవాసన్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
6. వ్యాప్త + అన్తరాః - వ్యాప్తాన్తరాః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
7. గో + అక్షాః - గవాక్షాః - అయవాయావసన్ధిః।
8. పత్ర + ఆభరణాః - పత్రాభరణాః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. సాన్ద్రకుతూహలానామ్ - సాంద్రం కుతూహలం యాసాం తాసాం సాన్ద్రకుతూహలానామ్। బహువ్రీహిః।
2. ఆసవగన్ధగర్భైః - ఆసవస్య గన్ధః ఆసవగన్ధః గర్భే యేషాం తైః ఆసవగన్ధగర్భైః । బహువ్రీహిః।
3. విలోలనేత్రభ్రమరైః - విలోలాని నేత్రాణ్యేవ భ్రమరాః యేషు తైః విలోలనేత్ర భ్రమరైః, బహువ్రీహిః।
4. వ్యాప్తాన్తరాః - వ్యాప్తమ్ అన్తరం యేషాం తే వ్యాప్తాన్తరాః / బహువ్రీహిః।
5. సహస్రపత్రాభరణాః - సహస్రపత్రాణి ఆభరణాని యేషాం తే సహస్ర పత్రాభరణాః, బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. సహస్రపత్రమ్ (నపుం.) -

ఎ) సహస్రం పత్రాణి యస్య। పద్మమ్। కమలమ్।

బి) శ్లో॥ **సహస్రపత్రం** శతపత్రమమ్బుజం
కుశేశయం తామరసం సరోరుహమ్।
విసప్రసూనం కమలం మహోత్పలం
సరోజమబ్జం నలినం చ పుష్కరమ్॥

శ్లో॥ రాజీవమరవిన్దం చ పద్మం పఙ్కజమిష్యతే...

- అని హలాయుధకోశము '17' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు - ఈ పదమునుగూర్చి చెప్పునపుడు ఈ శ్లోకమునే ఉదాహరించినాడు.

డి) అభిధానచిన్తామణి - కమలమునకు '25' నామములను సూచించినది.

శ్లో॥ "కమలం నలినం పద్మమరవిన్దం కుశేశయమ్।
పరం **శతసహస్రాభ్యాం పత్రం** రాజీవపుష్కరే।
విసప్రసూతం నాలీకం తామరసం మహోత్పలమ్।
తజ్జలాత్సరసః పఙ్కాత్పరై రుడ్రుహజన్మజైః।"

క్రియాదర్శము :- ఆసన్ - అస - భువిఇత్యస్మాత్ లఙ్ - ప్రథమపురుష బహువచనాంతః।

ఆసీత్ - ఆస్తామ్ - **ఆసన్.**

అవతారిక :- అత్రాన్తరే చన్ద్రశేఖరః ఉత్తోరణం రాజపథం ప్రాప-

**శ్లో॥ తావత్పతాకాకులమిన్దుమౌళిః
ఉత్తోరణం రాజపథం ప్రపేదే।
ప్రాసాదశృఙ్గాణి దివాపి కుర్వన్
జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణద్యుతీని॥** **63**

పదవిభాగము :- తావత్, పతాకాకులమ్, ఇన్దుమౌళిః, ఉత్తోరణమ్, రాజపథమ్, ప్రపేదే, ప్రాసాదశృఙ్గాణి, దివా, అపి, కుర్వన్, జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణద్యుతీని।

అన్వయక్రమము :- తావద్ ఇన్దుమౌళిః దివాపి ప్రాసాదశృఙ్గాణి జ్యోత్స్నా..ద్యుతీని కుర్వన్ పతాకాకులమ్ ఉత్తోరణం రాజపథం ప్రపేదే।

ప్రతిపదార్థము :- తావద్ - అప్పుడు, ఇన్దుమౌళిః - చంద్రశేఖరుడు, దివాపి - పగటిపూటకూడా, ప్రాసాదశృఙ్గాణి - అంతఃపురభవనశిఖరములను, జ్యోత్స్నాభిషేక ద్విగుణద్యుతీని - చంద్రుని వెన్నెలతో అభిషేకించి రెట్టింపు కాంతి కలవానినిగా, కుర్వన్ - చేయుచు, పతాకాకులమ్ - పతాకములతో వ్యాపించియున్నదియును, ఉత్తోరణమ్ - ఎత్తుగా తోరణములు కట్టబడినదియును అగు, రాజపథమ్ - రాజమార్గమును, ప్రపేదే - చేరెను (పొందెను.)

తాత్పర్యము :– అప్పుడు చంద్రశేఖరుడు పగటిపూటకూడా అంతఃపురభవనముల శిఖరములను చంద్రుని వెన్నెలతో అభిషేకించి రెట్టింపు కాంతి కలవానినిగా చేయుచు పతాకములతో వ్యాపించియున్నదియును, ఎత్తుగా తోరణములు కట్టబడినదియును అగు రాజమార్గమును చేరెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తావత్, అపి – అవ్యయాలు 2. ఇన్దుమౌలిః – **ఇన్దుమౌలిః**, ఇన్దుమౌలీ, ఇన్దుమౌలయః; ఇకారాన్తః పుంలింగ ఇన్దుమౌలిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. ప్రాసాదశృఙ్గాణి – ...శృఙ్గమ్, ...శృఙ్గే, **...శృఙ్గాణి**; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రాసాదశృఙ్గశబ్దః, ద్వి.బ. 4. జ్యోత్స్నా ...ద్యుతీని – ...ద్యుతి, ...ద్యుతినీ, **...ద్యుతీని;** నకారాన్త నపుంసకలింగో జ్యోత్స్నా...ద్యుతిన్శబ్దః, ప్ర.బ. 5. కుర్వన్ – కుర్వన్, కుర్వన్తౌ, కుర్వన్తః; తకారాన్తః పుంలింగః కుర్వత్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. పతాకాకులమ్ – **పతాకాకులమ్**, పతాకాకులే, పతాకాకులాని; అకారాన్తః నపుంసకలింగ పతాకాకులశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. ఉత్తోరణమ్ – **ఉత్తోరణమ్**, ఉత్తోరణౌ, ఉత్తోరణాన్; అకారాన్తః పుంలింగ ఉత్తోరణశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. రాజపథమ్ – **రాజపథమ్**, రాజపథౌ, రాజపథాన్; అకారాన్తః పుంలింగః రాజపథశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. ప్రపేదే – క్రియ.

సంధులు :–

1. దివా + అపి – దివాపి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. పతాకా + ఆకులమ్ – పతాకాకులమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. జ్యోత్స్నా + అభిషేక – జ్యోత్స్నాభిషేక – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. పతాకాకులమ్ – పతాకాభిః ఆకులమ్ – పతాకాకులమ్ – తృ.త.
2. ఇన్దుమౌలిః – ఇన్దుః మౌళౌ యస్య సః ఇన్దుమౌలిః। బహువ్రీహిః।
3. ఉత్తోరణమ్ – ఉద్గతాని తోరణాని యస్మిన్ తమ్ ఉత్తోరణమ్। బహువ్రీహిః
4. జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణద్యుతీని – జ్యోత్స్నాయా అభిషేకః జ్యోత్స్నాభిషేకః, ద్వౌగుణౌ యస్యాం సా ద్విగుణా, జ్యోత్స్నాభిషేకేణ ద్విగుణా జ్యోత్స్నాభిషేక ద్విగుణౌ, సా ద్యుతిః యేషాం తాని జ్యోత్స్నాభిషేకద్విగుణ ద్యుతీని తాని। బహువ్రీహిః।
5. రాజపథమ్ – రాజ్ఞః పన్థాః రాజపథస్తం రాజపథమ్। ష.త.

   'ఋక్పూరబ్ధూః పథామానక్షే' ఇత్యప్రత్యయః సమాసాన్తః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **తావత్** – అవ్యయకోషః (386)

'తుల్యయోగితాసాకల్యమానక్రమావధ్యవధారణాదయోఽ స్యార్థాః।'

"తావత్ తత్పరిమాణే త్రిః, అవ్యయం త్వవధారణే। సంభ్రమే చ పరిచ్ఛేదే తథా కార్త్స్న్యాధికారయోః" ఇతి వాఙ్మయార్ణవః। యావత్తావచ్ఛబ్దౌ శబ్దశక్తిస్వాభావ్యాత్ పరస్పరసాపేక్షావేవ స్వస్వార్థమవగమయతః। క్వచిత్ కేవలావపి।

1. తుల్యయోగితాయామ్ – యావత్కార్యం తావత్ కురు।
2. సాకల్యే – యావద్దత్తమ్ తావద్భుక్తమ్।
3. మానే – ఆస్తాం తావత్; 4. క్రమే – 'త్వమేవ తావత్ పరిచిన్తయ స్వయమ్'।
5. అవధౌ – తావదధీష్వ యావద్ బుధ్యసే।
6. అవధారణే – 'నిరాసకస్యాపి న తావదుత్సహే' –1

క్రియాదర్శము :– ప్రపేదే – 31వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– పురసున్దరీణాం మహేశ్వరదర్శనౌత్సుక్యం వర్ణయతి –

శ్లో॥ తమేకదృశ్యం నయనైః పిబన్త్యో
నార్యో న జగ్ముర్విషయాన్తరాణి।
తథా హి శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసాం
సర్వాత్మనా చక్షురివ ప్రవిష్టా॥ **64**

పదవిభాగము :– తమ్, ఏకదృశ్యమ్, నయనైః, పిబన్త్యః, నార్యః, న, జగ్ముః, విషయాన్తరాణి, తథా, హి, శేషేన్ద్రియవృత్తిః, ఆసామ్, సర్వాత్మనా, చక్షుః, ఇవ, ప్రవిష్టా।

అన్వయక్రమము :– ఏకదృశ్యం తం నయనైః పిబన్త్యః నార్యః విషయాన్తరాణి న జగ్ముః। తథా హి ఆసాం శేషేన్ద్రియవృత్తిః సర్వాత్మనా చక్షుః ప్రవిష్టా ఇవ।

ప్రతిపదార్థము :– ఏకదృశ్యమ్ – ఒకే ఒక దర్శనీయుడైన, తమ్ – ఆ శివభగవానుని, నయనైః – (తమ) కళ్ళతో, పిబన్త్యః – త్రాగివేయుచున్న, నార్యః – (ఆ) పురస్త్రీలు, విషయన్తరాణి – ఇతర విషయములను, న జగ్ముః – తెలిసికొనలేకపోయిరి.

తథాహి – అందుకే, ఆసామ్ – ఆ స్త్రీలయొక్క, శేషేన్ద్రియవృత్తిః – ఇతరేంద్రియ ముల వ్యాపారము అంతయు, సర్వాత్మనా – సంపూర్ణతతో, చక్షుః – కళ్లనే, ప్రవిష్టాః + ఇవ – ప్రవేశించినదా అన్నట్లు (ఉండెను.)

తాత్పర్యము :– ఒకే ఒక దర్శనీయుడైన ఆ శివభగవానుని తమ కళ్ళతో త్రాగివేయుచున్న ఆ పురస్త్రీలు ఇతర విషయములను తెలిసికొనలేకపోయిరి. అందుకే ఆ స్త్రీలయొక్క ఇతర ఇంద్రియవ్యాపారములు అన్నియు సంపూర్ణతతో కళ్లనే ప్రవేశించినవా అన్నట్లు ఉండెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఏకదృశ్యమ్ – **ఏకదృశ్యమ్**, ఏకదృశ్యౌ, ఏకదృశ్యాన్; అకారాన్తః పుంలింగః ఏకదృశ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. నయనైః – నయనేన, నయనాభ్యామ్, **నయనైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగో నయనశబ్దః, తృ.బ. 4. పిబన్త్యః – పిబన్తీ, పిబన్త్యౌ, **పిబన్త్యః;** ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో పిబన్తీశబ్దః, ప్ర.బ. 5. నార్యః – నారీ, నార్యౌ, **నార్యః**; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో నారీశబ్దః, ప్ర.బ. 6. విషయాన్తరాణి – విషయాన్తరమ్, విషయాన్తరే, **విషయాన్తరాణి;** అకారాన్త నపుంసకలింగ విషయాన్తరశబ్దః, ప్ర.బ. 7. న, ఇవ – అవ్యయాలు 8. జగ్ముః – క్రియ – లిట్ – ప్ర.బ. 9. తథా, హి – అవ్యయాలు 10. ఆసామ్ – అస్యాః, అనయోః, **ఆసామ్**; మకారాన్తః స్త్రీలిఙ్గ ఇదమ్శబ్దః, ష.బ. 11. శేషేన్ద్రియవృత్తిః – **...వృత్తిః**, ...వృత్తీ, ...వృత్తయః ఇకారాన్తః స్త్రీలింగో...వృత్తిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. సర్వాత్మనా – **సర్వాత్మనా**, సర్వాత్మభ్యామ్, సర్వాత్మభిః; నకారాన్తః పుంలిఙ్గః సర్వాత్మన్శబ్దః, తృ.ఏ. 13. చక్షుః – **చక్షుః**, చక్షుషీ, చక్షూంషి; షాన్తనపుంసకలింగో చక్షుశ్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 14. ప్రవిష్టా – ప్రవిష్టా, ప్రవిష్టే, **ప్రవిష్టాః;** ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రవిష్టాశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. పిబన్త్యః + నార్యః – పిబన్త్యో నార్యః – ఉత్వాదేశసన్ధిః।
2. నార్యః + న – నార్యో న – ఉత్వాదేశసన్ధిః।
3. జగ్ముః + విషయాన్తరాణి – జగ్ముర్విషయాన్తరాణి – విసర్గసన్ధిః।
4. శేషేన్ద్రియవృత్తిః + ఆసామ్ – శేషేన్ద్రియవృత్తిరాసామ్ – విసర్గసన్ధిః।
5. చక్షుః + ఇవ – చక్షురివ – విసర్గసన్ధిః।
6. విషయ + అన్తరాణి – విషయాన్తరాణి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
7. శేష + ఇన్ద్రియ – శేషేన్ద్రియ – గుణసన్ధిః।
8. సర్వ + ఆత్మనా – సర్వాత్మనా – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ఏకదృశ్యమ్ – ద్రష్టుం యోగ్యః దృశ్యః, ఏకః చాసౌ దృశ్యః ఏకదృశ్యః। తమ్ ఏకదృశ్యమ్। కర్మధారయః।
2. విషయాన్తరాణి – అన్యే విషయాః విషయాన్తరాణి, తాని। రూపకసమాసః।
3. శేషేన్ద్రియవృత్తిః – శేషాణి చ తాని ఇంద్రియాణి శేషేన్ద్రియాణి, తేషాం వృత్తిః శేషేన్ద్రియవృత్తిః। ష.త.
4. సర్వాత్మనా – సర్వః చాసౌ ఆత్మా సర్వాత్మా, తేన సర్వాత్మనా। కర్మధారయః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. నారీ (స్త్రీ.) –

ఎ) నుర్నరస్య వా ధర్మ్యా। నృ + 'ఋతోఽఉ ఇఞ్' ఇతి అఞ్।
నర + 'నరాచ్చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి అఞ్। 'శారరవాద్యయోఙీన్' ఇతి ఙీన్। స్త్రీ; యోషిత్, వనితా...

బి) శ్లో॥ యత్ర నార్యస్తు పూజ్యన్తే రమన్తే తత్ర దేవతాః।
యత్రైతాస్తు న పూజ్యన్తే సర్వాస్తత్రాఫలాః క్రియాః॥
– ఇతి మనుః (3/56)

సి) శ్లో॥ రామా వామా వామనేత్రా పురన్ధ్రీ
నారీ భీరుర్భామినీ కామినీ చ।
యోషా యోషిద్వాసితా వర్ణినీ స్త్రీ
స్యాత్సీమన్తిన్యఙ్గనా సుందరీ చ। 481

శ్లో॥ అబలా మహిలా లలనా ప్రమదా రమణీ నితమ్బినీ వనితా।
దయితా ప్రతీపదర్శిన్యుక్తా కాన్తా వధూర్వశా యువతిః॥ 482
– అని హలాయుధకోశము '29' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) నిర్దోషదృశ్యా హి భవన్తి **నార్యో** యజ్ఞే వివాహే వ్యసనే వనే చ।
– ప్రతిమానాటకే 1–29

ఇ) అంగారసదృశీ **నారీ** ఘృతకుమ్భసమః పుమాన్।
తస్మాన్నారీషు సంసర్గం దూరతః పరివర్జయేత్॥ –లింగపురాణే 8–23

యఫ్) శ్లో॥ సా సీతాసన్నిధావేవ తం వవ్రే కథితాన్వయా।
అత్యారూఢో హి **నారీణా** మకాలజ్ఞో మనోభవః॥ - ర.వ. 12/33
..... కామ వికారము మిక్కిలి హెచ్చినప్పుడు స్త్రీలు కాలము యొక్కయు, వావివరుసల యొక్కయు, ఔచిత్యమును గుర్తింపరుకదా!

2. **నారీ - త్ర్యక్షరవృత్తివిశేషః॥**

'యోనారీ। గోపానాం నారీభిః। శ్లిష్టోఽవ్యాత్ కృష్ణో వః'। - ఇతి ఛన్దోమంజరీ।

క్రియాదర్శము :- జగ్ముః - గమ్లు (గమ్) గతౌ (వెళ్లుట) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః (1), లిట్ - ప్రథమపురుషబహువచనాంతః॥

జగామ - జగ్మతుః - **జగ్ముః**

అవతారిక :- ఇతఃపరం చతుర్భిః శివమధికృత్య స్త్రీణాం సంభాషణం వర్ణ్యతే। అస్య దాస్యమపి యా లభేత సా కృతార్థా స్యాత్, కిముత దారాత్వమ్ -

శ్లో॥ స్థానే తపో దుశ్చరమేతదర్థ-
మపర్ణయా పేలవయాపి తప్తమ్।
యా దాస్యమప్యస్య లభేత నారీ
సా స్యాత్ కృతార్థా కిముతాఙ్కశయ్యామ్॥ 65

పదవిభాగము :- స్థానే, తపః, దుశ్చరమ్, ఏతత్, అర్థమ్, అపర్ణయా, పేలవయా, అపి, తప్తమ్, యా, దాస్యమ్, అపి, అస్య, లభేత, నారీ, సా, స్యాత్, కృతార్థా, కిముత, అఙ్కశయ్యామ్।

అన్వయక్రమము :- పేలవయాపి అపర్ణయా ఏతదర్థం దుశ్చరం తపః తప్తం, స్థానే। యా నారీ అస్య దాస్యమపి లభేత సా కృతార్థా స్యాత్; యా అఙ్కశయ్యాం లభేత సా కిముత।

ప్రతిపదార్థము :- పేలవయాపి - మృదువైన శరీరముకలదైనను, అపర్ణయా - పార్వతీదేవిచేత, ఏతదర్థమ్ - శివునికొఱకు, దుశ్చరమ్ - దుష్కరమైన, తపః - తపస్సు, తప్తమ్ - ఆచరించుట, స్థానే - యుక్తమైనది, యా నారీ - ఏ స్త్రీ, అస్య దాస్యమపి - శివునకు దాస్యము చేయుటను, లభేత - పొందునో, సా - ఆ స్త్రీ, కృతార్థా స్యాత్ - కృతార్థురాలు అగును. యా - ఎవతె, అఙ్కశయ్యామ్ -

81

అంకమును శయ్యగా, లభేత - పొందునో, సా - ఆమె, కిముత - చెప్పుట కేమున్నది?

తాత్పర్యము :- మృదువైన శరీరముకలదైనను పార్వతీదేవిచేత శివునికొఱకు దుష్కరమైన తపస్సు ఆచరించుట యుక్తమైనదే. ఏ స్త్రీ శివునకు దాస్యమొనరించునో ఆ స్త్రీ కృతార్థురాలే. ఎవతె (శివుని) అంకమును శయ్యగా పొందునో ఆమె (గుఱించి) చెప్పవలసినదేమి ఉండును?

పాఠాన్తరాలు :- 1. పేలవయాపి - కోమలయాపి;

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. పేలవయా - **పేలవయా**, పేలవాభ్యామ్, పేలవాభిః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః పేలవాశబ్దః, తృ.ఏ. 2. అపర్ణయా - **అపర్ణయా**, అపర్ణాభ్యామ్, అపర్ణాభిః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అపర్ణాశబ్దః, తృ.ఏ. 3. ఏతదర్థమ్ - క్రియావిశేషణము. 4. దుశ్చరమ్ - **దుశ్చరమ్,** దుశ్చరే, దుశ్చరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ దుశ్చరశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. తపః - **తపః**, తపసీ, తపాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగః, తపశ్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. తప్తమ్ - **తప్తమ్,** తప్తే, తప్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ తప్తశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. స్థానే - క్రియావిశేషణము. 8. యా- **యా**, యే, యాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగో యచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. నారీ - **నారీ**, నార్యౌ, నార్యః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో నారీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. అస్య - **అస్య**, అనయోః, ఏషామ్; మకారాన్తః పుంలింగః ఇదమ్‌శబ్దః, ష.ఏ. 11. దాస్యమ్ - **దాస్యమ్,** దాస్యే, దాస్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ దాస్యశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. అపి -అవ్యయము 13. లభేత - క్రియ - విధిలిఙ్ - ప్ర.ఏ. 14. సా - **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 15. కృతార్థా - **కృతార్థా,** కృతార్థే, కృతార్థాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కృతార్థాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 16. స్యాత్ - క్రియ - విధిలిఙ్ - ప్ర.ఏ. అస (భువి) ధాతువు. 17. అఙ్కశయ్యామ్ - **అఙ్కశయ్యామ్,** అఙ్కశయ్యే, అఙ్కశయ్యాః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అఙ్కశయ్యాశబ్దః, ద్వి.ఏ.

సంధులు :-

1. తపః + దుశ్చరమ్ - తపో దుశ్చరమ్ - ఉత్వాదేశః।
2. పేలవయా + అపి - పేలవయాపి - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. కిముత + అఙ్కశయ్యామ్ - కిముతాఙ్కశయ్యామ్। సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :-

1. ఏతదర్థమ్ - ఏతస్మై ఇదమ్ ఏతదర్థమ్ చతుర్థీతత్పురుషః। 'అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతా చేతి వక్తవ్యమ్' ఇతి సమాసః।
2. దుశ్చరమ్ - దుఃఖేన చరితుం శక్యమ్ - దుశ్చరమ్।
3. కృతార్థా - కృతః అర్థః యయా సా కృతార్థా - బహువ్రీహిః।

4. అఙ్కశయ్యామ్ – అఙ్క ఏవ శయ్యా అంకశయ్యా తామ్ – అంకశయ్యామ్। అవధారణాపూర్వపదకర్మధారయః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. అఙ్కః – ఎ) అఙ్కయతి చిహ్నయతి, అఙ్క్ లక్ష్మణి, అచ్। క్రోడమ్।

బి) 'సపత్నీతనయం దృష్ట్వా తమఙ్కారోహణోత్సుకమ్'– ఇతి విష్ణుపురాణే।

సి) శ్లో॥ **తమంక**మారోప్య శరీరయోగజై–
స్సుఖై ర్నిషించం తమివామృతం త్వచి।
ఉపాంతసమ్మీలితలోచనో నృప –
శ్చిరాత్సుతస్పర్శరసజ్ఞతాం **యయౌ**॥ – రఘు. 3–26

"ప్రేమచే స్పృశించిన మాత్రమున నమృతప్రాయంబుగా దోచెడు దేహముగల కుమారుని బహుకాలము బిడ్డలులేని దిలీపమహారాజు తన తొడపై నిడుకొని కుమారుని నెత్తికొనుటవలన కలిగిన యానందమును కడకన్నుల మూసికొన్నవాడై యనుభవించెను." – వావిళ్ల ప్రతినుండి.

డి) "అంకశ్చిహ్నేఽన్తికోరసోః" ఇతి **యాదవః**।

అలంకారాలు :– అత్ర కైముతికన్యాయేన అర్థాపత్తిరలంకారః।

కైముతికన్యాయః The maxim of how much more - how much less, much more - much less. It has another name – కావ్యార్థాపత్తి.

శ్లో॥ తం విస్మితం ధేనురువాచ సాధో
మాయాం మయోద్భావ్య పరీక్షితోఽసి।
ఋషి ప్రభావాన్మయి నాన్తకోఽపి
ప్రభుః ప్రహర్తుం కిముతాన్యహింస్రాః – ర.వం.

క్రియాదర్శము :– లభేత :– డులభష్ (లభ్) ప్రాప్తౌ (పొందుట) సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః(1); విధిలిఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

లభేత – లభేయాతామ్ – లభేరన్

అవతారిక :– పార్వతీపరమేశ్వరయోః సౌందర్యనిర్మాణయత్నః సఫలో జాతః।

**శ్లో॥ పరస్పరేణ స్పృహణీయశోభం
న చేదిదం ద్వన్ద్వమయోజయిష్యత్।
అస్మిన్ ద్వయే రూపవిధానయత్నః
పత్యుః ప్రజానాం విఫలోఽభవిష్యత్॥ 66**

పదవిభాగము :– పరస్పరేణ, స్పృహణీయశోభమ్, న, చేత్, ఇదమ్, ద్వన్ద్వమ్, అయోజయిష్యత్, అస్మిన్, ద్వయే, రూపవిధానయత్నః, పత్యుః, ప్రజానామ్, విఫలః అభవిష్యత్।

అన్వయక్రమము :– స్పృహణీయశోభమ్ ఇదం ద్వన్ద్వం పరస్పరేణ న అయోజయిష్యత్ చేత్, ప్రజానాం పత్యుః అస్మిన్ ద్వయే రూపవిధానయత్నః విఫలః అభవిష్యత్।

ప్రతిపదార్థము :– స్పృహణీయశోభమ్ – అభిలషణీయమైన సౌందర్యముగల, ఇదమ్ – ఈ, ద్వన్ద్వమ్ – జంటను, పరస్పరేణ – ఒకరికొకరితో, న అయోజయిష్యత్ చేత్ – కూర్చకున్నచో, ప్రజానామ్ పత్యుః – బ్రహ్మదేవునియొక్క, అస్మిన్ – ఈ, ద్వయే – మిథునమునందు (గౌరీశంకరుల జంటయందు), రూపవిధానయత్నః– సమస్త సౌందర్యమును నిక్షేపించుటకు చేసిన ప్రయత్నము, విఫలః – వ్యర్థము, అభవిష్యత్ – అయ్యెడిది.

తాత్పర్యము :– అభిలషణీయమైన సౌందర్యముగల ఈ జంటను ఒకరికొకరితో కూర్చకున్నచో ఈ మిథునమునందు సమస్తసౌందర్యమును నిక్షేపించుటకు చేసిన బ్రహ్మదేవునియొక్క ప్రయత్నము వ్యర్థమయ్యెడిది.

పాఠాన్తరాలు :–

1. విఫలో – వితథో

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. స్పృహణీయశోభమ్ – **...శోభమ్**, ...శోభే, ...శోభాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ...శోభశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. ఇదమ్ – **ఇదమ్**, ఇమే, ఇమాని; మకారాన్త నపుంసకలింగ ఇదమ్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. ద్వన్ద్వమ్ – **ద్వన్ద్వమ్**, ద్వన్ద్వే, ద్వన్ద్వాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ద్వన్ద్వశబ్దః ప్ర.ఏ. 4. పరస్పరేణ – **పరస్పరేణ**, పరస్పరాభ్యామ్, పరస్పరైః; అకారాన్త నపుంసకలింగ పరస్పరశబ్దః తృ.ఏ. 5. న, చేత్ – అవ్యయము 6. అయోజయిష్యత్ – క్రియ – లఙ్ – ప్ర.ఏ. – యుజ(యుజ్) సంయమనే. 7. ప్రజనామ్ – ప్రజాయాః, ప్రజయోః, **ప్రజానామ్**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రజాశబ్దః, ష.ఏ. 8. పత్యుః – పత్యుః, పత్యోః, పతీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగః పతిశబ్దః, ష.ఏ. 9. అస్మిన్ – **అస్మిన్,** అనయోః, ఏషు; మకారాన్త నపుంసకలింగ ఇదమ్‌శబ్దః, స.ఏ. 10. ద్వయే – **ద్వయే,**

ద్వయోః, ద్వయేషు; అకారాన్త నపుంసకలింగో ద్వయశబ్దః, స.ఏ. 11. రూపవిధానయత్నః – **...యత్నః** ...యత్నౌ, ...యత్నాః; అకారాన్తః పుంలింగః, ...యత్నశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. విఫలః – **విఫలః**, విఫలౌ, విఫలాః; అకారాన్తః పుంలింగో విఫలశబ్దః, ప్ర.ఏ. 13. అభవిష్యత్ – లిఙ్ నిమిత్తే క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్ – క్రియ – ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. చేత్ + ఇదమ్ – చేదిదమ్ – జశ్త్వసన్ధిః।
2. విఫలః + అభవిష్యత్ – విఫలోఽభవిష్యత్ – ఉత్వాదేశః + పూర్వరూపసన్ధిః

సమాసాలు :–

1. స్పృహణీయశోభమ్ – స్పృహయితుం యోగ్యా స్పృహణీయా (అనీయర్ ప్రత్యయః) స్పృహణీయా శోభా యస్య తత్ స్పృహణీయశోభమ్, తత్। బహువ్రీహిః।
2. ద్వయే – ద్వౌ అవయవౌ యస్య తత్ ద్వయం తస్మిన్ ద్వయే। బహువ్రీహి సమాసః।
3. రూపవిధానయత్నః – రూపస్య విధానం రూపవిధానం, తస్మిన్ యత్నః రూపవిధానయత్నః, స.త.
4. విఫలః – విగతం ఫలం యస్మాద్ ఇతి విఫలః। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శోభా (స్త్రీ.) –

ఎ) శోభన్తేఽనయా। శుభ్ + కరణే ఘఞ్ + టాప్। దీప్తిః।

బి) శ్లో॥ సా **శోభా** రూపభోగాద్యైర్యత్ స్యాదఙ్గవిభూషణమ్।
శోభైవ కాన్తిరాఖ్యాతా మన్మథాప్యాయనోజ్జ్వలా॥

– ఇత్యుజ్జ్వలనీలమణిః।

సి) శ్లో॥ రాధా **శోభా** విభూషా స్యాదభిఖ్యా సుషమా సమాః॥ 565॥

– అని హలాయుధకోశము – 5 నామములను పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము :– అభవిష్యత్ – భూ (సత్తాయామ్) ఉండుట, అకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః (1), లిఙ్ నిమిత్తే క్రియాతిపత్తౌ లృఙ్।

అభవిష్యత్ – అభవిష్యతామ్ – అభవిష్యన్

అవతారిక :– ఈశ్వరస్య అనితరసాధారణం సౌన్దర్యం భఙ్గ్యన్తరేణ వర్ణయన్తి –

శ్లో॥ న నూనమారూఢరుషా శరీరమ్
అనేన దగ్ధం కుసుమాయుధస్య।
వ్రీడాదముం దేవముదీక్ష్య మన్యే
సంన్యస్తదేహః స్వయమేవ కామః॥ 67

పదవిభాగము :– న, నూనమ్, ఆరూఢరుషా, శరీరమ్, అనేన, దగ్ధమ్, కుసుమాయుధస్య, వ్రీడాత్, అముమ్, దేవమ్, ఉదీక్ష్య, మన్యే, సంన్యస్తదేహః, స్వయమ్, ఏవ, కామః।

అన్వయక్రమము :– ఆరూఢరుషా అనేన కుసుమాయుధస్య శరీరం న దగ్ధం నూనమ్। (కిన్తు) కామః అముం దేవమ్ ఉదీక్ష్య వ్రీడాత్, స్వయమ్ ఏవ సంన్యస్తదేహః ఇతి మన్యే।

ప్రతిపదార్థము :– ఆరూఢరుషా – మిక్కిలి కోపించిన, అనేన – ఈ హరునిచేత, కుసుమాయుధస్య – మన్మథునియొక్క, శరీరమ్ – శరీరము, న దగ్ధమ్ – దగ్ధము కాలేద(నుట), నూనమ్ – నిజము, కామః – మన్మథుడు, అయమ్ – ఈ, దేవమ్ – శివునిసౌందర్యమును, ఉదీక్ష్య – చూచి, వ్రీడాత్ – సిగ్గువలన, స్వయమ్ఏవ – తానే, సంన్యస్తదేహః – దేహము విడిచి యుండును. ఇతి మన్యే – అని తలంతును.

తాత్పర్యము :– మిక్కిలి కోపించిన ఈ హరునిచేత మన్మథుని శరీరము దగ్ధము కాలేదనుట నిజము. మన్మథుడు శివసౌందర్యమును గాంచి సిగ్గిల్లి తానే దేహము విడిచియుండునని తలంతును.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఆరూఢరుషా – **ఆరూఢరుషా**, ఆరూఢరుడ్భ్యామ్, ఆరూఢరుడ్భిః; షకారాన్తః పుంలింగో ఆరూఢరుట్శబ్దః, తృ.ఏ. 2. అనేన – **అనేన**, ఆభ్యామ్, ఏభిః; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్శబ్దః, తృ.ఏ. 3. కుసుమాయుధస్య – **...ఆయుధస్య,** ...ఆయుధయోః, ...ఆయుధానామ్; అకారాన్తః పుంలింగః కుసుమాయుధశబ్దః, ష.ఏ. 4. శరీరమ్ – **శరీరమ్**, శరీరే, శరీరాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః శరీరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. న, ఏవ, ఇతి – అవ్యయాలు 6. దగ్ధమ్ – **దగ్ధమ్**, దగ్ధే, దగ్ధాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో దగ్ధశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. నూనమ్ – అవ్యయము 8. కామః – **కామః**, కామౌ, కామాః; అకారాన్తః పుంలింగః కామశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. అముమ్ – **అముమ్,** అమూ, అమూన్; సకారాన్తః పుంలింగోఽదశ్శబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. దేవమ్ – **దేవమ్,** దేవౌ, దేవాన్; అకారాన్తః పుంలింగో దేవశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. ఉదీక్ష్య – అవ్యయము 12. వ్రీడాత్ – **వ్రీడాత్,** వ్రీడాభ్యామ్, వ్రీడేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగో వ్రీడశబ్దః, పం.ఏ. 13. స్వయమ్ – అవ్యయము 14.

సంన్యస్తదేహః – **సంన్యస్తదేహః**, సంన్యస్తదేహౌ, సంన్యస్తదేహాః; అకారాన్తః పుంలింగః సంన్యస్తదేహాశబ్దః ప్ర.ఏ. 15. మన్యే – క్రియ.

సంధులు :–

1. వ్రీడాత్ + అముమ్ – వ్రీడాదముమ్ – జశ్త్వసన్ధిః।
2. కుసుమ + ఆయుధస్య – కుసుమాయుధస్య – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ఆరూఢరుషా – ఆరూఢా రుట్ యస్య సః ఆరూఢరుట్, తేన ఆరూఢరుషా। బహువ్రీహిః।
2. కుసుమాయుధస్య – కుసుమాని ఆయుధాని యస్య సః, కుసుమాయుధః, తస్య కుసుమాయుధస్య। బహువ్రీహిః।
3. సంన్యస్తదేహః – సమ్యగ్ న్యస్తం సంన్యస్తం, సంన్యస్తం దేహం యేన సః సంన్యస్తదేహః। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వ్రీడాత్ – ఎ) 'వ్రీడ – లజ్జాయామ్' ఇతి ధాతోః 'గురోశ్చహలః' ఇత్యప్రత్యయః తతః 'అజాద్యతష్టాప్' ఇతి టాప్ ప్రత్యయః। 'మందాక్షం హ్రీత్రపావ్రీడాలజ్జా' ఇతి వదతో ఽమరసింహస్య తాత్పర్యం వ్రీడాశబ్దస్య ప్రాయికప్రయోగసూచనార్థం, నతు అకారాన్త వ్రీడశబ్దాభావద్యోతనార్థమ్ ఇతి జ్ఞేయమ్। అత్ర తు 'భావే' ఇతి సూత్రవిహితఘఞన్తో వ్రీడశబ్దః, స చ ప్రయోగే క్వాచిత్కో వేదనీయః।

శ్లో॥ గణ్డూషగర్జభుజజాగరహారకీలః జ్వాలాజటారభసవర్తకగర్ధశృంగాః।
వ్రీడాదయశ్చ వరటశ్చ వరాటకశ్చ ఉత్కణ్ఠబాణకరకాశ్చ సమామయాశ్చ॥
ఇతి స్త్రీపుంలింగ కథనే రభసః। **వ్రీడోఽక్లీబే త్రపాలజ్జా'** ఇతి చ తేనోక్తమ్।
– అని పుంసవనీవ్యాఖ్య.

శ్లో॥ యత్సాలముత్తుంగతయా విజేతుం
దూరాదుదస్థీయత సాగరస్య।
మహోర్మిభిర్వ్యాహతవాంఛితార్థైః
వ్రీడాదివాభ్యాశగతైర్విలిల్యే ॥
– మాఘకావ్యము – 3–40

84

శ్లో॥ అన్యదా జగతి **'రామ'** ఇత్యయం
శబ్ద ఉచ్చరిత ఏవ మామగాత్।
వ్రీడమావహతి మే స సంప్రతి
వ్యస్తవృత్తిరుదయోన్ముఖే త్వయి॥ – ర.వం. 11 – 73

The word వ్రీడా is usually used in స్త్రీలింగ but here it is used in పుంలింగ which is a rare usage.

అలంకారాలు :– అత్ర **'ఉత్ప్రేక్షాలంకారః'**

క్రియాదర్శము :– మన్యే – మన (మన్) జ్ఞానే – తెలియుట; సకర్మకమ్, అనిట్, ఆత్మనేపదీ, దివాదయః (4); లట్ – ఉత్తమపురుషైకవచనాంతః।

మన్యే – మన్యావహే – మన్యామహే

శ్లో॥ ఆపరితోషాద్విదుషాం న సాధు **మన్యే** ప్రయోగవిజ్ఞానమ్।
బలవదపి శిక్షితానామ్ ఆత్మన్యప్రత్యయం చేతః।
– ఇతి అభిజ్ఞానశాకున్తలే – 1–2

అవతారిక :– ఈశ్వరేణ సంబంధం ప్రాప్య హిమవానభిమానోన్నతమాత్మశిరః అత్యున్నతం ధారయిష్యతి–

శ్లో॥ అనేన సంబంధముపేత్య దిష్ట్యా
మనోరథప్రార్థితమీశ్వరేణ।
మూర్ధానమాలి! క్షితిధారణోచ్చ–
ముచ్చైస్తరం వక్ష్యతి శైలరాజః॥ **68**

పదవిభాగము :– అనేన, సంబంధమ్, ఉపేత్య, దిష్ట్యా, మనోరథప్రార్థితమ్, ఈశ్వరేణ, మూర్ధానమ్, ఆలి, క్షితిధారణోచ్చమ్, ఉచ్చైస్తరమ్, వక్ష్యతి, శైలరాజః।

అన్వయక్రమము :– హే ఆలి! శైలరాజః మనోరథప్రార్థితమ్ అనేన ఈశ్వరేణ సంబంధమ్ ఉపేత్య క్షితిధారణోచ్చం మూర్ధానమ్ ఉచ్చైస్తరం వక్ష్యతి।

ప్రతిపదార్థము :– హే ఆలి! – ఓ చెలియా!, శైలరాజః – హిమవంతుడు, మనోరథప్రార్థితమ్ – తాను కోరుకొనిన, అనేన – ఈ, ఈశ్వరేణ –

శివభగవానునితో, సంబంధమ్ – సంబంధమును (జామాతృలక్షణమును), ఉపేత్య – పొంది, క్షితిధారణోచ్చమ్ – భూభారనిర్వహణముచేతనే ఉన్నతమైన, మూర్ధానమ్ – (తన)తలను, ఉచ్చైస్తరమ్ – ఉన్నతతరముగా, వక్ష్యతి – మోయుచున్నాడు.

తాత్పర్యము :– ఓ చెలియా! హిమవంతుడు తాను కోరుకొనిన ఈ శివభగవానునితో సంబంధమును పొంది భూభారనిర్వహణముచేతనే ఉన్నతమైన తన తలను మరింత ఉన్నతతరముగా చేసికొని మోయుచున్నాడు.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. హే ఆలి – హే ఆలే, **హే ఆలీ**, హే ఆలయః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః ఆలిశబ్దః, సం.ప్ర.ఏ. 2. శైలరాజః – **శైలరాజః**, శైలరాజౌ, శైలరాజాః; అకారాన్తః పుంలింగశ్శైలరాజశబ్దః , ప్ర.ఏ. 3. మనోరథప్రార్థితమ్ – …ప్రార్థితమ్, …ప్రార్థితౌ, …ప్రార్థితాన్; అకారాన్తః పుంలింగో… ప్రార్థితశబ్దః. ద్వి.ఏ. 4. అనేన – అనేన, ఆభ్యామ్, ఏభిః; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దః, తృ.ఏ. 5. ఈశ్వరేణ – **ఈశ్వరేణ**, ఈశ్వరాభ్యామ్, ఈశ్వరైః; అకారాన్తః పుంలింగ ఈశ్వరశబ్దః, తృ.ఏ. 6. సంబంధమ్ – **సంబంధమ్,** సంబంధౌ, సంబంధాన్; అకారాన్తః పుంలింగ స్సంబంధశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. ఉపేత్య – అవ్యయము 8. క్షితిధారణోచ్చమ్ – **…ఉచ్చమ్**, …ఉచ్చౌ, …ఉచ్చాన్; అకారాన్తః పుంలింగః… ఉచ్చశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. మూర్ధానమ్ – **మూర్ధానమ్**, మూర్ధానౌ, మూర్ధనః; నకారాన్తః పుంలింగో మూర్ధన్‌శబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. ఉచ్చైస్తరమ్ – అవ్యయము 11. వక్ష్యతి – క్రియ – లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। వహ్ – ప్రాపణే.

సంధులు :–

1. ప్ర + అర్థితమ్ – ప్రార్థితమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. ధారణ + ఉచ్చమ్ – ధారణోచ్చమ్ – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. శైలరాజః – శైలానాం రాజా శైలరాజః। ష.త.।

   రాజన్ takes a final అ at the end of a తత్పురుషసమాసః।
2. క్షితిధారణోచ్చమ్ – క్షితేః ధారణేన ఉచ్చమ్ – క్షితిధారణోచ్చమ్। తృ.త.
3. ఉచ్చైస్తరమ్ – అతిశయేన ఉచ్చైః యథా తథా ఉచ్చైస్తరమ్। ఉచ్చైరితి అవ్యయాత్ తరప్ ప్రత్యయః।
4. మనోరథప్రార్థితమ్ – మనోరథైః ప్రార్థితః మనోరథప్రార్థితః, తమ్। తృ.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. రాజన్ – నకారాన్తః పుంలింగో రాజన్‌శబ్దః – రాజు.

   రాజా – రాజానౌ – రాజానః

హే రాజన్ – హే రాజానౌ – హే రాజానః
రాజానమ్ – రాజానౌ – రాజ్ఞః
రాజ్ఞా – రాజభ్యామ్ – రాజభిః
రాజ్ఞే – రాజభ్యామ్ – రాజభ్యః
రాజ్ఞః – రాజభ్యామ్ – రాజభ్యః
రాజ్ఞః – రాజ్ఞోః – రాజ్ఞామ్
రాజ్ఞి(రాజని) – రాజ్ఞోః – రాజసు.

2) శ్లో॥ కాకకోకిలభృఙ్గానాం బకవ్యాలశిఖణ్డినామ్।
హంసకుక్కుటలోహానాం శిక్షిత చరితం నృపః।
– మార్కణ్డేయపురాణే 24–18

A king should learn from the condcut of a crow, a cuckoo, a crane, a servant, a peacock, a swan, a cock and a red goat.

3) శ్లో॥ కౌశికస్య క్రియాం కుర్యాద్ విపక్షే మనుజేశ్వరః।
చేష్టాం పిపీలికానాం చ కాలే భూపః ప్రదర్శయేత్। – మా. పు. 24–19

4) యథా **రాజా** తథా ప్రజా – చాణక్యనీతిదర్పణే।

5) యథా హి కురుతే **రాజా** ప్రజాస్తమనువర్తతే।
– వాల్మీకిరామాయణే, ఉత్తరకాణ్డే –43–11

క్రియాదర్శము :– వక్ష్యతి – వహ్ – ప్రాపణే (1. మోయుట; 2. ప్రవహించుట) 1. సకర్మకమ్; 2. అకర్మకమ్; అనిట్, (ఉభయ) పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1) లృట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

వక్ష్యతి – వక్ష్యతః – వక్ష్యన్తి

అవతారిక :– పురసున్దరీణామేవంవిధాలాపాన్ శృణ్వన్ త్రిణేత్రః హిమాలయస్య గృహం ప్రాప –

శ్లో॥ ఇత్యోషధిప్రస్థవిలాసినీనాం
శృణ్వన్ కథాః శ్రోత్రసుఖాస్త్రినేత్రః।

కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిం
హిమాలయస్యాలయమాససాద॥ **69**

పదవిభాగము :– ఇతి, ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనామ్, శృణ్వన్, కథాః, శ్రోత్రసుఖాః, త్రినేత్రః, కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిమ్, హిమాలయస్య, ఆలయమ్, ఆససాద।

అన్వయక్రమము :– త్రిణేత్రః ఇతి ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనాం శ్రోత్రసుఖాః కథాః శృణ్వన్ సన్ కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిం హిమాలయస్య ఆలయమ్ ఆససాద।
ప్రతిపదార్థము :– త్రిణేత్రః – ముక్కంటి, ఇతి – ఇవ్విధముగా, ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనామ్ – ఓషధిప్రస్థపురవిలాసినీజనులయొక్క, శ్రోత్రసుఖాః – శ్రోత్రప్రియములైన, కథాః – కథలు, శృణ్వన్ – వినుచు, కేయూరచూర్ణీకృతరాజముష్టిమ్ – సందికడియయములచే పిండి పిండిగా చేయబడిన పేలములయొక్క పిడికిళ్లుగలదియగు, హిమాలయస్య – హిమవంతునియొక్క, ఆలయమ్ – రాజప్రాసాదమును, ఆససాద – చేరెను.

తాత్పర్యము :– ....ముక్కంటి ఇవ్విధముగా ఓషధిప్రస్థపురవిలాసినీ జనులయొక్క శ్రోత్రప్రియములైన కథలు వినుచు సంది కడియములచే పిండిపిండిగా చేయబడిన పేలములయొక్క పిడికిళ్లుగలదియగు, హిమవంతునియొక్క రాజప్రాసాదమును చేరెను. అనగా శివభగవానునిపై విలాసినులు చల్లిన పేలిపిండితో రాజప్రాసాదము ఉన్నదని భావము!

పాఠాన్తరాలు :– 1. ...మృష్టిమ్ – ...మృష్టిః।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. త్రిణేత్రః – **త్రిణేత్రః,** త్రిణేత్రౌ, త్రిణేత్రాః; అకారాన్తః పుంలింగ స్త్రిణేత్రశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. ఇతి – అవ్యయము. 3. ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనామ్ – ...విలాసిన్యాః, ...విలాసిన్యోః **...విలాసీనీనామ్;** ఈకారాన్తః స్త్రీలింగ ఓషధి...విలాసినీశబ్దః, ష.బ. 4. శ్రోత్రసుఖాః – శ్రోత్రసుఖా, శ్రోత్రసుఖే, **శ్రోత్రసుఖాః**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగశ్శ్రోత్రసుఖాశబ్దః, ప్ర.బ. 5. కథాః – కథా, కథే, **కథాః** అకారాన్తః స్త్రీలింగః కథాశబ్దః, ప్ర.బ. 6. శృణ్వన్ – **శృణ్వన్**, శృణ్వన్తౌ , శృణ్వన్తః; తకారాన్తః పుంలింగః శృణ్వచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిమ్ – ...ముష్టిమ్, ...ముష్టీ, ...ముష్టీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగః కేయూర...ముష్టిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. హిమాలయస్య – **హిమాలయస్య**, హిమాలయయోః, హిమాలయానామ్; అకారాన్తః పుంలింగో హిమాలయశబ్దః, ష.ఏ. 9. ఆలయమ్ – **ఆలయమ్**, ఆలయౌ, ఆలయాః; అకారాన్త పుంలింగ ఆలయశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. ఆససాద – క్రియ.

సంధులు :–

1. ఇతి + ఓషధి... – ఇత్యోషధి... – యణాదేశసన్ధిః।

2. శ్రోత్రసుఖాః + త్రిణేత్రః – శ్రోత్రసుఖాస్త్రిణేత్రః – విసర్గసన్ధిః।
3. హిమాలయస్య + ఆలయమ్ – హిమాలయస్యాలయమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః
4. హిమ + ఆలయస్య – హిమాలయస్య – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. త్రిణేత్రః – త్రీణి నేత్రాణి యస్య స త్రిణేత్రః – బహువ్రీహిః।
2. ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనామ్ – విలసన్తీతి విలాసిన్యః, ఓషధిప్రస్థస్య విలాసిన్యః ఓషధిప్రస్థవిలాసిన్యః, తాసామ్ ఓషధిప్రస్థవిలాసినీనామ్। ష.త.
3. శ్రోత్రసుఖాః – సుఖయన్తీతి సుఖాః, శ్రోత్రయోః సుఖాః ఇతి శ్రోత్రసుఖాః తాః। ష.త.।
4. కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిమ్ – అచూర్ణాః చూర్ణా యథా సంపద్యన్తే తథా కృతాః చూర్ణీకృతాః (చ్విప్రత్యయః) లాజానాం ముష్టయః, లాజముష్టయః కేయూరైః చూర్ణీకృతాః కేయూరచూర్ణీకృతాః, కేయూరచూర్ణీకృతాః లాజముష్టయః యస్మిన్ సః కేయూరచూర్ణీకృతలాజముష్టిః, తమ్। బహువ్రీహిః
5. హిమాలయస్య – హిమస్య ఆలయః హిమాలయః, తస్య। ష.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. లాజా :– (పుం.)

ఎ) భూమ్ని (ల్యజన్తే యే తే। లజ్ + ఘఞ్) భృష్టధాన్యమ్।

బి) శ్లో॥ ఏతే చ వ్రీహయో భృష్టాస్తే లాజా ఇతి సంజ్ఞితాః।
యవాదయశ్చ యే భృష్టాస్తే ఘనాః పరికీర్తితాః।
లాజాశ్చ యవధాన్యాశ్చ తర్పణాః పిత్తనాశనాః।
గోధూమయవనాలోత్థాః కిఞ్చిదుష్ణాశ్చ దీపనాః।
తృష్ణాతిసారశమనో ధాతుసామ్యకరః పరః।
మందాగ్నివిషమాగ్నీనాం బాలస్థవిరయోషితామ్।
దేయశ్చ సుకుమారాణాం లాజమణ్డః సుసంస్కృతః॥

– ఇతి రాజనిఘంటుః

శ్లో॥ అవాకిరన్వయోవృద్ధాః తం **లాజైః** పౌరయోషితః।
పృషతైర్మందరోద్ధూతైః క్షీరోర్మయ ఇవాచ్యుతమ్॥ – ర.వం. 4–27

"మందరపర్వతముతో చిలుకునప్పుడు పాలసముద్రమునందలి అలలు తమ పాలతుంపురులను విష్ణువుపైకి చిలకరించినట్లు, పురవృద్ధాంగనలు ఆచారమునకై చల్లు పేలములను, జైత్రయాత్రకై బయలుదేరిన రఘుమహారాజుపై చల్లిరి."

అలంకారాలు :– అత్ర 'అతిశయోక్తిరలంకారః'।

క్రియాదర్శము :– ఆససాద – ఆ ఉపసర్గ, షద (సద్) విశరణగత్యవసాదనేషు. అనిట్, పరస్మైపదీ, తుదాదయః (6); లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఆససాద – ఆసేదతుః – ఆసేదుః

అవతారిక :– అథ భగవతః హిమవద్గృహప్రవేశం వర్ణయతి –

శ్లో॥ తత్రావతీర్యాచ్యుతదత్తహస్తః
శరద్ఘనాద్దీధితిమానివోక్ష్ణః।
క్రాన్తాని పూర్వం కమలాసనేన
కక్ష్యాన్తరాణ్యద్రిపతేర్వివేశ॥ 70

పదవిభాగము :– తత్ర, అవతీర్య, అచ్యుతదత్తహస్తః, శరద్ఘనాత్, దీధితిమాన్, ఇవ, ఉక్ష్ణః, క్రాన్తాని, పూర్వమ్, కమలాసనేన, కక్ష్యాన్తరాణి, అద్రిపతేః, వివేశ।

అన్వయక్రమము :– తత్ర (సః) అచ్యుతదత్తహస్తః (సన్) శరద్ఘనాత్ దీధితిమాన్ ఇవ ఉక్ష్ణః అవతీర్య కమలాసనేన పూర్వమ్ క్రాన్తాని అద్రిపతేః కక్ష్యాన్తరాణి వివేశ।

ప్రతిపదార్థము :– తత్ర – అచట, హిమవంతుని రాజప్రాసాదమున, (సః – ఆ హరుడు), అచ్యుతదత్తహస్తః సన్ – విష్ణువు చేయూతనందింపగా, శరద్ఘనాత్ – తెల్లని శరత్కాలపు మేఘమునుండి, దీధితిమాన్ ఇవ – సూర్యునివలె, ఉక్ష్ణః – తన వాహనమగు వృషభమునుండి, అవతీర్య – దిగి, కమలాసనేన – బ్రహ్మదేవునిచే, పూర్వమ్ – ముందుగా, క్రాన్తాని – దారిచూపుటకై ప్రవేశింపబడిన, అద్రిపతేః – హిమవంతుని యొక్క, కక్ష్యాన్తరాణి – అంతఃపురములోని గదులలోనికి, వివేశ – ప్రవేశించెను.

తాత్పర్యము :– హిమవంతుని రాజప్రాసాదమున ఆ హరుడు విష్ణువు చేయూతనందింపగా తెల్లని శరత్కాలపు మేఘమునుండి సూర్యునివలె తన

వాహనమగు వృషభమునుండి దిగి, బ్రహ్మదేవుడు ముందుండి దారి చూపుచుండ హిమవంతునియొక్క అంతఃపురములోని గదులలోనికి ప్రవేశించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తత్ర – అ, 2. అచ్యుతదత్తహస్తః – **...హస్తః**, ...హస్తౌ, ...హస్తాః అకారాన్తః పుంలింగ అచ్యుతదత్తహస్తశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. శరద్ఘనాత్ – **శరద్ఘనాత్,** శరద్ఘనాభ్యామ్, శరద్ఘనేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగశ్శరద్ఘనశబ్దః, పం.ఏ. 4. దీధితిమాన్ – **దీధితిమాన్**, దీధితిమన్తౌ, దీధితిమన్తః; తకారాన్తః పుంలింగో దీధితిమచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. ఇవ – అవ్యయము 6. ఉక్ష్ణః–**ఉక్ష్ణః** ఉక్షభ్యామ్, ఉక్షభ్యః; నకారాన్తః పుంలింగ ఉక్షన్‌శబ్దః, పం.ఏ. 7. అవతీర్య – అవ్యయము 8. కమలాసనేన – **కమలాసనేన**, కమలాసనాభ్యామ్, కమలాసనైః; అకారాన్తః పుంలింగః కమలాసనశబ్దః తృ.ఏ. 9. పూర్వమ్ – **పూర్వమ్**, పూర్వే, పూర్వాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః పూర్వశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. క్రాన్తాని – క్రాన్తమ్, క్రాన్తే, **క్రాన్తాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగః క్రాన్తశబ్దః, ప్ర.బ. 11. అద్రిపతేః – **అద్రిపతేః**, అద్రిపత్యోః, అద్రిపతీనామ్; ఇకారాన్తః పుంలింగ అద్రిపతిశబ్దః, ష.ఏ. 12. కక్ష్యాన్తరాణి – కక్ష్యాన్తరమ్, కక్ష్యాన్తరే, **కక్ష్యాన్తరాణి**; అకారాన్త నపుంసకలింగః కక్ష్యాన్తరశబ్దః, ప్ర.బ. 13. వివేశ – క్రియ.

సంధులు :–

1. తత్ర + అవతీర్య – తత్రావతీర్య – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. అవతీర్య + అచ్యుత... – అవతీర్యాచ్యుత... – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. ఇవ + ఉక్ష్ణః – ఇవోక్ష్ణః – గుణసన్ధిః।
4. కక్ష్యాన్తరాణి + అద్రిపతేః – కక్ష్యాన్తరాణ్యద్రిపతేః – యణాదేశసన్ధిః।
5. అద్రిపతేః + వివేశ – అద్రిపతేర్వివేశ – విసర్గసన్ధిః।
6. ఘనాత్ + దీధితామాన్ – ఘనాద్దీధితిమాన్ – జశ్త్వసన్ధిః।
7. కమల + ఆసనేన – కమలాసనేన – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
8. కక్ష్య + అన్తరాణి – కక్ష్యాన్తరాణి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. అచ్యుతదత్తహస్తః – అచ్యుతేన దత్తః హస్తః యస్య స అచ్యుతదత్తహస్తః, బహువ్రీహిః।
2. శరద్ఘనాత్ – శరదః ఘనః, శరద్ఘనః, తస్మాత్ శరద్ఘనాత్, ష.త।
3. దీధితిమాన్ – దీధితయః సన్తి అస్య ఇతి దీధితిమాన్। (ప్రాశస్త్యే మతుప్ప్రత్యయః।) తద్ధితవృత్తిః।
4. కమలాసనేన – కమలమ్ ఆసనం యస్య సః కమలాసనః, తేన కమలాసనేన, బహువ్రీహిః।

5. అద్రిపతేః – అద్రీణాం పతిః అద్రిపతిః, తస్య అద్రిపతేః। ష.త।

6. కక్ష్యాన్తరాణి – అన్యాః కక్ష్యాః కక్ష్యాన్తరాణి, తాని। మయూరవ్యంసకాదిసమాసః

అలంకారాలు :– అత్రోపమాలంకారః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉక్షా :– (న్) (పుం.) – ఎ) ఉక్ష్ + కనిన్। వృషః।

బి) 'ఉక్షా మిమాతి ప్రతియన్తి ధేనవః' – ఇతి ఋగ్వేదే (8–71–9)

సి) శ్లో॥ ఉక్షానడ్వాన్బలీవర్దః కకుద్మాన్వృషభో వృషః।
ఋషభః సౌరభేయో గౌర్వాడవేయోఽథ శాక్వరః॥ 263
– అని హలాయుధకోశము '11' నామములను పేర్కొన్నది.

క్రియాదర్శము :– వివేశ – లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనాన్తః।

వివేశ – వివశతు – వివిశుః

అవతారిక :– ఈశ్వరస్య ప్రవేశానన్తరమ్ ఇంద్రాదయో దేవాః, సప్తర్షయః గణాశ్చ గిరేరాలయమ్ అభ్యగచ్ఛన్ –

శ్లో॥ తమన్వగిన్ద్రప్రముఖాశ్చ దేవాః
సప్తర్షిపూర్వాః పరమర్షయశ్చ।
గణాశ్చ గిర్యాలయమభ్యగచ్ఛన్
ప్రశస్తమారమ్భమివోత్తమార్థాః॥ 71

పదవిభాగము :– తమ్, అన్వగ్, ఇంద్రప్రముఖాః, చ, దేవాః, సప్తర్షిపూర్వాః, పరమర్షయః, చ, గణాః, చ, గిర్యాలయమ్, అభ్యగచ్ఛన్, ప్రశస్తమ్, ఆరమ్భమ్, ఇవ, ఉత్తమార్థాః।

అన్వయక్రమము :– తమ్ అన్వగ్ ఇంద్రప్రముఖాః దేవాః సప్తర్షిపూర్వాః పరమర్షయః చ గణాశ్చ ఉత్తమార్థాః ప్రశస్తమ్ ఆరమ్భమివ గిర్యాలయమ్ అభ్యగచ్ఛన్।

ప్రతిపదార్థము :– తమ్ – ఆ శివుని, అన్వగ్ – అనుసరించుచు, ఇంద్రప్రముఖాః – ఇంద్రుడు మొదలగు ప్రముఖులైన, దేవాః – దేవతలు, సప్తర్షిపూర్వాః – సప్తర్షి ప్రభృతులు, పరమర్షయః చ – సనకాదిమహర్షులును, గణాశ్చ – ప్రమథ

గణములున్ను, 'ఉత్తమార్థాః – మహాప్రయోజనములు, ప్రశస్తమ్ – అమోఘమైన, ఆరమ్భమివ' – ఉపాయమునకు వలె, గిర్యాలయమ్ – హిమవంతుని మందిరమునకు, అభ్యగచ్ఛన్ – వచ్చెను.

తాత్పర్యము :– ఆ శివుని అనుసరించుచు ఇంద్రాదిదేవతలు, సప్తర్షిప్రభృతులు, సనకాది మహర్షులు, ప్రమథగణములున్ను, 'మహాప్రయోజనములు అమోఘమైన ఉపాయమునకువలె' హిమవంతుని మందిరమునకు వచ్చెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అభ్యగచ్ఛన్ – అన్వగచ్ఛన్; 2. ప్రశస్తమ్ – ప్రశస్యమ్

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తమ్ – **తమ్**, తౌ, తాన్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. అన్వగ్ – **అన్వక్ (గ్),** అన్వచౌ, అన్వచః; చకారాన్తః పుంలింగ అన్వచ్ఛబ్దః. ప్ర.ఏ. 3. ఇంద్రప్రముఖాః – ఇంద్రప్రముఖః, ఇంద్రప్రముఖౌ, **ఇంద్రప్రముఖాః;** అకారాన్తః పుంలింగ ఇంద్రప్రముఖశబ్దః, ప్ర.బ. 4. దేవాః – దేవః, దేవౌ, **దేవాః**; అకారాన్తః పుంలింగో దేవశబ్దః, ప్ర.బ. 5. సప్తర్షిపూర్వాః – ...పూర్వః, ...పూర్వౌ, **...పూర్వాః**; అకారాన్తః పుంలింగస్సప్తర్షిపూర్వశబ్దః, ప్ర.బ. 6. పరమర్షయః – పరమర్షిః, పరమర్షీ, **పరమర్షయః**; ఇకారాన్తః పుంలింగః పరమర్షిశబ్దః, ప్ర.బ. 7. గణాః – గణః, గణౌ, **గణాః**; అకారాన్తః పుంలింగో గణశబ్దః, ప్ర.బ. 8. ఉత్తమార్థాః – ఉత్తమార్థః, ఉత్తమార్థౌ, **ఉత్తమార్థాః**; అకారాన్తః పుంలింగః ఉత్తమార్థశబ్దః, ప్ర.బ. 9. ప్రశస్తమ్ – **ప్రశస్తమ్**, ప్రశస్తౌ, ప్రశస్తాన్; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రశస్తశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. ఆరమ్భమ్ – **ఆరమ్భమ్**, ఆరమ్భౌ, ఆరమ్భాన్; అకారాన్తః పుంలింగః, ఆరమ్భశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. చ, ఇవ – అవ్యయాలు 12. గిర్యాలయమ్ – **గిర్యాలయమ్**, గిర్యాలయౌ, గిర్యాలయాన్; అకారాన్తః పుంలింగో గిర్యాలయశబ్దః, ద్వి.ఏ.

సంధులు :–

1. ఇంద్రప్రముఖాః + చ – ఇంద్రముఖాశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
2. పరమర్షయః + చ – పరమర్షయశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
3. గణాః + చ – గణాశ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
4. ఇవ + ఉత్తమార్థాః – ఇవోత్తమార్థాః – గుణసన్ధిః।
5. సప్త + ఋషిపూర్వాః – సప్తర్షిపూర్వాః – గుణసన్ధిః।
6. గిరి + ఆలయమ్ – గిర్యాలయమ్ – యణాదేశసన్ధిః।
7. అభి + అగచ్ఛన్ – అభ్యగచ్ఛన్ – యణాదేశసన్ధిః।
8. ఉత్తమ + అర్థాః – ఉత్తమార్థాః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ఇంద్రప్రముఖాః – ఇంద్రః ప్రముఖః యేషాం తే ఇంద్రప్రముఖాః। బహువ్రీహిః

2. సప్తర్షిపూర్వాః – సప్త ఋషయః సప్తర్షయః, సప్తర్షయ పూర్వే యేషాం తే సప్తర్షిపూర్వాః। **'బహు్ౕరీహౌ'** ఇతి సర్వనామసంజ్ఞాప్రతిషేధః।

3. పరమర్షయః – పరమా ఋషయః పరమర్షయః, 'సన్మహత్పరమోత్తమోత్కృష్టాః పూజ్యమానైః' ఇతి తత్పురుషః।

4. ఉత్తమార్థాః – ఉత్తమాః చ తే అర్థాః, ఉత్తమార్థాః, కర్మధారయః।

5. ప్రశస్తమ్ – ప్రకర్షేణ శస్తః ప్రశస్తః, తమ్ ప్రశస్తమ్। ప్రాదితత్పురుషః।

6. ఆరమ్భమ్ – ఆరభ్యత ఇత్యారమ్భః, తమ్ ఆరమ్భమ్।

7. గిర్యాలయమ్ – గిరేః ఆలయః గిర్యాలయః, తమ్ గిర్యాలయమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అన్వక్ (చ) (త్రి.) / అవ్యయమున్ను

ఎ) అను పశ్చాద్ అఞ్చతి గచ్ఛతి। అను + అఞ్చ్ + క్విన్। పశ్చాద్గామీ।

బి) శ్లో॥ ...స్యాదనుపదమన్వగన్వక్షమ్। 73

– అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ తాం దేవతా పిత్రతిథిక్రియార్థా–
మన్వగ్యయౌ మధ్యమలోకపాలః।
బభౌ చ సా తేన సతాం మతేన
శ్రద్ధేవ సాక్షాద్విధినోపపన్నా॥ – ర.వం. 2–16

'భూలోకపాలకుడగు ఆ దిలీపుడు దేవతలకు, పితరులకు, అతిథులకు కావలసిన పూజా ఆహారాది పదార్థములనిచ్చుట ప్రయోజనముగాకల నందినీధేనువు **ననుసరించి** వెళ్లెను..."

డి) **అన్వక్** – అవ్యయము – 'పిదప' అను అర్థముతో

1. శ్లో॥ బాలేన నిష్కర్షయతా**న్వగు**లూఖలం తద్దామోదరేణ తరసోత్కలితాంఘ్రిబన్ధౌ।
నిష్పేతతుః పరమవిక్రమితాతివేపస్కంధప్రవాళవిటపౌ కృతచణ్డశబ్దౌ॥
– భాగవతే 10 –10 – 28

2. Becoming friendly disposed – (అగ్రతః పార్శ్వతః పృష్ఠతో వానుకూలో భూత్వా ఆస్తే అన్వగ్ భూత్వా తిష్ఠతి – పృష్ఠతో భూత్వా)
– పా. 3. 4–64 సిద్ధాన్తకౌముది.

3. '**అన్వగ్భావం** రఘువృషభయోర్వానరేన్ద్రో విరాజన్...' – భట్టికావ్యే 6–143.

అలంకారాలు :– అత్ర 'ఉపమాలంకారః'।

క్రియాదర్శము :– అభ్యగచ్ఛన్ – పూర్వము చెప్పబడినది.

అవతారిక :– ఇతఃపరం వివాహసంబంధిన్యః ప్రధానాః క్రియాః వర్ణ్యన్తే। ఆదౌ ఈశ్వరః హిమవతా సమర్పితం మధుపర్కం నవే దుకూలే చ సమన్త్రం జగ్రాహ–

శ్లో॥ తత్రేశ్వరో విష్టరభాగ్యథావ–
త్సరత్నమర్ఘ్యం మధుమచ్చ గవ్యమ్।
నవే దుకూలే చ నగోపనీతం
ప్రత్యగ్రహీత్సర్వమమన్త్రవర్జమ్॥ 72

పదవిభాగము :– తత్ర, ఈశ్వరః, విష్టరభాక్, యథావత్, సరత్నమ్, అర్ఘ్యమ్, మధుమత్, చ, గవ్యమ్,నవే, దుకూలే, చ, నగోపనీతమ్, ప్రత్యగ్రహీత్, సర్వమ్, అమన్త్రవర్జమ్।

అన్వయక్రమము :– తత్ర ఈశ్వరః విష్టరభాక్ యథావత్ సరత్నమ్ అర్ఘ్యం మధుమత్ గవ్యం నవే దుకూలే (ఇతి) సర్వం నగోపనీతమ్ అమన్త్రవర్జమ్ ప్రత్యగ్రహీత్।

ప్రతిపదార్థము :– తత్ర – ఆ హిమవంతుని గృహమునందు, ఈశ్వరః – భగవానుడగు శివుడు, విష్టరభాక్ – సుఖాసీనుడై, యథావత్ – తగినరీతిని, సరత్నమ్ – రత్నసహితమైన, అర్ఘ్యమ్ – అర్ఘ్యజలమును, మధుమత్ – తేనెతోకూడిన, గవ్యమ్ – ఆవుపెరుగును, నవే దుకూలే చ – క్రొత్త పట్టుబట్టలున్ను, ఇతి – ఇవ్విధముగా, నగోపనీతమ్ సర్వమ్ – హిమవంతుడు తెచ్చినవి అన్ని, అమన్త్రవర్జమ్ – మంత్రపూర్వకముగా, ప్రత్యగ్రహీత్ – స్వీకరించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ హిమవంతుని గృహమునందు భగవానుడగు శివుడు సుఖాసీనుడై తగిన రీతిని రత్నసహితమైన అర్ఘ్యజలమును, తేనెతోకూడిన ఆవుపెరుగును, క్రొత్త పట్టుబట్టలున్ను ఇవ్విధముగా హిమవంతుడు తెచ్చినవి అన్ని మంత్రపూర్వకముగా స్వీకరించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1.దుకూలే – దుగూలే 2. ...వర్జమ్ – ...వర్ధ్యమ్;

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తత్ర – అవ్యయము 2. ఈశ్వరః – **ఈశ్వరః**, ఈశ్వరౌ, ఈశ్వరాః అకారాన్తః పుంలింగః, ఈశ్వరశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. విష్టరభాక్ – **విష్టరభాక్,** విష్టరభాజౌ, విష్టరభాజః; జకారాన్తః పుంలింగో విష్టరభాక్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 4. యథావత్ – అవ్యయము 5. సరత్నమ్ – **సరత్నమ్**, సరత్నే, సరత్నాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ సరత్నశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. అర్ఘ్యమ్ – **అర్ఘ్యమ్**, అర్ఘ్యే, అర్ఘ్యాని; అకారాన్తః నపుంసకలింగ అర్ఘ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. మధుమత్ – **మధుమత్**, మధుమన్తీ, మధుమతీ; తకారాన్త నపుంసలింగో మధుమచ్ఛబ్దః. 8. గవ్యమ్ – **గవ్యమ్,** గవ్యే, గవ్యాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ గవ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. నవే– నవమ్, **నవే**, నవాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నవశబ్దః ద్వి.ఏ. 10. దుకూలే – దుకూలమ్, **దుకూలే**, దుకూలాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో దుకూలశబ్దః ద్వి.ఏ. 11. ఇతి – అవ్యయము 12. సర్వమ్ – **సర్వమ్,** సర్వే, సర్వాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః సర్వశబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. నగోపనీతమ్ – **నగోపనీతమ్**, నగోపనీతే, నగోపనీతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో నగోపనీతశబ్దః, ద్వి.ఏ. 14. అమన్త్రవర్జమ్ – అవ్యయము, 15. ప్రత్యగ్రహీత్ – క్రియ.

సంధులు :–

1. తత్ర + ఈశ్వరః – తత్రేశ్వరః – గుణసన్ధిః।
2. మధుమత్ + చ – మధుమచ్చ – శ్చుత్వసన్ధిః।
3. నగ + ఉపనీతమ్ – నగోపనీతమ్ – గుణసన్ధిః।
4. ప్రతి + అగ్రహీత్ – ప్రత్యగ్రహీత్ – యణాదేశసన్ధిః।
5. ఈశ్వరః + విష్టరభాక్ – ఈశ్వరో విష్టరభాక్ – ఉత్వాదేశః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. విష్టరభాక్ – విష్టరం భజతీతి విష్టరభాక్। ణ్విప్రత్యయః।
2. సరత్నమ్ – రత్నైః సహితమ్ సరత్నమ్। సహపూర్వపదబహువ్రీహిః।
3. అర్ఘ్యమ్ – అర్ఘార్థమ్ ఉదక్ అర్ఘ్యం, తత్ 'పదార్ఘాభ్యాం చ' ఇతి యత్। తద్ధితవృత్తిః।
4. మధుమత్ – మధు అస్మిన్ అస్తీతి మధుమత్, తత్ మతుప్ప్రత్యయః। తద్ధితవృత్తిః।
5. నగోపనీతమ్ – నగేన ఉపనీతమ్ – నగోపనీతమ్ తత్। తృ.త।
6. అమన్త్రవర్జమ్ – మన్త్రాన్ వర్జయిత్వా మన్త్రవర్జమ్, 'ద్వితీయాయాం చ' ఇతి ణముల్ ప్రత్యయః, న మన్త్రవర్జం యథా తథా అమన్త్రవర్జమ్। క్రియావిశేషణము

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. యథావత్ – అవ్యయము.

ఎ) యథార్హమ్। తదర్హమితి వతిః।

బి) శ్లో।। అధ్యాపిపద్ గాధిసుతో **యథావత్**... – భట్టికావ్యే 2-21

సి) శ్లో।। స వృత్తచౌలః చలకాకపక్షకై–
రమాత్యపుత్రైః సవయోభిరన్వితః।
లిపేర్**యథావద్**గ్రహణేన వాఙ్మయం
నదీముఖేనేవ సముద్రమావిశత్।। – ర.వం. 3-28

క్రియాదర్శము :– ప్రత్యగ్రహీత్ – ప్రతిపూర్వకాత్, గ్రహ (గ్రహ్) ఉపాదానే స్వీకరించుట; సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ) పరస్మైపదే, లుఙ్ – ప్ర.ఏ.

అగ్రహీత్ – అగ్రహీష్టామ్ – అగ్రహీషుః

శ్లో।। ప్రజానామేవ భూత్యర్థం స తాభ్యో బలి**మగ్రహీత్।**
సహస్రగుణముత్స్రష్టుమాదత్తే హి రసం రవిః। – ర.వం. 1-18

అవతారిక :– నవదుకూలధారీ శివః వధూసమీపం నీతః।

శ్లో।। దుకూలవాసాః స వధూసమీపం
నిన్యే వినీతైరవరోధదక్షైః।
వేలాసమీపం స్ఫుటఫేనరాజిః
నవైరుదన్వానివ చన్ద్రపాదైః।। 73

పదవిభాగము :– దుకూలవాసాః, సః, వధూసమీపమ్, నిన్యే, వినీతైః, అవరోధదక్షైః వేలాసమీపమ్, స్ఫుటఫేనరాజిః, నవైః, ఉదన్వాన్, ఇవ, చన్ద్రపాదైః।

అన్వయక్రమము :– దుకూలవాసాః సః వినీతైః అవరోధదక్షైః, స్ఫుటఫేనరాజిః ఉదన్వాన్ నవైః చంద్రపాదైః వేలాసమీపమ్ ఇవ వధూసమీపం నిన్యే।

ప్రతిపదార్థము :– దుకూలవాసాః – క్రొత్త పట్టుబట్టలు కట్టుకొనిన, సః – ఆ శివుడు, వినీతైః – వినయ విధేయతలయందారితేరిన వారిచే, స్ఫుటఫేనరాజిః – నురుగులవరుసలు స్పష్టముగా కనబడువాడగు, ఉదన్వాన్ – సముద్రము, నవైః

చంద్రపాదైః – అప్పుడే ఉదయించుచున్న చంద్రకిరణములచేత, వేలాసమీపమ్ + ఇవ – చెలియలికట్టవద్దకు చేర్పబడినట్లు, వధూసమీపమ్ – పెండ్లికూతురగు పార్వతీదేవిదగ్గరకు, నిన్యే – తీసికొనిపోబడెను.

తాత్పర్యము :– క్రొత్త పట్టుబట్టలు కట్టుకొనిన ఆ శివుడు – వినయవిధేయతలు కలిగినవారగు అంతఃపుర వ్యవహారములయందారి తేరిన వారిచే – నురుగల వరుసలు స్పష్టముగా కనబడువాడగు సముద్రుడు – అప్పుడే ఉదయించుచున్న చంద్రకిరణములచేత చెలియలి కట్టవద్దకు చేర్పబడినట్లు – పెండ్లికూతురగు పార్వతీదేవిదగ్గరకు తీసికొనిపోబడెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. దక్షైః – రక్షైః; 2. వేలాసమీపమ్ – వేలాసకాశమ్।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. దుకూలవాసాః – **దుకూలవాసాః**, దుకూలావాససౌః, దుకూలవాససః సకారాన్తః పుంలింగో దుకూలవాసశ్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః , ప్ర.ఏ. 3. వినీతైః – వినీతేన, వినీతాభ్యామ్, **వినీతైః**; అకారాన్తః పుంలింగో వినీతశబ్దః, తృ.బ. 4. అవరోధదక్షైః – ...దక్షేణ, ...దక్షాభ్యామ్, **...దక్షైః**; అకారాన్తః పుంలింగ...దక్షశబ్దః, తృ.బ. 5. స్ఫుటషేనరాజిః – **...రాజిః**, ...రాజీ, ...రాజయః; ఇకారాన్తః పుంలింగః ...రాజిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. ఉదన్వాన్ – **ఉదన్వాన్,** ఉదన్వన్తౌ, ఉదన్వన్తః; తకారాన్తః పుంలింగ ఉదన్వచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. నవైః – నవేన, నవాభ్యామ్, **నవైః**; అకారాన్తః పుంలింగో నవశబ్దః, తృ.బ. 8. చంద్రపాదైః – చన్ద్రపాదేన, చన్ద్రపాదాభ్యామ్, **చన్ద్రపాదైః**; అకారాన్తః పుంలింగః చన్ద్రపాదశబ్దః, తృ.బ. 9. వేలాసమీపమ్ – **వేలాసమీపమ్**, వేలాసమీపే, వేలాసమీపాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వేలాసమీపశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. ఇవ – అవ్యయము 11. వధూసమీపమ్ – **వధూసమీపమ్,** వధూసమీపే, వధూసమీపాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ వధూసమీపశబ్దః, ద్వి.ఏ. 12. నిన్యే – క్రియ.

సంధులు :–

1. సః + వధూసమీపమ్ – స వధూసమీపమ్ – సులోపసన్ధిః।

   ఏతత్తదోఃసులోపోఽకోరనఞ్ సమాసే హలి సూ (6–1–128) కకారము లేని ఏతద్ తద్ శబ్దములమీది సుప్రత్యయము హల్లుపరముగానున్నప్పుడు లోపించును. నఞ్సమాసమున ఈ లోపమురాదు.

2. వినీతైః + అవరోధదక్షైః – వినీతైరవరోధదక్షైః – విసర్గసన్ధిః।
3. నవైః + ఉదన్వాన్ – నవైరుదన్వాన్ – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. దుకూలవాసాః – దుకూలం వాసో యస్య స దుకూలవాసాః। బహుబ్రీహిః

2. అవరోధరక్షైః – అవరోధేషు దక్షాః, అవరోధదక్షాః, తైః అవరోధదక్షైః। స.ఏ.
3. స్ఫుటఫేనరాజిః – ఫేనానాం రాజిః ఫేనరాజిః, స్ఫుటా ఫేనరాజిః యస్యసః స్ఫుటఫేనరాజిః, బహుబ్రీహిః।
4. చంద్రపాదైః – చన్ద్రస్య పాదాః, తైః చన్ద్రపాదైః। ష.త।
5. వేలాసమీపమ్ – వేలాయాః సమీపం వేలాసమీపమ్ – ష.త।
6. వధూసమీపమ్ – వధ్వాః సమీపం వధూసమీపమ్ – ష.త।
7. ఉదన్వాన్ – 'ఉదన్వానుదధౌ చ' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ఉదన్వాన్ (త్) (పుం) –

ఎ) ఉదకాని సన్త్యత్ర। ఉదక + మతుప్, ఉదన్వానుదధౌ చేత్యుదకస్య ఉదన్భావో నిపాతితః, మతుపి। సముద్రః।

బి) శ్లో॥ రత్నాకరః సరస్వానుదధి**రుదన్వాన్స**రిత్పతిరకూపారః।
పారావారస్తోయనిధిరర్ణవజలరాశిసాగరసముద్రాః॥ 652
– అని హలాయుధకోశము '12' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ అసహ్యవిక్రమః సహ్యం దూరాన్ముక్తము**దన్వతా**।
నితమ్బమివ మేదిన్యాః స్రస్తాంశుకమలజ్ఘయత్॥ 52
– ర.వం. 4వ సర్గ, 52వ శ్లోకము.

2. రఘువంశమునందలి అజవివాహఘట్టమునందు కాళిదాసు 7–19గా రచించిన శ్లోకమే యథాతథముగా కవి మరల శివకల్యాణసందర్భమున రచించినాడు.

అలంకారాలు :– 'అత్రోపమాలంకారః'।

క్రియాదర్శము :– నిన్యే – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। పూర్వము చెప్పబడినది.

అవతారిక :– పార్వత్యా సంస్పృజ్యమానః ఈశ్వరః ప్రసన్నచేతాః బభూవ–

శ్లో॥ తయా ప్రవృద్ధాననచన్ద్రకాన్త్యా
ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః కుమార్యాః।
ప్రసన్నచేతఃసలిలః శివోఽభూత్
సంసృజ్యమానః శరదేవ లోకః॥ **74**

పదవిభాగము :– తయా, ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్త్యా, ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః, కుమార్యా, ప్రసన్నచేతఃసలిలః, శివః, అభూత్, సంస్పృజ్యమానః, శరదా, ఇవ, లోకః।

అన్వయక్రమము :– ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్త్యా తయా కుమార్యా శరదా లోకః ఇవ సంస్పృజ్యమానః శివః ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః ప్రసన్నచేతఃసలిలః అభూత్।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్త్యా – వికసించిన ముఖచంద్రకాన్తిగల, తయా – ఆ, కుమార్యా – కన్యచేత, శరదా – శరత్కాలముచేత, లోకః – లోకము, ఇవ – ఉన్నట్లు, సంస్పృజ్యమానః – సంగచ్ఛమానుడైన, శివః – శివుడు, ప్రఫుల్లచక్షుః కుముదః – వికసించిన శరత్కాలపు కలువవంటి కన్నులు గలవాడును, ప్రసన్నచేతః సలిలః – శరత్కాలమున ప్రసన్నమైన స్వచ్ఛమైన నీటివంటి మనసుకలవాడును, అభూత్ – అయ్యెను.

తాత్పర్యము :– వికసించిన ముఖచంద్రకాన్తిగల ఆ కన్యచేత – శరత్కాలముచేత లోకము ఉన్నట్లు – సంగచ్ఛమానుడైన శివుడు వికసించిన శరత్కాలపు కలువవంటి కన్నులుగలవాడును, శరత్కాలమున ప్రసన్నమైన స్వచ్ఛమైన నీటివంటి మనసు కలవాడును అయ్యెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. ప్రవృద్ధ... – వివృద్ధ...;

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్త్యా – **...కాన్త్యా**, ...కాన్తిభ్యామ్, ...కాన్తిభిః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః...కాన్తిశబ్దః, తృ.ఏ. 2. తయా – **తయా**, తాభ్యామ్, తాభిః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః తృ.ఏ. 3. కుమార్యా – **కుమార్యా**, కుమారీభ్యామ్, కుమారీభిః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః కుమారీశబ్దః, తృ.ఏ. 4. శరదా – **శరదా**, శరద్భ్యామ్, శరద్భిః; దకారాన్తః స్త్రీలింగశ్శరచ్ఛబ్దః, తృ.ఏ. 5. లోకః – **లోకః**, లోకౌ, లోకాః; అకారాన్తః పుంలింగో లోకశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. ఇవ – అవ్యయము 7. సంస్పృజ్యమానః – **...మానః**, ...మానౌ, ...మానాః; అకారాన్తః పుంలింగః... మానశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. శివః – **శివః**, శివౌ, శివాః; అకారాన్తః పుంలింగశ్శివశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః – **...కుముదః**, ...కుముదౌ, ...కుముదాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...కుముదశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. ప్రసన్నచేతఃసలిలః – **...సలిలః**, ...సలిలౌ, ...సలిలాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...సలిలశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. అభూత్ – క్రియ.

సంధులు :–

1. శివః + అభూత్ – శివోఽభూత్ – ఉత్వాదేశః, పూర్వరూపసన్ధిః।
2. శరదా + ఇవ – శరదేవ – గుణసన్ధిః।
3. ప్రవృద్ధ + ఆనన – ప్రవృద్ధానన – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్త్యా – ప్రకర్షేణ వృద్ధః, ప్రవృద్ధః, (సుప్సుపాసమాసః); ఆననం చంద్రః ఇవ ఇతి ఆననచంద్రః, (ఉపమితసమాసః) ఆననచంద్రస్య కాన్తిః ఆననచన్ద్రకాన్తిః, ప్రవృద్ధా ఆననచన్ద్రకాన్తిః యస్యాః సా ప్రవృద్ధాననచంద్రకాన్తిః, తయా। బహుబ్రీహిః
2. ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః – చక్షూంషి కుముదాని ఇవ ఇతి చక్షుఃకుముదాని, (ఉపమితసమాసః), ప్రఫుల్లం చక్షుఃకుముదం యస్య సః ప్రఫుల్లచక్షుఃకుముదః బహుబ్రీహిః
3. ప్రసన్నచేతఃసలిలః – చేతః సలిలమ్ ఇవ చేతఃసలిలమ్, ఉపమితసమాసః ప్రసన్నం చేతఃసలిలం యస్య సః ప్రసన్నచేతఃసలిలః। బహుబ్రీహిః।

అలంకారాలు :– అత్రాప్యుపమాలంకారః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. శరద్(త్) – (స్త్రీ.)

ఎ) శృ హింసాయామ్ + 'శృదృభసోఽదిః' ఇతి అది ఉణాదిసూత్రమ్। 1–129, ఋతువిశేషః। అశ్వినకార్తికమాసద్వయాత్మకః।

బి) ...ఋతుర్వసన్తాద్యాః।

గ్రీష్మః ప్రావృట్ **శరదా** హేమన్త శిశిర ఇతి తేషట్।

– అని హలాయుధకోశము పేర్కొన్నది.

సి) ఆకారాన్త స్త్రీలింగరూపముగా **'శరదా'** శబ్దము 'శబ్దసాగర' నిఘంటువు పేర్కొన్నది. + ఆప్టే మహాశయుడును పేర్కొనినాడు.

డి) శ్లో॥ సరితః కుర్వతీ గాధాః పథశ్చాశ్యానకర్దమాన్।
యాత్రాయై చోదయామాస తం శక్తేః ప్రథమం **శరత్॥**

– ఇతి రఘౌ 4–24

ఇ) శ్లో॥ నరః **శరత్స**ంజ్ఞకలబ్ధజన్మా భవేత్సుకుర్మా మనుజస్తరస్వీ।
శుచిః సుశీలో గుణవాన్ సుమానీ ఘనాన్వితో రాజకులప్రపన్నః॥

– ఇతి కోష్ఠీప్రదీపః। అని హలాయుధకోశవ్యాఖ్యానకారుడు ఈ శ్లోకమును ఉదాహరించినాడు.

క్రియాదర్శము :- అభూత్ – ఇంతకుముందు చెప్పబడినది.

అవతారిక :- ఉమాశఙ్కరయోః పరస్పరం సాభిలాషదర్శనం వర్ణయతి –

శ్లో॥ తయోః సమాపత్తిషు కాతరాణి
కిఞ్చిద్వ్యవస్థాపితసంహృతాని।
హ్రీయన్త్రణాం తత్క్షణమన్వభూవ-
న్నన్యోన్యలోలాని విలోచనాని॥ 75

పదవిభాగము :- తయోః, సమాపత్తిషు, కాతరాణి, కిఞ్చిత్, వ్యవస్థాపితసంహృతాని, హ్రీయన్త్రణామ్, తత్క్షణమ్, అన్వభూవన్, అన్యోన్యలోలాని, విలోచనాని।

అన్వయక్రమము :- తయోః సమాపత్తిషు కాతరాణి కిఞ్చిత్ వ్యవ...తాని, అన్యోన్యలోలాని, విలోచనాని తత్క్షణం హ్రీయన్త్రణామ్ అన్వభూవన్।

ప్రతిపదార్థము :- తయోః – ఆ వధూవరులయొక్క, సమాపత్తిషు – అనుకొనకుండ కలియుటవలన, కాతరాణి – పిఱికితనమును పొందినవైనవి, కిఞ్చిత్ – ఇంచుకసేపు, వ్యవస్థాపితసంహృతాని – నిశ్చలములైన తరువాత వెనుకకు మరల్పబడినవైనవి, అన్యోన్యలోలాని – ఒకరినొకరు చూచుటయందు ఆసక్తిగలవి అగు, విలోచనాని – నేత్రములు, తత్క్షణమ్ – వెంటనే, హ్రీయన్త్రణామ్ – సిగ్గువలన సంకుచితములుగా, అన్వభూవన్ – అనుభూతమయినవి.

తాత్పర్యము :- ఆ వధువరులయొక్క 1. అనుకొనకుండ కలియుటవలన పిఱికితనమును పొందినవి, 2. ఇంచుకసేపు నిశ్చలములైన తరువాత వెనుకకు మరల్పబడినవి, 3. ఒకరినొకరు చూచుటయందు ఆసక్తికలవి అగు – నేత్రములు వెంటనే సిగ్గువలన సంకుచితములుగా అనుభూతములయినవి.

పాఠాన్తరాలు :- 1. హ్రియన్త్రణాం తత్క్షణమన్వభూవన్ – హ్రీయన్త్రణామానశిరే మనోజ్ఞామ్.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. తయోః – తస్యాః, **తయోః**, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ద్వి. 2. సమాపత్తిషు – సమాపత్తౌ, సమాపత్త్యోః, **సమాపత్తిషు**; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగస్సమాపత్తిః, స.బ. 3. కాతరాణి – కాతరమ్, కాతరే, **కాతరాణి**; అకారాన్త నపుంసకలింగ కాతరశబ్దః, ప్ర.బ. 4. వ్యవస్థాపితసంహృతాని – ...సంహృతమ్, ...సంహృతే, **...సంహృతాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగో

...సంహృతశబ్దః, 5. అన్యోన్యలోలాని – ...లోలమ్, ...లోలే, **...లోలాని**; అకారాన్త నపుంసకలింగ...లోలశబ్దః, ద్వి.బ. 6. విలోచనాని – విలోచనమ్, విలోచనే, **విలోచనాని;** అకారాన్త నపుంసకలింగో విలోచనశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. తత్క్షణమ్ – అవ్యయము, క్రియావిశేషణము. 8. హ్రీయన్త్రణామ్ – **హ్రీయన్త్రణామ్**, హ్రీయన్త్రణే, హ్రీయన్త్రణాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో హ్రీయన్త్రణాశబ్దః ద్వి.ఏ. 9. అన్వభూవన్ – క్రియ – భూతే లుఙ్ – ప్ర.ఏ.

సంధులు :-

1. అన్వభూవన్ + అన్యోన్యలోలాని – అన్వభూవన్నన్యోన్యలోలాని। జముడాగమసన్ధిః।
2. అను + అభూవన్ – అన్వభూవన్ – యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. వ్యవస్థాపితసంహృతాని – పూర్వం వ్యవస్థాపితాని పశ్చాత్ సంహృతాని వ్యవస్థాపితసంహృతాని 'పూర్వకాలైకసర్వజరత్పురాణనవకేవలాః సమానాధికరణేన' ఇతి సమాసః।
2. అన్యోన్యలోలాని – అన్యోన్యస్మిన్ లోలాని అన్యోన్యలోలాని। స.త.
3. హ్రీయన్త్రణామ్ – హ్రియా యన్త్రణామ్, హ్రీయన్త్రణామ్। తృ.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. హ్రీః – ఎ) హ్రీ లజ్జాయామ్ + సమ్పదాదిత్వాత్ క్విప్। లజ్జా, వ్రీడా।

బి) '**హ్రీర్లజ్జా**పత్రపా వ్రీడా త్రపా మన్దాక్షముచ్యతే। 567
– అని హలాయుధకోశము '16' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ నాహం తాత! కరిష్యామి పృథివ్యాః పరిపాలనమ్।
నాపైతి **హ్రీర్మే** మనసో రాజ్యేऽన్యం త్వం నియోజయ॥
– ఇతి మార్కణ్డేయే 129 /22

డి) శ్లో॥ అలం **హ్రియా** మాం ప్రతి యన్ముహూర్తం
దయాపరోऽభూః ప్రహరన్నపి త్వమ్।
తస్మాదుపచ్ఛందయతి ప్రయోజ్యం
మయి త్వయా న ప్రతిషేధరౌక్ష్యమ్॥ – ర.వం. 5-58

2. Here is a beautiful description of the longing looks of the lovers at their first meeting made more charming by the restraint

caused by the bashfulness. This is the అనుభావ of శృంగారరసః – అని 'రామచంద్ర అయ్యర్'.

3. ఈ శ్లోకమునకు తుల్యమైనదిగా చెప్పబడు రఘువంశమునందు 7వ సర్గమున గల 23వ శ్లోకమును చూడండి.

శ్లో॥ తయోరపాఙ్గప్రతిసారితాని
క్రియాసమాపత్తినివర్తితాని।
హ్రీయన్త్రణామానశిరే మనోజ్ఞా-
మన్యోన్యలోలాని విలోచనాని॥

క్రియాదర్శము :– అన్వభూవన్ :– అను – ఉపసర్గ. 'భూ – సత్తాయామ్' ఇత్యస్మాద్ధాతోస్సకర్మకాత్ కర్తరి భూతేలుఙ్ పరస్మైపదీ ప్రథమపురుషైకబహు వచనాంతః।

అన్వభూత్ – అన్వభూతామ్ – **అన్వభూవన్**

అన్వభూత్ – పదప్రయోగమునకై రఘువంశమహాకావ్యమున 1-21 శ్లోకము చూడదగును.

అవతారిక :– అథ వధూవరయోః పాణిగ్రహణం వర్ణయతి–

శ్లో॥ తస్యాః కరం శైలగురూపనీతం
జగ్రాహ తామ్రాంగులిమష్టమూర్తిః।
ఉమాతనౌ గూఢతనోః స్మరస్య
తచ్ఛఙ్కినః పూర్వమివ ప్రరోహమ్॥ 76

పదవిభాగము :– తస్యాః, కరమ్, శైలగురూపనీతమ్, జగ్రాహ, తామ్రాంగులిమ్, అష్టమూర్తిః, ఉమాతనౌ, గూఢతనోః, స్మరస్య, తచ్ఛఙ్కినః, పూర్వమ్, ఇవ, ప్రరోహమ్।

అన్వయక్రమము :– అష్టమూర్తిః తచ్ఛఙ్కినః ఉమాతనౌ గూఢతనోః స్మరస్య పూర్వం ప్రరోహమ్ ఇవ (స్థితమ్) శైలగురూపనీతం తామ్రాంగులిం తస్యాః కరం జగ్రాహ।

ప్రతిపదార్థము :– అష్టమూర్తిః –పంచభూతములు సూర్యచంద్రులు, యజమాని అనెడి అష్టమూర్తులు కలిగిన, (An epithet of siva on account of his having eight bodies - the five elements, the sun, the moon and

94

the sacrificer) తచ్ఛఙ్కినః – హరునియొక్క భీతికి, ఉమాతనౌ – పార్వతీదేవియొక్క శరీరమునందు, గూఢతనోః – రహస్యముగా దాచుకొనిన శరీరముగల, స్మరస్య – మన్మథునియొక్క, పూర్వమ్ – మొదటిదగు, ప్రరోహమివ – అంకురమువలె నున్నదియును, శైలగురూపనీతమ్ – హిమవంతునిచేత అందింపబడిన, తామ్రాంగులిమ్ – ఎఱ్ఱని వ్రేళ్లు గలదియును అగు, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవియొక్క కరమ్ – చేతిని, జగ్రాహ – చేపట్టెను.

తాత్పర్యము :– అష్టమూర్తియగు శివభగవానుడు – హరునియొక్క భీతికి పార్వతీదేవియొక్క శరీరమునందు రహస్యముగా దాచుకొనిన శరీరముగల మన్మథునియొక్క మొదటిదగు అంకురమువలె నున్నదియును, హిమవంతునిచేత అందింపబడిన ఎఱ్ఱనివ్రేళ్లుగలదియును అగు ఆ పార్వతీదేవియొక్క చేతిని చేపట్టెను.

పాఠాన్తరాలు :–

1. ఉమాతనౌ – ఉమాత్మనా

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. అష్టమూర్తిః – **అష్టమూర్తిః**, అష్టమూర్తీ, అష్టమూర్తయః; ఇకారాన్తః పుంలింగ అష్టమూర్తిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. తచ్ఛఙ్కినః – **తచ్ఛఙ్కినః,** తచ్ఛఙ్కినోః, తచ్ఛఙ్కినామ్; నకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛఙ్కిన్శబ్దః, ష.ఏ. 3. ఉమాతనౌ – **ఉమాతనౌ,** ఉమాతన్వోః, ఉమాతనుషు; ఉకారాన్తః స్త్రీలింగః, ఉమాతనుశబ్దః, స.ఏ. 4. గూఢతనోః – **గూఢతనోః**, గూఢతన్వోః, గూఢతనూనామ్; ఉకారాన్తః స్త్రీలింగో గూఢతనుశబ్దః, ష.ఏ. 5. స్మరస్య – **స్మరస్య**, స్మరయోః, స్మరాణామ్; అకారాన్తః పుంలింగః స్మరశబ్దః, ష.ఏ. 6. పూర్వమ్ – **పూర్వమ్**, పూర్వౌ, పూర్వాన్; అకారాన్తః పుంలింగః పూర్వశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. ప్రరోహమ్ – **ప్రరోహమ్**, ప్రరోహౌ, ప్రరోహాన్; అకారాన్తః పుంలింగః ప్రరోహశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. ఇవ – అవ్యయము 9. శైలగురూపనీతమ్ – **…ఉపనీతమ్,** …ఉపనీతౌ, …ఉపనీతాన్; అకారాన్తః పుంలింగః …నీతశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. తామ్రాంగులిమ్ – **తామ్రాంగులిమ్**, తామ్రాంగులీ, తామ్రాంగులీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగః, తామ్రాంగులిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. తస్యాః – **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 12. కరమ్ – **కరమ్**, కరౌ, కరాన్; అకారాన్తః పుంలింగః కరశబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. జగ్రాహ – క్రియ – లిట్, గ్రహ్ – ధాతువు.

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. అష్టమూర్తిః – అష్టౌ మూర్తయః యస్య సః అష్టమూర్తిః। బహువ్రీహిః।
2. శైలగురూపనీతమ్ – శైలానాం గురుః శైలగురుః, తేన ఉపనీతం శైలగురూప నీతమ్ – తృ.త.
3. తామ్రాంగులిమ్ – తామ్రాః అంగులయః యస్య సః తామ్రాంగులిః, తం తామ్రాంగులిమ్। బహువ్రీహిః।

4. తచ్ఛజ్కినః – తస్మాత్ శఙ్కతే తచ్ఛీల ఇతి తచ్ఛజ్కీ, తస్య తచ్ఛజ్కినః।
5. ఉమాతనౌ – ఉమాయాః తనుః ఉమాతనుః, తస్యామ్ ఉమాతనౌ। ష.త।
6. గూఢతనోః – గూఢా తనుః యస్య సః గూఢతనుః, తస్య గూఢతనోః। బహుౖవ్రీహిః।

అలంకారాలు :– అత్రోత్ప్రేక్షయా దర్శనమాత్రేణైవ మనోవికారహేతుత్వం ధ్వన్యతే।

క్రియాదర్శము :– జగ్రాహ – గ్రహ (గ్రహ్) ఉపాదానే (స్వీకరించుట), క్ర్యాదయః (9), సకర్మకమ్, సేట్ (ఉభయ) పరస్మైపదీ, లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

జగ్రాహ – జగృహతుః – జగృహుః

శ్లో॥ తథేత్యుపస్పృశ్య పయః పవిత్రం
సోమోద్భవాయాస్సరితో నృసోమః।
ఉదఙ్ముఖః సోఽ స్త్రవిదస్త్రమంత్రం
జగ్రాహ తస్మాన్నిగృహీతశాపాత్॥ – ర.వం. 5-59

అవతారిక :– పాణిగ్రహణకాలే ప్రవృద్ధరాగయోస్తయోః సాత్వికాన్ భావాన్ వర్ణయతి–

శ్లో॥ రోమోద్గమః ప్రాదురభూదుమాయాః
స్విన్నాంగులిః పుంగవకేతురాసీత్।
వృత్తిస్తయోః పాణిసమాగమేన
సమం విభక్తేవ మనోభవస్య ॥ 77

పదవిభాగము :– రోమోద్గమః, ప్రాదురభూత్, ఉమాయాః, స్విన్నాంగులిః, పుంగవకేతుః, ఆసీత్, వృత్తిః, తయోః, పాణిసమాగమేన, సమమ్, విభక్తా, ఇవ, మనోభవస్య।

అన్వయక్రమము :– ఉమాయాః రోమోద్గమః ప్రాదురభూత్। పుంగవకేతుః స్విన్నాంగులిః ఆసీత్। పాణిసమాగమేన తయోః మనోభవస్య వృత్తిః సమం విభక్తా ఇవ (అభూత్)।

ప్రతిపదార్థము :– ఉమాయాః – వధువగు ఉమాదేవికి, రోమోద్గమః – గగుర్పాటు, ప్రాదురభూత్ – ఆవిర్భవించినది. పుంగవకేతుః – వరుడగు వృషధ్వజుడు,

స్విన్నాంగులిః – చెమర్చిన వ్రేళ్లుగలవాడుగా, ఆసీత్ – ఆయెను. పాణిసమాగమేన – పాణిగ్రహణము చేయుటవలన, తయోః – ఆ వధూవరులిరువురకు, మనోభవస్య – మన్మథునియొక్క, వృత్తిః – సాత్వికవికారము, సమమ్ – సమముగా, విభక్తా + ఇవ – విభజింపబడినట్లుండినదిగా, అభూత్ – కలిగెను.

తాత్పర్యము :– వధువగు ఉమాదేవికి గగుర్పాటు ఆవిర్భవించినది. వరుడగు వృషధ్వజుడు చెమర్చిన వ్రేళ్లుగలవాడాయెను. పాణిగ్రహణమువలన ఆ వధూవరులిరువురకు మన్మథునియొక్క సాత్వికవికారము సమముగా విభజింపబడినట్లుండినదిగా కలిగెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఉమాయాః – **ఉమాయాః**, ఉమయోః, ఉమానామ్; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ ఉమాశబ్దః, ష.ఏ. 2. రోమోద్గమః – **రోమోద్గమః**, రోమోద్గమౌ, రోమోద్గమాః; అకారాన్తః పుంలింగ రోమోద్గమశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. అభూత్ – క్రియ 4. పుంగవకేతుః – **పుంగవకేతుః**, పుంగవకేతూ, పుంగవకేతవః; ఉకారాన్తః పుంలింగః పుంగవకేతుశబ్దః, ప్ర.ఏ. 5. స్విన్నాంగులిః – **స్విన్నాంగులిః**, స్విన్నాంగులీ, స్విన్నాంగులయః; ఇకారాన్తః పుంలింగః స్విన్నాంగులిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. ఆసీత్ – క్రియ 7. పాణిసమాగమేన – **పాణిసమాగమేన**, పాణిసమాగమాభ్యామ్, పాణిసమాగమైః; అకారాన్తః పుంలింగః పాణిసమాగమశబ్దః, తృ.ఏ. 8. తయోః – తస్యాః, **తయోః**, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ద్వి. 9. మనోభవస్య – **మనోభవస్య**, మనోభవయోః, మనోభవానామ్; అకారాన్తః పుంలింగో మనోభవశబ్దః, ష.ఏ. 10. వృత్తిః – **వృత్తిః**, వృత్తీ, వృత్తయః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగో వృత్తిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. సమమ్ – ఎ) అవ్యయము బి) అకారాన్త నపుంసకలింగః 12. విభక్తా – **విభక్తా**, విభక్తే, విభక్తాః ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో విభక్తాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 13. ఇవ – అవ్యయము – ప్రాదుః।

సంధులు :–

1. ప్రాదుః + అభూత్ – ప్రాదురభూత్ – విసర్గసన్ధిః।
2. పుంగవకేతుః + ఆసీత్ – పుంగవకేతురాసీత్ – విసర్గసన్ధిః।
3. వృత్తిః + తయోః – వృత్తిస్తయోః – విసర్గసన్ధిః।
4. విభక్తా + ఇవ – విభక్తేవ – గుణసన్ధిః।
5. రోమ + ఉద్గమః – రోమోద్గమః – గుణసన్ధిః।
6. స్విన్న + అంగులిః – స్విన్నాంగులిః – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
7. అభూత్ + ఉమాయాః – అభూదుమాయాః – జశ్త్వసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. రోమోద్గమః – రోమ్ణామ్ ఉద్గమః రోమోద్గమః। ష.త।
2. పుంగవకేతుః – పుమాన్ గౌః పుంగవః, పుంగవః కేతుః చిహ్నం యస్య సః పుంగవకేతుః। బహుౖవ్రీహిః।

3. స్విన్నాంగులిః – స్విన్నా అంగులయః యస్య సః స్విన్నాంగులిః। బహుప్రీహిః

4. పాణిసమాగమేన – పాణ్యోః సమాగమః పాణిసమాగమః, తేన। ష.త।

5. మనోభవస్య – మనసి భవః మనోభవః, తస్య మనోభవస్య। స.త।

పదవృత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. రఘువంశమహాకావ్యమునందు సప్తమసర్గలో అజ – ఇందుమతీ కల్యాణ ఘట్టమునందు వ్రాయబడిన **7 –22 శ్లోకభావమునే** మహాకవి శ్రీకాళిదాసు ఈ పార్వతీపరమేశ్వరుల స్వయంవరము నందు కూడా 77వ శ్లోకముగా రచించినాడు.

'ఆసీద్వరః కణ్ఠకితప్రకోష్ఠః
స్విన్నాంగులిః సంవ వృతే కుమారీ।
తస్మిన్ ద్వయే తత్క్షణమాత్మవృత్తిః
సమం విభక్తేవ మనోభవేన॥

2. వధూవరులకు పరస్పరానురాగమున్నదో లేదో పరీక్షించుటకు వీటిని వాత్స్యాయనుడు కామసూత్రమందు చెప్పెను.

'కన్యా తు ప్రథమసమాగమే స్విన్నాంగులిః స్విన్నముఖీ చ భవతి।
పురుషస్తు రోమాంచితో భవతి ఏభిరనయోర్భావం పరీక్షేత।'

ఈ రోమాంచస్వేదోద్గమములు వరునికి వధువునకు ఇదే క్రమమున ఉండవలెనను నియమము మాత్రము లేదు. ఇది ఉపలక్షకము మాత్రమే. వ్యత్యస్తముగా సైతముం డవచ్చునని పై రఘువంశశ్లోకము ద్వారా కననగును.

3. శ్లో॥ తస్య స్ఫురత్పణగణప్రతిపాలనోత్థం
కమ్పం చ వీక్ష్య పులకం చ తతో ను తస్యాః।
సంజాతసాత్త్వికవికారధియః స్వభృత్యాన్
నృత్యాన్న్యషేధదురగాధిపతిర్విలక్షః॥ – ఇతి **నైషధకావ్యే** – 11 –29

అలంకారాలు :- అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। స్వేదరోమాంచప్రాదుర్భావేన సాత్త్వికభావస్య ప్రకాశో ద్యోతతే। సాత్త్వికాస్తు –

'స్తమ్భః స్వేదోఽథ రోమాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః।
వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికాః స్మృతాః॥ – ఇతి

క్రియాదర్శము :- ప్రాదుః – అభూత్ – Manifested, appeared, became visible లుఙ్ of భూ with ప్రాదుః.

అభూత్ – అభూతామ్ – అభూవన్

అవతారిక :- ప్రయుక్తపాణిగ్రహణయోః వధూవరయోరాసీత్ కోఽపి శోభావిశేషః

శ్లో॥ ప్రయుక్తపాణిగ్రహణం యదన్య-
ద్వధూవరం పుష్యతి కాన్తిమగ్ర్యామ్।
సాన్నిధ్యయోగాదనయోస్తదానీం
కిం కథ్యతే శ్రీరుభయస్య తస్య॥ **78**

పదవిభాగము :- ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్, యత్, అన్యత్, వధూవరమ్, పుష్యతి, కాన్తిమ్, అగ్ర్యామ్, సాన్నిధ్యయోగాత్, అనయోః, తదానీమ్, కిమ్, కథ్యతే, శ్రీః, ఉభయస్య, తస్య।

అన్వయక్రమము :- యత్, ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్ అన్యత్ వధూవరమ్ అనయోః సాన్నిధ్యయోగాత్ అగ్ర్యామ్ కాన్తిం పుష్యతి, తదానీం తస్య ఉభయస్యశ్రీః కిం కథ్యతే?

ప్రతిపదార్థము :- యత్ – ఏ కారణమువలన, యస్మాత్ కారణాత్, ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్ – ప్రారబ్ధవివాహము, అన్యత్ – మల్లియును, వధూవరమ్ – దంపతులగు, అనయోః – వీరికి, సాన్నిధ్యయోగాత్ – సామీప్యమువలన, అగ్ర్యామ్ – ప్రసిద్ధమైన, కాన్తిమ్ – శోభను, పుష్యతి – తెచ్చిపెట్టును. తదానీమ్ – నేడు, తస్య – ఈ, ఉభయస్య – జంటకు (పార్వతీపరమేశ్వరులకు) శ్రీః – కల్యాణశోభ, కిం కథ్యతే – సంపూర్ణముగా ఉండదా ఏమి?

తాత్పర్యము :- సాధారణ వధూవరులకు పాణిగ్రహణము జరిగినచో అది వారికొక శోభను తెచ్చును అన్నచో, నేడు ఈ జంటకు కల్యాణశోభ సంపూర్ణముగా ఉండదా ఏమి? అనగా ఉండితీరునని భావము.

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. యత్ – యస్మాత్ కారణాత్ – అవ్యయము 2. ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్ – **...గ్రహణమ్,** ...గ్రహణే, ...గ్రహణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...గ్రహణశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. అన్యత్ – అవ్యయము 4. వధూవరమ్ – సమాహార ద్విపదద్వన్ద్వః – ఇది ఏకవచనమున మాత్రమే ఉండును. 5. అనయోః – అస్య, **అనయోః**, ఏషామ్; మకారాన్తః పుంలింగ ఇదమ్‌శబ్దః, ష.ద్వి. 6.

సాన్నిధ్యయోగాత్ – **సాన్నిధ్యయోగాత్**, సాన్నిధ్యయోగాభ్యామ్, సాన్నిధ్యయోగేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః సాన్నిధ్యయోగశబ్దః, పం.ఏ. 7. అగ్ర్యామ్ – **అగ్ర్యామ్**, అగ్ర్యే, అగ్ర్యాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ అగ్ర్యాశబ్దః ద్వి.ఏ. 8. కాన్తిమ్ – **కాన్తిమ్**, కాన్తీ, కాన్తీః; ఇకారాన్తః స్త్రీలింగః కాన్తిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. పుష్యతి – కియ 10. తదానీమ్ – అవ్యయము 11. తస్య – **తస్య**, తయోః, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 12. ఉభయస్య – **ఉభయస్య,** ఉభయేషామ్; అకారాన్తః పుంలింగః ఉభయశబ్దో ద్వివచనరహితః ష.ఏ. 13. శ్రీః – **శ్రీః**, శ్రియౌ, శ్రియః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః శ్రీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 14. కిమ్ – అవ్యయము 15. కథ్యతే – క్రియ.

సంధులు :–

1. అనయోః + తదానీమ్ – అనయోస్తదానీమ్ – విసర్గసన్ధిః।
2. శ్రీః + ఉభయస్య – శ్రీరుభయస్య – విసర్గసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్ – పాణేః గ్రహణం పాణిగ్రహణమ్, ప్రయుక్తం పాణిగ్రహణమ్ యస్య తత్ ప్రయుక్తపాణిగ్రహణమ్। బహువ్రీహిః।
2. అనయోః – ఇయం చ అయం చ ఇమౌ, తయోః అనయోః – ఏకశేషః।
3. సాన్నిధ్యయోగాత్ – సన్నిధేః భావః సాన్నిధ్యం, సాన్నిధ్యస్య యోగః సాన్నిధ్యయోగః, తస్మాత్ సాన్నిధ్యయోగాత్। ష.త।
4. అగ్ర్యామ్ – అగ్రే భవా అగ్ర్యా, తామ్ అగ్ర్యామ్। తద్ధితవృత్తిః।
5. వధూవరమ్ – వధూశ్చ వరశ్చ తయోః సమాహారః వధూవరమ్। సమాహార ద్విపదద్వన్ద్వః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. 'వివాహసమయే గౌరీశివౌ వధూవరావనుప్రవేశతామ్' ఇత్యాగమః.

'వివాహకాలమునందు గౌరీశివులు వధూవరులలోనికి ప్రవేశించుదురు.' అను ఆగమవాక్యానుసారము వధూవరులకొక కల్యాణశోభ వచ్చుట పరిపాటి. నేడు ఆ గౌరీశివులే వధూవరులైనచో వారియందాశోభ ఎట్లుండునో వర్ణించుటకు సాధ్యపడునా? అనగా ఆ కల్యాణశోభ పుష్కలమని భావము.

2. 'వధూరుమాత్మికా భర్తా శంకరాత్మకః' – అనే వచనాన్ని 'వివరణమ్' వ్యాఖ్య పేర్కొన్నది.

3. వివాహః –

ఎ) విశిష్టం వహనమ్। వి + వహ్ + ఘఞ్। దారపరిగ్రహః।

బి) బ్రాహ్మో వివాహ ఆహుయ దీయతే శక్త్యలఙ్కృతా।
తజ్జః పునాత్యుభయతః పురుషానేకవింశతిమ్।
యజ్ఞస్థాయర్త్విజే దైవమాదాయార్షస్తు గోయుగమ్।
చతుర్దశ ప్రథమజః పునాత్యుత్తరజశ్చ షట్।
ఇత్యుక్త్వా చరతాం ధర్మ సహ యా ధీయతేఽర్థినే।
సకాయః పావయేత్తజ్జః షడ్ వశ్యాంశ్చ సహాత్మనా।
ఆసురో ద్రవిణాదానాత్ గాన్ధర్వః సమయాన్మిథః।
రాక్షసో యద్ధహరణాత్ పైశాచః కన్యకాచ్ఛలాత్।। – ఇతి యాజ్ఞవల్క్యః।

4. ఉభయస్య –

ఎ) ఉభయశబ్దస్య ద్వివచనం నాస్తీతి కైయటః అస్తీతి హరదత్తః (సిద్ధాన్తకౌముది – పాణి – 1–52)

శ్లో।। తస్య మిత్రాణ్యమిత్రాస్తే యే యే చ **చోభయే** నృపాః।
అభియుక్తం త్వయైనం తే గంతారస్త్వామతోఽపరే।।
– ఇతి మాఘకావ్యే 2–101

బి) శ్లో।। ముదితయువమనస్కాస్తుల్యమేవ ప్రదోషే
రుచమదధురుభయ్యః కల్పితా భూషితాశ్చ।...
– ఇతి మాఘకావ్యే 11 –27

సి) శ్లో।। తతృషుశ్వోభయే భటాః – ఇతి భట్టికావ్యే 14 –30

అలంకారాలు :– అత్ర **'అర్థాపత్తిరలంకారః'** 'శ్రీఃకిమ్ కథ్యతే'। అని ప్రయోగించుటచే ఇట అర్థాపత్తిరలంకారము చెప్పదగును.

క్రియాదర్శము :– కథ్యతే – కథ – 'వాక్యప్రబన్ధే' సకర్మకమ్, సేట్, (ఉభయ), ఆత్మనేపదీ, చురాదయః, కర్మణి ప్రయోగము.

కథ్యతే – కథ్యేతే – కథ్యన్తే

అవతారిక :– వధూవరకృతం వహ్నిప్రదక్షిణం వర్ణయతి –

శ్లో॥ ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్కృశానో–
రుదర్చిషస్తన్మిథునం చకాసే।
మేరోరుపాన్తేష్వివ వర్తమాన–
మన్యోన్యసంసక్తమహస్త్రియామమ్॥ 79

పదవిభాగము :– ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్, కృశానోః, ఉదర్చిషః, తత్ + మిథునమ్, చకాసే, మేరోః, ఉపాన్తేషు, ఇవ, వర్తమానమ్, అన్యోన్యసంసక్తమ్, అహస్త్రియామమ్।

అన్వయక్రమము :– తత్మిథునమ్ అన్యోన్యసంసక్తమ్ (సత్) ఉదర్చిషః, కృశానోః ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ మేరోః ఉపాన్తేషు, వర్తమానమ్ అన్యోన్యసంసక్తమ్ అహస్త్రియామమ్ ఇవ చకాసే।

ప్రతిపదార్థము :– తత్ మిథునమ్ – ఆ దంపతుల జంట, అన్యోన్యసంసక్తమ్ – పరస్పరము కలిసికొన్నది అగుచు, ఉదర్చిషః – ఎగయుచున్న జ్వాలలు గల, కృశానోః – అగ్నియొక్క, ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ – ప్రదక్షిణారంభమువలన, మేరోః – మేరుపర్వతముయొక్క, ఉపాన్తేషు – సమీపప్రదేశములయందు వర్తమానమ్ – తిరుగుచున్నట్టియు, అన్యోన్యసంసక్తమ్ – పరస్పరము కలిసికొన్నదియునగు, అహస్త్రియామమ్ + ఇవ – ఆహోరాత్రుల జంటవలె చకాసే – ప్రకాశించెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తత్ + మిథునమ్ – **మిథునమ్**, మిథునే, మిథునాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో మిథునశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. అన్యోన్యసంసక్తమ్ – **...సంసక్తమ్,** ...సంసక్తే, ...సంసక్తాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...సంసక్తశబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. ఉదర్చిషః – **ఉదర్చిషః**, ఉదర్చిషోః, ఉదర్చిషామ్; సకారాన్తః పుంలింగ ఉదర్చిశ్శబ్దః, ష.ఏ. 4. కృశానోః – **కృశానోః**, కృశాన్వోః, కృశానూనామ్; ఉకారాన్తః పుంలింగః కృశానుశబ్దః, ష.ఏ. 5. ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ – **...క్రమణాత్**, ...క్రమణాభ్యామ్, ...క్రమణేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగః ...క్రమణశబ్దః, పం.ఏ. 6. మేరోః – **మేరోః**, మేర్వోః, మేరూణామ్; ఉకారాన్తః పుంలింగో మేరుశబ్దః, ష.ఏ. 7. ఉపాన్తేషు – ఉపాన్తే, ఉపాన్తయోః, **ఉపాన్తేషు;** అకారాన్తః పుంలింగ ఉపాన్తశబ్దః, స.బ. 8. వర్తమానమ్ – **వర్తమానమ్**, వర్తమానే, వర్తమానాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో వర్తమానశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. అహస్త్రియామమ్ – సమాహారద్వన్ద్వః – ఏకవచనములోనే ఉండును. ద్వి.ఏ. (స్త్రీ.) 10. ఇవ – అవ్యయము 11. చకాసే – క్రియ.

సంధులు :–

1. కృశానోః + ఉదర్చిషః – కృశానోరుదర్చిషః – విసర్గసన్ధిః।
2. ఉదర్చిషః + తత్ – ఉదర్చిషస్తత్ – విసర్గసన్ధిః।

3. తత్ + మిథునమ్ – తన్మిథునమ్ – **అనునాసికసన్ధిః।**
యరోఽనునాసికే అనునాసికో వా (సూ 8–4–44), రహలు తప్ప తక్కిన పదాంతమందలి హల్లులకు (యర్రులకు) అనునాసికవర్ణము పరముగా నున్నచో ఆయావర్గాలకు సంబంధించిన అనునాసిక (ఙ మ జ ణ న) వర్ణమాదేశముగ, వికల్పముగ వచ్చును.
4. మేరోః + ఉపాన్తేషు – మేరోరుపాన్తేషు – విసర్గసన్ధిః।
5. ఉపాన్తేషు + ఇవ – ఉపాన్తేష్వివ – యణాదేశసన్ధిః (ఇకోయణచి)
6. ఉప + అన్తేషు – ఉపాన్తేషు – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. తన్మిథునమ్ – తయోః మిథునమ్ తన్మిథునమ్। ష.త.
2. ఉదర్చిషః – ఉద్గతా అర్చిః యస్య సః ఉదర్చిః తస్య ఉదర్చిషః। బహువ్రీహిః
3. ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ – ప్రదక్షిణం చ తత్ ప్రక్రమణం ప్రదక్షిణప్రక్రమణమ్, తస్మాత్, ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్।...కర్మధారయః।
4. అన్యోన్యసంసక్తమ్ – అన్యోన్యేన సంసక్తమ్ – అన్యోన్యసంసక్తమ్। తృ.త।
5. అహస్త్రియామమ్ – త్రయః యామాః యస్యాః సా త్రియామా (బహువ్రీహిః) అహశ్చ త్రియామా చ అహస్త్రియామం, సమాహారే ద్వంద్వైకవద్భావః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. కృశానుః – (పుం.) – ఎ) కృశ్యతి తనూకరోతి తృణకాష్ఠాదివస్తుజాతమితి। 'ఋతన్యఞ్జీతి' ఆనుక్ ప్రత్యయః। బి) పృషోదరాదిత్వాత్ షత్వే కృషాణు రిత్యపి।

సి) శ్లో॥ సప్తార్చిర్బృహలః శిఖీ హుతవహో వైశ్వానరోఽగ్నిర్వసు–
రృహ్నిర్వాయుసఖః సితేతరగతిః స్వాహాప్రియః పావకః।
అర్చిష్మాన్ జ్వలనః **కృశాను**రనలో ధూమధ్వజో హవ్యవాట్
బర్హిర్జ్యోతిరుషర్బుధశ్చ దహనః స్యాచ్చిత్రభానుః శుచిః ॥ 62

శ్లో॥ కృపీటయోనిర్దమునాః కృష్ణవర్త్మాశుశుక్షణిః।
విభావసురపాంపత్తం జాతవేదాస్తనూనపాత్॥ 63

శ్లో॥ వీతిహోత్రో వృహద్భానురాశ్రయాశో ధనఞ్జయః।

హిరణ్యరేతాస్తమోఘ్నో రోహితాశ్వో హుతాశనః॥ 64

– అని హలాయుధకోశము '39' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) 'అజ – ఇందుమతుల' వివాహసందర్భమును వర్ణించునపుడును రఘువంశమున (7–24) కాళిదాసమహాకవి ఈ శ్లోకమునే యథాతథముగా ఉంచినాడని గమనించగలరు.

అలంకారాలు :– అత్ర 'ఉపమాలంకారః'। 'సువర్ణం తైజసమ్' అని చెప్పబడుటచేత మేరుపర్వతము అగ్నితో పోల్చబడినది. అహస్సు శివుడుగాను, పార్వతీదేవి త్రియామ గాను ఉపమింపబడినారు.

క్రియాదర్శము :– చకాశే – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

'కాశృ – దీప్తౌ' అకర్మకమ్, సేట్, ఆత్మనేపదీ.

చకాశే – చకాశాతే – చకాశిరే

అవతారిక :– అగ్నిప్రదక్షిణం లాజహోమాఖ్యం కర్మ చ వర్ణయతి –

శ్లో॥ తౌ దమ్పతీ త్రిః పరిణీయ వహ్నిమ్
అన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ।
స కారయామాస వధూం పురోధా–
స్తస్మిన్సమిద్ధార్చిషి లాజమోక్షమ్॥ 80

పదవిభాగము :– తౌ, దమ్పతీ, త్రిః, పరిణీయ వహ్నిమ్, అన్యోన్యసంస్పర్శ–నిమీలితాక్షౌ, సః, కారయామాస, వధూమ్, పురోధాః, తస్మిన్, సమిద్ధార్చిషి, లాజమోక్షమ్।

అన్వయక్రమము :– సః పురోధాః అన్యోన్య...నిమీలితాక్షౌ తౌ దమ్పతీ వహ్నిం త్రిః పరిణీయ, సమిద్ధార్చిషి తస్మిన్ వధూం లాజమోక్షం కారయామాస॥

ప్రతిపదార్థము :– సః – ఆ, పురోధాః – పురోహితుడు, అన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ – ఒకరినొకరు తాకుటవలన కలిగినస్పర్శతో కన్నులు మూసికొనియున్న, తౌ – ఆ, దమ్పతీ – శివపార్వతుల జంటను, వహ్నిమ్ – అగ్నికి, త్రిః – మూడుసార్లు, పరిణీయ – ప్రదక్షిణము చేయించి, సమిద్ధార్చిషి – ప్రదీప్తమైన జ్వాలలుగల,

తస్మిన్ – ఆ అగ్నిహోత్రమునందు, వధూమ్ – పార్వతినిగురించి, లాజమోక్షమ్ – లాజమోక్షమును (పేలాలతో హోమమును) కారయామాస – చేయించెను.

తాత్పర్యము :– ఆ పురోహితుడు – ఒకరినొకరు తాకుటవలన కలిగిన స్పర్శతో కన్నులు మూసికొనియున్న ఆ శివపార్వతుల జంటను అగ్నికి మూడుసార్లు ప్రదక్షిణము చేయించి, ప్రదీప్తమైన జ్వాలలుగల ఆ అగ్నిహోత్రమునందు పార్వతిని గురించి లాజహోమమును చేయించెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. అన్యోన్య ... – కరాగ్ర...।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. పురోధాః – **పురోధాః**, పురోధసౌ, పురోధసః; సకారాన్తః పుంలింగః పురోధస్‌శబ్దః, ప్ర.ఏ. 3. అన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ – ...అక్షః, **...అక్షౌ**, ...అక్షాః; అకారాన్తః పుంలింగః.... అక్షశబ్దః, ప్ర.ద్వి. 4. తౌ – సః, **తౌ**, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ద్వి. 5. దమ్పతీ – ఇకారాన్తః పుంలింగః, ద్వివచనమ్, భార్యాభర్తారౌ దంపతులు. 6. వహ్నిమ్ – **వహ్నిమ్**, వహ్నీ, వహ్నీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగో వహ్నిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. త్రిః –అవ్యయము – సకారాన్తము. 8. పరిణీయ – ల్యబన్తమవ్యయము 9. సమిద్ధార్చిషి – **సమిద్ధార్చిషి**, సమిద్ధార్చిషోః, సమిద్ధార్చిషు; సకారాన్త నపుంసకలింగ...అర్చిస్‌శబ్దః, స.ఏ. 10. తస్మిన్ – **తస్మిన్**, తయోః, తేషు; దకారాన్తః నపుంసకలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. వధూమ్ – **వధూమ్**, వధ్వౌ, వధూః; ఊకారాన్తః స్త్రీలింగో వధూశబ్దః, ద్వి.ఏ. 12. లాజమోక్షమ్ – **లాజమోక్షమ్,** లాజమోక్షౌ, లాజమోక్షాన్; అకారాన్తః పుంలింగో లాజమోక్షశబ్దః, ద్వి.ఏ. 13. కారయామాస – క్రియ – ణిజన్తము।

సంధులు :–

1. సః + కారయామాస – స కారయామాస – సులోపః।
2. పురోధాః + తస్మిన్ – పురోధాస్తస్మిన్ – విసర్గసన్ధిః।
3. సమిద్ధ + అర్చిషి – సమిద్ధార్చిషి – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. పురోధాః – పురస్తాత్ ఏవ హితం విధత్త ఇతి పురోధాః।
2. అన్యోన్యసంస్పర్శనిమీలితాక్షౌ – సమ్యక్ స్పర్శః సంస్పర్శః, అన్యోన్యస్య సంస్పర్శః అన్యోన్యసంస్పర్శః, నిమీలితే అక్షిణీ యయోః తౌ నిమీలితాక్షౌ, **(బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోః స్వాఙ్గాత్షచ్'** ఇతి షచ్ప్రత్యయః) అన్యోన్యసంస్పర్శేన నిమీలితాక్షౌ అన్యోన్యసంస్పర్శ నిమీలితాక్షౌ, తౌ। తృ.త।

3. దమ్పతీ – జాయా చ పతిశ్చ దమ్పతీ, తౌ। జాయాశబ్దస్య దమ్భావో నిపాతితః ద్వన్ద్వసమాసః।

4. సమిద్ధార్చిషి – సమ్యగ్ ఇద్ధా సమిద్ధా, సా అర్చిః యస్య సః సమిద్ధార్చిః। తస్మిన్ సమిద్ధార్చిషి। బహుబ్రీహిః।

5. లాజమోక్షమ్ – లాజానాం మోక్షః లాజమోక్షః। తమ్ లాజమోక్షమ్। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి -నిఘంటుప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు :-

1. లాజాః -

ఎ) అకారాన్తః పుంలింగః – భృష్టధాన్యమ్ – బహువచనాంతోஉయమ్। పేలాలు

బి) భూమ్ని। లజ్యన్తే యే తే। లజ్ + ఘఞ్। అక్షతాః।

సి) శ్లో॥ ఏతే చ వ్రీహయో భృష్టాస్తే లాజా ఇతి సంజ్ఞితాః।
యవాదయశ్చ యే భృష్టాస్తే ధానాః పరికీర్తితాః।
లాజాశ్చ యవధానాశ్చ తర్పణాః పిత్తనాశనాః।
గోధూమయావనాలోత్థాః కిఞ్చిదుష్ణాశ్చ దీపనాః।
తృష్ణాతిసారశమనో ధాతుసామ్యకరః పరః।
మన్దాగ్నివిషమాగ్నీనాం బాలస్థవిరయోషితామ్।
దేయశ్చ సుకుమారాణాం లాజమణ్డః సుసంస్కృతః।
– ఇతి రాజనిఘంటుః।

డి) లాజా – (స్త్రీ.) అక్షతమ్;

1. 'పైత్తికం శర్కరాలాజామధుకైః సారివాయుతైః'। ఇతి సుశ్రుతే (4-16)

ఇ) లాజమ్ (నపుం.) – 1. లాజ్ + అచ్। భృష్టధాన్యమ్।

శ్లో॥ యేషాం స్యుస్తణ్డులాస్తాని ధాన్యాని సతుషాణి చ।
భృష్టాని స్ఫుటితాన్యాహుర్లాలానీతి మనీషిణః।
లాజాః స్యుర్మధురాః శీతా లఘవో దీపనాశ్చ తే।
స్వల్పమూత్రమలా రూక్షా వల్యాః పిత్తకఫచ్ఛిదః।
చర్ద్యతిసారదాహాస్రమేవాయేదస్తృషాపహాః। – ఇతి భావప్రకాశః।

ఎఫ్) లాజహోమపు విశేషములను వ్యాఖ్యానకారులు పలువురు ఇట్లు వివరించినారు.

1. 'శమీపల్లవమిశ్రాన్ లాజక అంజలినా వపతి' (ఇతి కాత్యాయనః)

2. 'లాజహోమం కృత్వా ధూమమాజిఘ్రత్' (ఇతి గృహ్యావిదః)
3. 'అన్యే తు వృద్ధాచారాద్ధూమగ్రహణమిత్యాహుః' (ఇతి దినకరః)
4. లాజహోమం కృత్వా ధూమం గృహ్ణన్తీతి వృద్ధాచారః (ఇతి సుమతిః)

జి) శ్లో॥ నితమ్బగుర్వీ గురుణా ప్రయుక్తా
వధూర్విధాతృప్రతిమేన తేన।
చకార సా మత్తచకోరనేత్రా
లజ్జావతీ **లాజ**విసర్గమగ్నౌ॥ – ర.వం. 7-25

క్రియాదర్శము :- కారయామాస – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః
కారయామాస – కారయామాసతుః – కారయామాసుః

అవతారిక :- సదాచారప్రాప్తం లాజధూమగ్రహణం వర్ణయతి–

శ్లో॥ సా లాజధూమాఞ్జలిమిష్టగన్ధం
గురూపదేశాద్వదనం నినాయ।
కపోలసంసర్పిశిఖః స తస్యాః
ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే॥ **81**

పదవిభాగము :- సా, లాజధూమాఞ్జలిమ్, ఇష్టగన్ధమ్, గురూపదేశాత్, వదనమ్, నినాయ, కపోలసంసర్పిశిఖః, సః, తస్యాః ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్, ప్రపేదే।

అన్వయవిభాగము :- సా గురూపదేశాత్ ఇష్టగంధం లాజధూమాఞ్జలిం వదనం నినాయ। కపోలసంసర్పిశిఖః, సః తస్యాః ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్ ప్రపేదే।

ప్రతిపదార్థము :- సా – ఆ వధువు, గురూపదేశాత్ – పురోహితుని ఉపదేశమువలన, ఇష్టగంధమ్ – సువాసనగల, లాజధూమాఞ్జలిమ్ – లాజ ధూమాంజలిని, వదనమ్ – ముఖమువద్దకు, నినాయ – చేర్చెను. కపోలసంసర్పిశిఖః – గణ్డప్రసర్పిశిఖయైన – చెక్కిళ్లయందు ప్రాకుచున్న కొనలుగలదియైన, సః – ఆ ధూమము, తస్యాః – ఆ పార్వతీదేవికి, ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్ – క్షణకాలముపాటు కర్ణోత్పలముగాను, ప్రపేదే – పొందెను (అయ్యెను.)

తాత్పర్యము :- ఆ వధువు పురోహితుని ఉపదేశమువలన సువాసనగల లాజ ధూమాంజలిని ముఖమువద్దకు చేర్చెను. గణ్డప్రసర్పిశిఖయైన ఆ ధూమము ఆ

పార్వతీదేవికి క్షణకాలముపాటు కర్ణోత్పలముగా ఆభరణమై పోయినది.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. సా – **సా**, తే, తాః; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. గురూపదేశాత్ – **గురూపదేశాత్**, గురూపదేశాభ్యామ్, గురూపదేశేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగో గురూపదేశశబ్దః, పం.ఏ. 3. ఇష్టగంధమ్ – **ఇష్టగంధమ్**, ఇష్టగన్ధౌ, ఇష్టగన్ధాన్; అకారాన్తః పుంలింగ ఇష్టగంధశబ్దః, ద్వి.ఏ. 4. లాజధూమాఞ్జలిమ్ – **...అఞ్జలిమ్,** ...అఞ్జలీ, ...అఞ్జలీన్; ఇకారాన్తః పుంలింగః, లాజధూమాఞ్జలిశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. వదనమ్ – **వదనమ్**, వదనే, వదనాని; అకారాన్తః నపుంసకలింగో వదనశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. నినాయ – క్రియ. 7. కపోలసంసర్పిశిఖః – **...శిఖః,** ...శిఖౌ, ...శిఖాః; అకారాన్తః పుంలింగః కపోల...శిఖశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. తస్యాః – **తస్యాః**, తయోః, తాసామ్; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ. 10. ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్ – **...ఉత్పలతామ్**, ...ఉత్పలతే, ...ఉత్పలతాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ...ఉత్పలతాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 11. ప్రపేదే – క్రియ.

సంధులు :–

1. గురూపదేశాత్ + వదనమ్ – గురూపదేశాద్వదనమ్ – జశ్త్వసన్ధిః
2. సః + తస్యాః – స తస్యాః – సులోపః
3. ధూమ + అఞ్జలిమ్ – ధూమాఞ్జలిమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః
4. కర్ణ + ఉత్పలతామ్ – కర్ణోత్పలతామ్ – గుణసన్ధిః

సమాసాలు :–

1. గురూపదేశాత్ – గురోః ఉపదేశః గురూపదేశః, తస్మాద్ గురూపదేశాత్ – ష.త।
2. ఇష్టగంధమ్ – ఇష్టః గన్ధః యస్య స ఇష్టగంధః, తమ్ ఇష్టగన్ధమ్ – బహువ్రీహిః
3. లాజధూమాఞ్జలిమ్ – లాజానాం ధూమా లాజధూమాః, తేషామ్ అఞ్జలిః లాజధూమాంజలిః, తమ్ లాజధూమాఞ్జలిమ్, ష.త।
4. కపోలసంసర్పిశిఖః – కపోలయోః సంసర్పిణ్యః, కపోలసంసర్పిణ్యః, తాః శిఖా యస్య సః కపోలసంసర్పిశిఖః – బహువ్రీహిః
5. ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్ – కర్ణస్య ఉత్పలం కర్ణోత్పలం, తస్య భావః కర్ణోత్పలతా, ముహూర్తం యథా కర్ణోత్పలతా ముహూర్తకర్ణోత్పలతా, తామ్ ముహూర్తకర్ణోత్పలతామ్। కర్మధారయః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. **రఘువంశమహాకావ్యము** – 7–26ను ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

101

శ్లో॥ హవిః శమీపల్లవలాజగన్ధీ
పుణ్యః కృశానోరుదియాయ ధూమః।
కపోలసంసర్పిశిఖః స తస్యాః
ముహూర్తకర్ణోత్పలతాం ప్రపేదే॥

"ఆ పొగయొక్క పైపైకి వ్యాపించు శిఖయే వధువగు ఇందుమతీదేవికి క్షణకాలము పాటు కర్ణోత్పలముగా ఆభరణమై పోయినది."

అలంకారాలు :– అత్ర నిదర్శనలంకారః। తల్లక్షణం యథా–
సమ్భవన్ వస్తుసమ్బన్ధోఽసమ్భవన్ వాపి కుత్రచిత్।
యత్ర బిమ్బానుబిమ్బత్వం బోధయేత్ సా నిదర్శనా॥ ఇతి (పుంసవనీవ్యాఖ్య)

2. అత్ర 'ఉత్ప్రేక్షాలంకారః' – హోమధూమరేఖలకు గల పరిమళము, నీలిమయు ఉత్పలముగా నుపమించుటకు సహకరించినవి. అవి పార్వతీదేవి స్వచ్ఛమైన చెక్కిళ్ళపై వ్రాలిన కలువరేకులవలె నుండుటను 'ఇవ' మొదలగు పదములులేక చెప్పుటవలన నిది 'గమ్యోత్ప్రేక్ష' – అని కేశవపంతులుగారు.

క్రియాదర్శము :– 1. ప్రపేదే –31వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– ఆచారధూమగ్రహణేన కిఞ్చిత్క్లిన్నరక్తకపోలం పార్వతీముఖమ్ అతితరాం బభాసే –

శ్లో॥ తదీషదార్ద్రారుణగణ్డలేఖ–
ముచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమక్ష్ణోః।
వధూముఖం క్లాన్తయవావతంస–
మాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ॥ 82

పదవిభాగము :– తత్, ఈషత్, ఆర్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్, ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జన రాగమ్, అక్ష్ణోః, వధూముఖమ్, క్లాన్తయవావతంసమ్, ఆచారధూమగ్రహణాత్, బభూవ।

అన్వయక్రమము :– తత్ వధూముఖమ్ ఆచారధూమగ్రహణాత్ ఈషత్, ఆర్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్ అక్ష్ణోః ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగం క్లాన్తయవావతంసం బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :– తత్ వధూముఖమ్ – ఆ వధూముఖము, ఆచారధూమగ్రహణాత్ – సంప్రదాయానుసారముగా పొగను ముఖమునకు తాకించుటవలన, ఈషత్ + ఆర్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్ – కొంచెము చెమటతో తడిసి ఎఱుపెక్కిన గండపత్రలేఖలు కలదియును, అక్ష్ణోః – కళ్లకు, ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమ్ – పెల్లుబికిన కాటుక కలదియును, క్లాన్తయవావతంసమ్ – వాడిన యవాంకురముకలదియు (చెవిలో పెట్టుకొనిన) బభూవ– అయ్యెను.

తాత్పర్యము :– ఆ వధూముఖము సంప్రదాయానుసారముగా పొగను ముఖమునకు తాకించుటవలన 1. కొంచెము చెమటతో తడిసి ఎఱుపెక్కిన గండపత్రలేఖలు కలదియును, 2. కళ్లకు పెల్లుబికిన కాటుకకలదియును 3. వాడిన యవాంకురము కలదియును అయ్యెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తత్ – **తత్**, తే, తాని; దకారాన్త నపుంసకలింగస్తచ్ఛబ్దః, ద్వి.ఏ. 2. వధూముఖమ్ – **వధూముఖమ్**, వధూముఖే, వధూముఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో వధూముఖశబ్దః ప్ర.ఏ. 3. ఆర్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్ – **...లేఖమ్**, ...లేఖే, ...లేఖాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః...లేఖశబ్దః ద్వి.ఏ. 4. ఆచారధూమగ్రహణాత్ – **...గ్రహణాత్**, ...గ్రహణాభ్యామ్, ...గ్రహణేభ్యః; అకారాన్త నపుంసకలింగః, ఆచారధూమగ్రహణశబ్దః, పం.ఏ. 5. అక్ష్ణోః – అక్ష్ణః, **అక్ష్ణోః**, అక్ష్ణామ్; ఇకారాన్తః నపుంసకలింగః, అక్షిశబ్దః, ష.ద్వి. 6. ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమ్ – **...రాగమ్,** ...రాగే, ...రాగాని; నకారాన్త నపుంసకలింగ ...రాగశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. క్లాన్తయవావతంసమ్ – **...అవతంసమ్**, ...అవతంసే, ...అవతంసాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః అవతంసశబ్దః, ద్వి.ఏ.

సంధులు :–

1. ...గ్రహణాత్ + బభూవ – గ్రహణాద్బభూవ – జశ్త్వసన్ధిః।
2. ఆర్ద్ర + అరుణ – ఆర్ద్రారుణ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
3. కాల + అఞ్జన – కాలాఞ్జన – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. యవ + అవతంసమ్ – యవావతంసమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. వధూముఖమ్ – వధ్వాః ముఖమ్ వధూముఖమ్। ష.త।
2. ఈషదార్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్ – ఆర్ద్రే చ తే అరుణే ఆర్ద్రారుణే, ఈషత్ చ ఆర్ద్రారుణే ఈషదార్ద్రారుణే గణ్డయోః లేఖే గణ్డలేఖే, ఈషదార్ద్రారుణే గణ్డలేఖే యస్య తద్ ఈషదార్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్। బహుర్వ్రీహిః।

3. ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమ్ – కాలం చ తద్ అఞ్జనం కాలాఞ్జనం, తస్య రాగః కాలాఞ్జనరాగః, ఉచ్ఛ్వాసీ కాలాఞ్జనరాగః, యస్య తద్ ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమ్, బహుర్వ్రీహిః।
4. క్లాన్తయవావతంసమ్ – యవానామ్ అవతంసః యవావతంసః, క్లాన్తః యవావతంసః యస్య తత్ క్లాన్తయవావతంసమ్। బహుర్వ్రీహిః।
5. ఆచారధూమగ్రహణాత్ – ధూమస్య గ్రహణం ధూమగ్రహణమ్, ఆచారేణ ధూమగ్రహణమ్ ఆచారధూమగ్రహణమ్, తస్మాత్ ఆచారధూమగ్రహణాత్। తృ.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. అవతంస :– (పుం / నపుం.) –

ఎ) అవ + తంస్ + ఘఞ్। శేఖరః, శిరోభూషణమ్, కర్ణపూరః।

బి) శ్లో॥ కర్ణపూరేఽపి దృశ్యేతే తథోత్తంసావతంసకౌ ॥ 554

–అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ లవంగమాలాకలి**తావతంసా–**
స్తే నారికేళాంతరపః పిబంతః।
ఆస్వాదితార్ద్రక్రముకాస్సముద్రా–
దభ్యాగతస్య ప్రతిపత్తిమాపుః॥ – మాఘకావ్యే 3–81

2. రఘువంశమహాకావ్యమునగల **(7–27) శ్లోకమును** ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును. సాదృశ్యమధికము. చూడుడు.

శ్లో॥ తమఞ్జనక్లేదసమాకులాక్షం
ప్రమ్లానబీజాఙ్కురకర్ణపూరమ్।
వధూముఖం పాటలగణ్డలేఖ–
మాచారధూమగ్రహణాద్బభూవ॥

క్లాన్తయవావతంసమ్ – బీజాఙ్కురకర్ణపూరమ్
ఆర్ద్రారుణగణ్డలేఖమ్ – పాటలగణ్డలేఖమ్
ఉచ్ఛ్వాసికాలాఞ్జనరాగమ్ – అఞ్జనక్లేదసమాకులాక్షమ్.

క్రియాదర్శము :– బభూవ – 22వ శ్లోకవ్యాఖ్యానభాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– అథాచార్యః సహధర్మచరణముపదిశతి–

శ్లో॥ వధూం ద్విజః ప్రాహ తవైష వత్సే!
వహ్నిర్వివాహం ప్రతి కర్మసాక్షీ
శివేన భర్త్రా సహ ధర్మచర్యా
కార్యా త్వయా ముక్తవిచారయేతి॥ 83

పదవిభాగము :– వధూమ్, ద్విజః, ప్రాహ, తవ, ఏషః, వత్సే, వహ్నిః, వివాహమ్, ప్రతి, కర్మసాక్షీ, శివేన, భర్త్రా, సహ, ధర్మచర్యా, కార్యా, త్వయా, ముక్తవిచారయా, ఇతి।

అన్వయక్రమము :– (అథ) ద్విజః వధూం ప్రాహ – హే వత్సే। ఏషః వహ్నిః తవ వివాహం ప్రతి కర్మసాక్షీ, ముక్తవిచారయా త్వయా భర్త్రా శివేన సహ ధర్మచర్యా కార్యా, ఇతి।

ప్రతిపదార్థము :– (అథ – పిమ్మట), ద్విజః – పురోహితుడు, వధూమ్ – వధువగు పార్వతీదేవినిగుఱించి, ఇతి – ఈ విధముగ, ప్రాహ – పలికెను, హే వత్సే – ఓ బిడ్డా, ఏషః + వహ్నిః – ఈ అగ్నిహోత్రుడు, తవ వివాహమ్ ప్రతి – మీ వివాహమునకు, కర్మసాక్షీ – ప్రత్యక్షసాక్షి. ముక్తవిచారయా – ఇతరాలోచన రానీయనిదానవగు, త్వయా – నీచేత, భర్త్రా – భర్తయగు, శివేన సహ – శివునితో సమముగా, ధర్మచర్యా – ధర్మాచరణము, కార్యా – కార్యము.

తాత్పర్యము :– పిమ్మట, పురోహితుడు వధువగు పార్వతీదేవినిగుఱించి ఈవిధముగ పలికెను. 'ఓ బిడ్డా! ఈ అగ్నిహోత్రుడు మీ వివాహమునకు ప్రత్యక్షసాక్షి. ఇతరాలోచన రానీయని దానవగు నీచేత భర్తయగు శివునితో సమముగా ధర్మాచరణము కార్యము.

పాఠాన్తరాలు :– 1. కర్మసాక్షీ – పూర్వసాక్షీ.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ద్విజః – **ద్విజః**, ద్విజౌ, ద్విజాః; అకారాన్తః పుంలింగో ద్విజశబ్దః ప్ర.ఏ. 2. వధూమ్ – **వధూమ్,** వధ్వౌ, వధూః; ఊకారాన్తః స్త్రీలింగో వధూశబ్దః, ద్వి.ఏ. 3. ప్ర – ఉపసర్గ. ఆహ – అవ్యయము – ఉవాచేత్యర్థః। పలికెను। 4. హే వత్సే – **హే వత్సే**, హే వత్సౌ, హే వత్సాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో వత్సాశబ్దః, సం.ప్ర.ఏ. 5. ఏషః – **ఏషః**, ఏతౌ, ఏతే; దకారాన్తః పుంలింగ ఏతచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. వహ్నిః – **వహ్నిః**, వహ్నీ, వహ్నయః; ఇకారాన్తః పుంలింగో వహ్నిశబ్దః , ప్ర.ఏ. 7. తవ – **తవ / తే**, యువయోః / వామ్ – యుష్మాకమ్ / వః – ష.ఏ. 8. వివాహమ్ – **వివాహమ్**, వివాహౌ, వివాహాన్; అకారాన్తః పుంలింగో వివాహశబ్దః, ద్వి.ఏ. 9. ప్రతి – అవ్యయము 10. కర్మసాక్షీ – **కర్మసాక్షీ**, కర్మసాక్షిణౌ, కర్మసాక్షిణః; నకారాన్తః పుంలింగః కర్మసాక్షిన్శబ్దః, ప్ర.ఏ.

11. ముక్తవిచారయా – **ముక్తవిచారయా**, ముక్తవిచారాభ్యామ్, ముక్తవిచారాభిః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ముక్తవిచారాశబ్దః, తృ.ఏ. 12. త్వయా – **త్వయా,** యువాభ్యామ్, యుష్మాభిః, దకారాన్తః త్రిషులింగేషు సరూపః యుష్మచ్ఛబ్దః, తృ.ఏ.13. భర్త్రా – **భర్త్రా**, భర్తృభ్యామ్, భర్తృభిః; ఋకారాన్తః పుంలింగో భర్తృశబ్దః, తృ.ఏ. 14. శివేన – **శివేన**, శివాభ్యామ్, శివైః; అకారాన్తః పుంలింగశ్శివశబ్దః, తృ.ఏ. 15. సహ – అవ్యయము 16. ధర్మచర్యా – **ధర్మచర్యా**, ధర్మచర్యే, ధర్మచర్యాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో ధర్మచర్యాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 17. కార్యా – **కార్యా,** కార్యే, కార్యాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కార్యాశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. తవ + ఏషః– తవైషః – వృద్ధిసన్ధిః (వృద్ధిరేచి)
2. ఏషః + వత్సే – ఏష వత్సే – సులోపః।
3. వహ్నిః + వివాహమ్ – వహ్నిర్వివాహమ్ – విసర్గసన్ధిః।
4. ముక్తవిచారయా + ఇతి – ముక్తవిచారయేతి – గుణసన్ధిః। ఆద్గుణః।
5. ప్ర + ఆహ – ప్రాహ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. కర్మసాక్షీ – సాక్షాద్ ద్రష్టా సాక్షీ కర్మణః సాక్షీ – కర్మసాక్షీ – ష.త।
2. ముక్తవిచారయా – ముక్తః విచారః యయా సా ముక్తవిచారా, తయా। బహువ్రీహిః।
3. ధర్మచర్యా – చరణం చర్యా, ధర్మస్య చర్యా ధర్మచర్యా – ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. వివాహః – ఎ) అయం ప్రాజాపత్యవివాహో ద్రష్టవ్యః। యథాహ భగవాన్ మనుః।

సహోభౌ చరతాం ధర్మమితి వాచానుభాష్య చ।
కన్యాప్రదానమభ్యర్చ్య ప్రజాపత్యో విధిః స్మృతః॥ ఇతి – (3/30)

బి) 'సహధర్మం చరతమ్ ఇతి ప్రాజాపత్య' – ఇత్యాశ్వలాయనవచనాత్ (1–6–1)

సి) 'ఆదిత్యచన్ద్రావనిల' – ఇత్యాది....

2. ఆహ –

ఎ) ఉవాచేత్యర్థః – అవ్యయః బి) తిజ్ ప్రతిరూపకవ్యయమేతత్।

పఞ్చానాం బ్రువ ఆద్యానామాహాదేశః స్మృతో లటి।
ఆహేత్యేతదతీతే తిజ్ప్రతిరూపకమవ్యయమ్॥ ఇతి భోజః।

3. ఈ శ్లోకమువఱకు పార్వతీపరమేశ్వరులను వధూవరులుగా సంభావించిన మహాకవి కాళిదాసు ఇట మొదటిసారిగా **శివుని** భర్తగా సంబోధించినాడు.

అవతారిక :– పార్వత్యా గురోర్వచనం శ్రద్ధయా గృహీతమ్–

శ్లో॥ ఆలోచనాన్తం శ్రవణే వితత్య
పీతం గురోస్తద్వచనం భవాన్యా।
నిదాఘకాలోల్బణతాపయేవ
మాహేన్ద్రమమ్భః ప్రథమం పృథివ్యా॥ 84

పదవిభాగము :– ఆలోచనాన్తమ్, శ్రవణే, వితత్య, పీతమ్, గురోః, తత్, వచనమ్, భవాన్యా, నిదాఘకాలోల్బణతాపయా, ఇవ, మాహేన్ద్రమ్, అమ్భః, ప్రథమమ్, పృథివ్యా

అన్వయక్రమము :– భవాన్యా ఆలోచనాన్తం శ్రవణే వితత్య తద్ గురోః వచనం నిదాఘకాలోల్బణతాపయా పృథివ్యా ప్రథమం మాహేన్ద్రమ్ అమ్భ ఇవ పీతమ్।

ప్రతిపదార్థము :– భవాన్యా – పార్వతీదేవిచేత, ఆలోచనాన్తమ్ – కనులవరకు, శ్రవణే – చెవులను, వితత్య – నిక్కించి, తద్ – ఇంతకుముందు చెప్పిన, గురోః – పురోహితునియొక్క, వచనమ్ – వచనము, నిదాఘకాలోల్బణతాపయా – వేసవికాలమునందు మిక్కిలివేడికి గురియైన, పృథివ్యా – భూమాతచేత, మాహేన్ద్రమ్ – మహేన్ద్ర సంబంధమగు, అమ్భః + ఇవ – తొలకరిజల్లు స్వీకరించబడినట్లు, పీతమ్ – శ్రద్ధతో ఆలకింపబడినదయ్యెను.

తాత్పర్యము :– పార్వతీదేవి కనులవఱకు చెవులను నిక్కించి ఇంతకు ముందు చెప్పిన పురోహితునియొక్క వచనమును – వేసవికాలమునందు మిక్కిలివేడికి గురియైన భూమాతచేత మొట్టమొదటిదగు మహేన్ద్ర సంబంధమగు తొలకరిజల్లు స్వీకరింపబడినట్లు – శ్రద్ధతో వినెను.

పాఠాన్తరాలు :– 1. శ్రవణే – శ్రవణౌ; 2. వితత్య – వివృత్య.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. భవాన్యా – **భవాన్యా**, భవానీభ్యామ్, భవానీభిః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో భవానీశబ్దః, తృ.ఏ. 2. ఆలోచనాన్తమ్ – 'ఆఙ్ మర్యాదాఽభివిధ్యోః' ఇత్యవ్యయీభావః। 3. శ్రవణే – శ్రవణమ్, **శ్రవణే**, శ్రవణాని; అకారాన్తః నపుంసకలింగః శ్రవణశబ్దః, ద్వి.ద్వి. 4. వితత్య – అవ్యయము 5. గురోః – **గురోః**, గుర్వోః, గురూణామ్; ఉకారాన్తః పుంలింగో గురుశబ్దః, ష.ఏ.

6. వచనమ్ – **వచనమ్**, వచనే, వచనాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో వచనశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. నిదాఘకాలోల్బణతాపయా – **...తాపయా,** ...తాపాభ్యామ్, ...తాపాభిః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో...తాపాశబ్దః , తృ.ఏ. 8. పృథివ్యా – **పృథివ్యా,** పృథివీభ్యామ్, పృథివీభిః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః పృథివీశబ్దః, తృ.ఏ. 9. ప్రథమమ్ – **ప్రథమమ్**, ప్రథమే, ప్రథమాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ప్రథమశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. మాహేన్ద్రమ్ – **మాహేన్ద్రమ్**, మాహేన్ద్రే, మాహేన్ద్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగ మాహేన్ద్రశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. అమ్భః – **అమ్భః**, అమ్భసీ, అమ్భాంసి; సకారాన్త నపుంసకలింగ అమ్భశ్శబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. ఇవ – అవ్యయము 13. పీతమ్ – **పీతమ్,** పీతే, పీతాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః పీతశబ్దః , ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. గురోః + తత్ – గురోస్తద్ – విసర్గసన్ధిః।
2. ...తాపయా + ఇవ – తాపయేవ – గుణసన్ధిః।
3. లోచన + అన్తమ్ – లోచనాన్తమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. కాల + ఉల్బణ – కాలోల్బణ – గుణసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. భవాన్యా – భవస్య పత్నీ భవానీ, తయా భవాన్యా। ('ఇంద్రవరుణభవ'...మానుక్' ఇతి జీష్ ఆనుగాగమశ్చ।)
2. ఆలోచనాన్తమ్ – లోచనస్య అన్తః లోచనాన్తః లోచనాన్తాద్ ఆ ఆలోచనాన్తమ్। 'ఆఙ్ మర్యాదాఽభివిధ్యోః' **ఇత్యవ్యయీభావః।**
3. నిదాఘకాలోల్బణతాపయా – నిదాఘస్య కాలః, నిదాఘకాలః, ఉల్బణః తాపః యస్యాః సా ఉల్బణతాపా, నిదాఘకాలే ఉల్బణతాపా నిదాఘకాలోల్బణతాపా, తయా నిదాఘకాలోల్బణతాపయా – స.త।
4. మాహేన్ద్రమ్ – మహాంశ్చాసౌ ఇంద్రః మహేన్ద్రః తస్య ఇదమ్ మాహేన్ద్రమ్। తద్ధితవృత్తిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. పృథివీ – పృథివిః – పృథవీ – (స్త్రీ.)

ఎ) పృథవీ – 'ప్రథేః షివన్ సంప్రసరణం చ' ఇతి కస్యచిన్మతే షవన్, షి త్వాద్ జీష్। పృథ్వీ, భూమిః।

బి) పృథివిః – పృథివీ + జీషో వా హ్రస్వః। పృథివీ।

సి) పృథివీ – ప్రథతే విస్తారం యాతీతి। 'ప్రథేః షివన్ సంప్రసరణం చ' ఇతి షివన్ సంప్రసరణం చ, జీష్। భూమిః।

డి) 'స దధార **పృథివీం** ద్యాముతేమాం కస్మై దేవాయ హవిషా విధేమ'

– ఇతి ఋగ్వేదే 10/121/1

'పృథివీత్యన్తరిక్షనామ' – ఇతి తద్భాష్యే సాయణాచార్యః।

ఇ) శ్లో॥ భూర్భూమిర్వసుధావనిర్వసుమతీ ధాత్రీ ధరిత్రీ ధరా
గౌర్గోత్రా జగతీ రసా క్షితిరిలా క్షోణీ క్షమా క్ష్మాచలా।
కుః పృథ్వీ **పృథివీ** స్థిరా చ ధరణీ విశ్వమ్భరా మేదినీ
జ్యానన్తా విపులా సముద్రవసనా సర్వంసహోర్వీ మహీ। 156

శ్లో॥ కాశ్యపీ భూతధాత్రీ చ రత్నగర్భా వసుంధరా।
ధరాధారా చ విజ్ఞేయా తద్విశేషాన్నిబోధత॥

– అని హలాయుధకోశము '37' నామములను పేర్కొన్నది.

అలంకారాలు :– అత్రోపమాలంకారః।'

అవతారిక :– భర్త్రా ప్రయుజ్యమానాయాః ధ్రువదర్శనం వర్ణయతి –

శ్లో॥ ధ్రువేణ భర్త్రా ధ్రువదర్శనాయ
ప్రయుజ్యమానా ప్రియదర్శనేన।
సా దృష్ట ఇత్యాననమున్నమయ్య
హ్రీసన్నకణ్ఠీ కథమప్యువాచ॥ 85

పదవిభాగము :– ధ్రువేణ, భర్త్రా, ధ్రువదర్శనాయ, ప్రయుజ్యమానా, ప్రియదర్శనేన, సా, దృష్టిః, ఇతి, ఆననమ్, ఉన్నమయ్య, హ్రీసన్నకణ్ఠీ, కథమ్, అపి, ఉవాచ।

అన్వయక్రమము :– ప్రియదర్శనేన ధ్రువేణ భర్త్రా ధ్రువదర్శనాయ ప్రయుజ్యమానా హ్రీసన్నకణ్ఠీ సా కథమపి ఆననమ్ ఉన్నమయ్య దృష్టః + ఇతి ఉవాచ।

ప్రతిపదార్థము :– ప్రియదర్శనేన – ప్రియదర్శనుడును, ధ్రువేణ – శాశ్వతుడును అగు, భర్త్రా – భర్తచేత, ధ్రువదర్శనాయ – ధ్రువనక్షత్రమును చూచుటకొఱకు,

105

ప్రయుజ్యమానా – ప్రేరేపింపబడినదియు, హ్రీసన్నకణ్ఠీ – లజ్జాహీన స్వరము కలదియు అగు, సా – ఆ పార్వతీదేవి, కథమపి – ఎటులనో, ఆననమ్ – ముఖమును, ఉన్నమయ్య – పైకి ఎత్తి, దృష్టః – 'చూచితిని'; ఇతి – అని, ఉవాచ – పలికెను.

తాత్పర్యము :– ప్రియదర్శనుడును, శాశ్వతుడును అగు భర్తయైన శివునిచేత ధ్రువనక్షత్రమును చూచుటకొఱకు ప్రేరేపింపబడినదియు, లజ్జా హీనస్వరము గలదియు అగు ఆ పార్వతీదేవి ఎటులనో ముఖమును పైకి ఎత్తి 'చూచితిని' అని పలికెను.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ప్రియదర్శనేన – **ప్రియదర్శనేన**, ప్రియదర్శనాభ్యామ్, ప్రియదర్శనైః అకారాన్తః పుంలింగః ప్రియదర్శనశబ్దః, తృ.ఏ. 2. ధ్రువేణ – **ధ్రువేణ**, ధ్రువాభ్యామ్, ధ్రువైః; అకారాన్తః పుంలింగః ధ్రువశబ్దః, తృ.ఏ. 3. భర్త్రా – **భర్త్రా**, భర్తృభ్యామ్, భర్తృభిః; ఋకారాన్తః పుంలింగః భర్తృశబ్దః, తృ.ఏ. 4. ధ్రువదర్శనాయ – **ధ్రువదర్శనాయ**, ధ్రువదర్శనాభ్యామ్, ధ్రువదర్శనేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగో ధ్రువదర్శనశబ్దః, చ.ఏ 5. ప్రయుజ్యమానా – **ప్రయుజ్యమానా,** ప్రయుజ్యమానే, ప్రయుజ్యమానాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రయుజ్యమానాశబ్దః, ప్ర.ఏ. 6. హ్రీసన్నకణ్ఠీ – **హ్రీసన్నకణ్ఠీ,** హ్రీసన్నకణ్ఠ్యౌ, హ్రీసన్నకణ్ఠ్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో హ్రీసన్నకణ్ఠశబ్దః, ప్ర.ఏ. 7. సా – **సా**, తే, తాః ; దకారాన్తః స్త్రీలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. కథమ్, అపి, ఇతి – అవ్యయాలు 9. ఆననమ్ – **ఆననమ్,** ఆననే, ఆననాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః ఆననశబ్దః, ద్వి.ఏ. 10. ఉన్నమయ్య – ల్యబన్తమవ్యయము 11. దృష్టః – దృష్టః, దృష్టౌ, దృష్టాః; అకారాన్తః పుంలింగో దృష్టశబ్దః, ప్ర.ఏ.

సంధులు :–

1. దృష్టః + ఇతి – దృష్ట ఇతి – విసర్గలోపః।
2. ఇతి + ఆననమ్ – ఇత్యాననమ్ – యణాదేశసన్ధిః।
3. అపి + ఉవాచ – అప్యువాచ – యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. ప్రియాదర్శనేన – ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియదర్శనః, తేన। బహుహ్రీహిః
2. ధ్రువదర్శనాయ – ధ్రువస్య దర్శనం ధ్రువదర్శనం, తస్మై ధ్రువదర్శనాయ। ష.త।
3. హ్రీసన్నకణ్ఠీ – సన్నః కణ్ఠః యస్యాః సా సన్నకణ్ఠీ (బహుహ్రీహిః) హ్రియా సన్నకణ్ఠీ హ్రీసన్నకణ్ఠీ – తృ.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. ధ్రువమ్ :– (త్రి.) –

ఎ) ధ్రు గతిస్థైర్యే + బాహులకాత్ క। శాశ్వతం, స్థిరం, సన్తతమ్.

బి) శ్లో॥ యో ధ్రువాణి పరిత్యజ్య అధ్రువాణి నిషేవతే।
ధ్రువాణి తస్య నశ్యన్తి అధ్రువం నష్టమేవ హి॥ – ఇతి చాణక్యశతకే.

సి) (పుం.) 1.. ధ్రువతి స్థిరీభవతీతి, ధ్రు + బాహులకాత్ క।
శఙ్కుః, వటః, **శివః।**

2. 'ధాతా శక్రశ్చ విష్ణుశ్చ మిత్రస్త్వష్టా ధ్రువో ధరః'।
– ఇతి మహాభారతే 13/17/303

డి) 'ధ్రువమరున్ధతీం సప్తర్షీనితి దృష్ట్వా వాచం విసృజేద్'
– ఇతి ఆశ్వలాయనగృహ్యసూత్రమ్ (1-7-22)

ఇ) 'ధ్రువో భభేదే క్లీబం తు నిశ్చితే శాశ్వతే త్రిషు' – అని అమరకోశము
మరిన్ని వివరములకు 'హలాయుధకోశ' వ్యాఖ్యను చూడగలరు.

2. ఉన్నమయ్య – ల్యబన్తావ్యయం of the causal form (ణిజన్త) of the root నమ్ with ఉత్.

క్రియాదర్శము :– ఉవాచ – ఇంతకుముందు చెప్పబడినది.

అవతారిక :– శాస్త్రవిహితం కర్మ పరిసమాప్య రూఢిప్రసిద్ధం లౌకికం కర్మ వర్ణయతి। తత్రాదౌ సకలపూజ్యస్య బ్రహ్మణః ప్రణామమాహ।

శ్లో॥ ఇత్థం విధిజ్ఞేన పురోహితేన
ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ।
ప్రణేమతుస్తౌ పితరౌ ప్రజానాం
పద్మాసనస్థాయ పితామహాయ॥ **86**

పదవిభాగము :– ఇత్థమ్, విధిజ్ఞేన, పురోహితేన, ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ, ప్రణేమతుః, తౌ, పితరౌ, ప్రజానామ్, పద్మాసనస్థాయ, పితామహాయ।

అన్వయక్రమము :– ఇత్థం విధిజ్ఞేన పురోహితేన ప్రయుక్త...చారౌ ప్రజానాం పితరౌ తౌ పద్మాసనస్థాయ పితామహాయ ప్రణేమతుః।

ప్రతిపదార్థము :– ఇత్థమ్ – ఈవిధముగా, విధిజ్ఞేన – వివాహప్రయోగమును తెలిసినవాడగు, పురోహితేన – హిమవంతుని పురోహితునిచేత, ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ – వివాహకర్మను పూర్తిచేయించుకొన్నవారు, ప్రజానామ్ – జగత్తునకు, పితరౌ తౌ – తల్లియు తండ్రియునగు ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులు, పద్మాసనస్థాయ – పద్మాసనముపై కూర్చొనియున్న, పితామహాయ – పితామహుడగు బ్రహ్మదేవునకు, ప్రణేమతుః – నమస్కరించిరి.

తాత్పర్యము :– ఈవిధముగా వివాహప్రయోగమును తెలిసినవాడగు హిమవంతుని పురోహితునిచేత వివాహకర్మను పూర్తిచేయించుకొన్నవారు, జగత్తుకు తల్లియు తండ్రియునగు ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులు పద్మాసనముపై కూర్చొనియున్న పితామహుడగు బ్రహ్మదేవునకు నమస్కరించిరి.

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. ఇత్థమ్ – అవ్యయము 2. విధిజ్ఞేన – **విధిజ్ఞేన**, విధిజ్ఞాభ్యామ్, విధిజ్ఞైః; అకారాన్తః పుంలింగో విధిజ్ఞశబ్దః, తృ.ఏ. 3. పురోహితేన – **పురోహితేన,** పురోహితాభ్యామ్, పురోహితైః; అకారాన్తః పుంలింగః...పురోహితశబ్దః, తృ.ఏ. 4. ప్రయుక్త...ఉపచారౌ – ...ఉపచారః **...ఉపచారౌ**, ...ఉపచారాః; అకారాన్తః పుంలింగః... ఉపచారశబ్దః, ప్ర.ద్వి. 5. ప్రజానామ్ – ప్రజాయాః ప్రజయోః, **ప్రజానామ్**; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః ప్రజాశబ్దః, ష.బ. 6. పితరౌ – పితా, **పితరౌ**, పితరః; ఋకారాన్తః పుంలింగః పితృశబ్దః, ప్రథమాద్వివచనచాంతః। 7. తౌ – సః, **తౌ**, తే; దకారాన్తః పుంలింగః తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ద్వి. 8. పద్మాసనస్థాయ – **పద్మాసనస్థాయ**, పద్మాసనస్థాభ్యామ్, పద్మాసనస్థేభ్యః అకారాన్తః పుంలింగః పద్మాసనస్థశబ్దః, చ.ఏ. 9. పితామహాయ – **పితామహాయ,** పితామహాభ్యామ్, పితామహేభ్యః; అకారాన్తః పుంలింగః పితామహశబ్దః, చ.ఏ. 10. ప్రణేమతుః – క్రియ + లిట్ – ప్ర.ద్వి.

సంధులు :–

1. ప్రణేమతుః + తౌ – ప్రణేమతుస్తౌ – విసర్గసన్ధిః।
2. పాణిగ్రహణ + ఉపచారౌ – పాణిగ్రహణోపచారౌ – గుణసన్ధిః।
3. పద్మ + ఆసనస్థాయ – పద్మాసనస్థాయ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. విధిజ్ఞేన – విధిం జానాతీతి విధిజ్ఞః, తేన విధిజ్ఞేన, కప్రత్యయః।
2. ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ – పాణేః గ్రహణం పాణిగ్రహణం, తస్య

ఉపచారః పాణిగ్రహణోపచారః, ప్రయుక్తః పాణిగ్రహణోపచారః యయోః తౌ ప్రయుక్తపాణిగ్రహణోపచారౌ। బహువ్రీహిః।

3. పితరౌ – మాతా చ పితా చ పితరౌ – 'పితామాత్రా' **ఇత్యేకశేషః।**

4. పద్మాసనస్థాయ – పద్మమేవ ఆసనమ్ పద్మాసనం, తస్మిన్ తిష్ఠతీతి పద్మాసనస్థః తస్మై పద్మాసనస్థాయ। స.త।

5. పితామహాయ – పితౄణాం పితా పితామహః తస్మై పితామహాయ। ష.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :-

1. పితామహః – (పుం.) –

ఎ) పితుః పితేతి। 'పితృవ్యమాతులమాతామహ – పితామహాః' ఇత్యత్ర 'మాతృపితృభ్యాం పితరి డామహచ్' ఇతి డా మహచ్। బ్రహ్మణి తు పితుః పితా జనకస్యాపి జనకః। పితౄణాం మరీచ్యాదీనాం పితృగణానాం పితా వా। బ్రహ్మ।

బి) శ్లో॥ యస్మాత్ **పితామహో** జజ్ఞే ప్రభురేకః ప్రజాపతిః।
బ్రహ్మాసురగురుః స్థాణుః మునిః కః పరమేష్ఠ్యథ॥

– ఇతి మహాభారతే 1-1-32

సి) శ్లో॥ పితా యస్య నివృత్తః స్యాజ్జీవేద్వాపి **పితామహః।**
పితుః స నామ సంకీర్త్య కీర్తయేత్ ప్రపితామహమ్॥

– ఇతి మనుః 3-221

డి) శ్లో॥ బ్రహ్మ స్రష్టా పరమేష్ఠీ ధాతా పద్మభూః సురజ్యేష్ఠః।
వేధా విధిర్విరిఞ్చో హిరణ్యగర్భః శతానన్దః॥

శ్లో॥ శంభుః స్వయంభూర్ద్రుహిణశ్చతుర్వక్త్రః ప్రజాపతిః।
పితామహో జగత్కర్తా విరిఞ్చిః కమలాసనః॥ 7

– అని హలాయుధకోశము '20' నామములను పేర్కొన్నది.

ఇ) శ్లో॥ పితాహమస్య జగతో మాతా ధాతా **పితామహః।**
వేద్యం పవిత్రమోంకార ఋక్సామయజురేవ చ॥

– అని భగవద్గీత 9-17

క్రియాదర్శము :- ప్రణేమతుః – ప్ర – ఉపసర్గ. ణమ(నమ్) ప్రహ్వత్వే, నమ్రత్వే, శబ్దే, అకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, భ్వాదయః(1); లిట్ – ప్రథమపురుష ద్వివచనాంతః।

ప్రణణామ – **ప్రణేమతుః** – ప్రణేముః

అవతారిక :- విధాతా 'వీరప్రసవా భవ' ఇతి వధూముక్త్వా ఈశ్వరవిషయే ఆశాస్యాభావాత్ స్తిమితో బభూవ –

శ్లో॥ వధూర్విధాత్రా ప్రతినన్ద్యతే స్మ
కల్యాణి! వీరప్రసవా భవేతి।
వాచస్పతిః సన్నపి సోఽష్టమూర్తౌ
త్వాశాస్యచిన్తాస్తిమితో బభూవ॥ 87

పదవిభాగము :- వధూః, విధాత్రా, ప్రతినన్ద్యతే, స్మ, కల్యాణి, వీరప్రసవా, భవ, ఇతి, వాచస్పతిః, సన్, అపి, సః, అష్టమూర్తౌ, తు, ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః, బభూవ।

అన్వయక్రమము :- వధూః విధాత్రా 'హే కల్యాణి వీర ప్రసవా భవ' ఇతి ప్రతినన్ద్యతే స్మ। సః వాచస్పతిః సన్ అపి అష్టమూర్తౌ, తు ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః బభూవ।

ప్రతిపదార్థము :- వధూః – వధువగు పార్వతీదేవి, విధాత్రా – బ్రహ్మదేవునిచేత, (హే)కళ్యాణి – 'ఓ కల్యాణీ', వీరప్రసవా భవ – వీరుని ప్రసవించు దానివిగా అగుము. ఇతి – అని, ప్రతినన్ద్యతే స్మ – ఆశీర్వదింపబడినది. సః – ఆ బ్రహ్మదేవుడు, వాచస్పతిః సన్ అపి – వాగీశ్వరుడైనను, అష్టమూర్తౌ తు – శివునియందు, ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః – ఆకాంక్ష్యవిచారమందుడు వాడు, బభూవ – అయ్యెను.

తాత్పర్యము :- వధువగు పార్వతీదేవి – బ్రహ్మదేవునిచేత 'ఓ కల్యాణీ! వీరుని ప్రసవించుదానివిగా అగుము' అని ఆశీర్వదింపబడినది. ఆ బ్రహ్మదేవుడు వాగీశ్వరుడైనను శివునియందు ఆకాంక్ష్యవిచారమందుడువాడు అయ్యెను. (నిరీహుడైన శివుని ఆశీర్వదించుటకేమియు లేనందున అతనిని ఆశీర్వదించుటకుత్సాహింపలేదని భావము.)

పాఠాన్తరాలు :- 1. మూర్తౌ – మూర్తేః

విభక్తులు / క్రియలు :- 1. వధూః – **వధూః**, వధ్వౌ, వధ్వః; ఊకారాన్తః స్త్రీలింగో వధూశబ్దః ప్ర.ఏ. 2. విధాత్రా – **విధాత్రా,** విధాతృభ్యామ్, విధాతృభిః; ఋకారాన్తః పుంలింగో ధాతృశబ్దః,

తృ.ఏ. 3. (హే)కళ్యాణి – **హే కళ్యాణి**, హే కల్యాణ్యౌ, హేకల్యాణ్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః కల్యాణీశబ్దః , సం.ప్ర.ఏ. 4. వీరప్రసవా – **వీరప్రసవా**, వీరప్రసవే, వీరప్రసవాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో వీరప్రసవాశబ్దః ప్ర.ఏ. 5. భవ – క్రియ 6. ఇతి, అపి – అవ్యయాలు 7. ప్రతినన్ద్యతే స్మ – క్రియ 8. సః – **సః**, తౌ, తే; దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. వాచస్పతిః – **వాచస్పతిః**, వాచస్పతీ, వాచస్పతయః; ఇకారాన్తః పుంలింగో వాచస్పతిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. అష్టమూర్తౌ – **అష్టమూర్తౌ**, అష్టమూర్త్యోః, అష్టమూర్తిషు; ఇకారాన్తః పుంలింగ అష్టమూర్తిశబ్దః, ప్ర.ఏ. 11. ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః – **...స్తిమితః,** ...స్తిమితౌ, ...స్తిమితాః; అకారాన్తః పుంలింగః ...స్తిమితశబ్దః, ప్ర.ఏ. 12. బభూవ – క్రియ.

సంధులు :–

1. వధూః + విధాత్రా – వధూర్విధాత్రా – విసర్గసన్ధిః।
2. భవ + ఇతి – భవేతి – గుణసన్ధిః।
3. సః + అష్టమూర్తౌ – సోఽష్టమూర్తౌ – ఉత్వాదేశము + పూర్వరూపసన్ధిః
4. ...స్తిమితః + బభూవ – ...స్తిమితో బభూవ – ఉత్వాదేశః।
5. తు + ఆశాస్య – త్వాశాస్య – యణాదేశసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. వీరప్రసవా – వీరః ప్రసవః యస్యాః సా వీరప్రసవా; బహుబ్రీహిః।
2. వాచస్పతిః – వాచః పతిః వాచస్పతిః ష.త। కారకాదిషు పాఠాత్సాధుః।
3. అష్టమూర్తౌ – అష్టౌ మూర్తయః యస్య సః అష్టమూర్తిః, తస్మిన్। బహుబ్రీహిః
4. ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః – ఆశాస్యే చిన్తా ఆశాస్యచిన్తా, తస్యాం స్తిమితః ఆశాస్యచిన్తాస్తిమితః। స.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. తు – అవ్యయము / అవ్యయకోషః – 390

ఎ) విశేషాధారణ – పూజా – వ్యావృత్తి – పాదపూరణాప్యర్థహేతుషు చాదిరయమ్।

బి) 'తుః పాదపూరణే భేదే సముచ్చయేఽవధారణే। పక్షాన్తరే నియోగే చ ప్రశంసాయా వినిగ్రహే।' ఇతి మేదినీ।

1. విశేషే – మృష్టం పయో మృష్టతరం తు దుగ్ధమ్।
2. అవధారణే – ఆత్మాదయస్తు ప్రమేయమ్। న్యాయసూత్రమ్ 1–9
3. పూజాయామ్ – యస్తు మాణవకో భుఙ్క్తే ।
4. వ్యావృత్తౌ – 'అహం గచ్ఛామి – త్వం తు కిం కరిష్యసి?

5. పాదపూరణే – ఆఖ్యాస్యామి తు తే తత్త్వమ్।
6. అప్యర్థే – కారణాత్ ఫలయోగస్య వృత్తం స్యాదాధికారికమ్। తస్యోపకరణార్థం తు కీర్త్యతే హ్యానుషఙ్గికమ్।
7. హేతౌ – గృహ్ణీధ్వం వ్యాకరణమ్ భృశం తు దుర్జ్ఞేయమ్।

క్రియాదర్శము :– బభూవ – 4వశ్లోక వ్యాఖ్యాన భాగము చూడగలరు.

అవతారిక :– అథ తౌ దంపతీ కనకాసనస్థౌ ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ అన్వభూతామ్।

శ్లో॥ క్లృప్తోపచారాం చతురస్రవేదీం
తావేత్య పశ్చాత్కనకాసనస్థౌ।
జాయాపతీ లౌకికమేషణీయ –
మార్ద్రాక్షతారోపణమన్వభూతామ్॥ 88

పదవిభాగము :– క్లృప్తోపచారామ్, చతురస్రవేదీమ్, తౌ, ఏత్య, పశ్చాత్, కనకాసనస్థౌ, జాయాపతీ, లౌకికమ్, ఏషణీయమ్, ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్, అన్వభూతామ్।

అన్వయక్రమము :– తౌ జాయాపతీ పశ్చాత్ క్లృప్తోపచారాం చతురస్రవేదీమ్ ఏత్య కనకాసనస్థౌ సన్తౌ లౌకికమ్ ఏషణీయమ్ ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ అన్వభూతామ్।

ప్రతిపదార్థము :– తౌ – ఆ, జాయాపతీ – దంపతులు, పశ్చాత్ – పెద్దలకు నమస్కరించిన పిదప, క్లృప్తోపచారామ్ – పుష్పాదులతో చక్కగా అలంకరించినదగు, చతురస్రవేదీమ్ – చతురస్రవేదికను, ఏత్య – పొంది, కనకాసనస్థౌ (సన్తౌ) – బంగారు సింహాసనముపై కూర్చున్నవారగుచు, లౌకికమ్ – లోకాచారమును, ఏషణీయమ్ – కోరదగినదియును అగు, ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ – ఆర్ద్రాక్షతారోపణమును (తలంబ్రాలు పోసికొను వేడుకను) అన్వభూతామ్ – అనుభవించిరి.

తాత్పర్యము :– ఆ శివపార్వతులు పెద్దలకు నమస్కరించిన పిమ్మట, పుష్పాదులతో అలంకరించినదగు చతురస్రవేదికపైకి వచ్చి బంగారుసింహాసనముపై కూర్చున్న వారగుచు లోకాచారమును కోరదగినదియును అగు తలంబ్రాలు పోసికొను వేడుకను అనుభవించిరి.

పాఠాన్తరాలు :– 1. క్లృప్తోపచారాం – క్లృప్తోపకారాం; 2. ...వేదీం – వేదిం 3. ఏషణీయమ్ – ఏషితవ్యమ్

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. తౌ – సః, **తౌ**, తే; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ద్వివచనాంతః 2. జాయాపతీ – ఇతరేతరయోగద్విపదద్వన్ద్వః – నిత్యద్వివచనాన్తోఽయమ్। పుంలింగః, 3. పశ్చాత్ – అవ్యయము 4. క్లృప్తోపచారామ్ – **క్లృప్తోపచారామ్,** క్లృప్తోపచారే, క్లృప్తోపచారాః; ఆకారాన్తః స్త్రీలింగ క్లృప్తోపచారాశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. చతురస్రవేదీమ్ – **...వేదీమ్,** ...వేద్యౌ, ...వేదీః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో...వేదీశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. ఏత్య –అవ్యయము 7. లౌకికమ్ – **లౌకికమ్,** లౌకికే, లౌకికాని; అకారాన్త నపుంసకలింగో లౌకికశబ్దః, ప్ర.ఏ. 8. ఏషణీయమ్ – **ఏషణీయమ్,** ఏషణీయే, ఏషణీయాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ ఏషణీయశబ్దః, ప్ర.ఏ. 9. ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ – **...ఆరోపణమ్,** ...ఆరోపణే, ...ఆరోపణాని; అకారాన్త నపుంసకలింగః...ఆరోపణశబ్దః, ప్ర.ఏ. 10. అన్వభూతామ్ – క్రియ 11. కనకాసనస్థౌ – కనకాసనస్థః, **కనకాసనస్థౌ**, కనకాసనస్థాః; అకారాన్తః పుంలింగః కనకాసనస్థశబ్దః, ప్ర.ద్వి.

సంధులు :–

1. తౌ + ఏత్య – తావేత్య – యాన్తాదేశవాన్తాదేశసన్ధయః।
2. క్లృప్త + ఉపచారామ్ – క్లృప్తోపచారామ్ – గుణసన్ధిః।
3. కనక + ఆసనస్థౌ – కనకాసనస్థౌ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. ఆర్ద్ర + అక్షత – ఆర్ద్రాక్షత – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
5. అక్షత + ఆరోపణమ్ – అక్షతారోపణమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
6. అను + అభూతామ్ – అన్వభూతామ్ – యణాదేశః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. జాయాపతీ– జాయా చ పతిశ్చ జాయాపతీ – ఇతరేతరయోగద్విపదద్వన్ద్వః
2. క్లృప్తోపచారామ్ – క్లృప్తాః ఉపచారాః యస్యాం సా క్లృప్తోపచారా, తామ్। బహువ్రీహిః।
3. చతురస్రవేదీమ్– చతస్రః అస్రయః యస్యాం సా చతురస్రా। బహువ్రీహిః సా చాసౌ వేదీ చతురస్రవేదీ, తామ్। కర్మధారయః।
4. ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ – ఆర్ద్రాశ్చ తే అక్షతాః ఆర్ద్రాక్షతాః, ఆర్ద్రాక్షతానామ్ ఆరోపణమ్ ఆర్ద్రాక్షతారోపణమ్ తత్। ష.త।
5. కనక్షాసనస్థౌ – కనకస్య ఆసనం కనకాసనం, తస్మిన్ తిష్ఠతః ఇతి కనకాసనస్థౌ – స.త।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. జాయాపతీ :– (పుం.) – ఎ) జాయా చ పతిశ్చేతి తౌ।

బి) జాయాపతీ చ విద్వద్భిర్జమ్పతీ దమ్పతీ తథా। 120

– అని హలాయుధకోశము '3' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) ఇతరేతరయోగద్విపదద్వన్ద్వః। నిత్యద్వివచనాన్తోఽయమ్। పుంలింగః।

డి) శ్లో॥ **జాయాపత్యోశ్చ** పిత్రోశ్చ భ్రాత్రోశ్చ స్వామిభృత్యయోః।
భగిన్యోర్మిత్రయోర్భేదం న కుర్యాద్గురుశిష్యయోః॥ – ఆర్యధర్మ

భార్యభర్తలకు, తల్లిదండ్రులకు, సోదరులకు, యజమాని – సేవకులకు, అప్పచెల్లెండ్రకు, మిత్రులకు, గురుశిష్యులకు, మధ్య భేదములను తగవులను ప్రేరేపించకూడదు. – 'సూక్తిముక్తావళి'

క్రియాదర్శము :–

అన్వభూతామ్ :– అను+అభూతామ్. భూతే లుఙ్, భ్వాదయః (1), భూసత్తాయామ్ (ఉండుట), అకర్మకమ్, సేట్ పరస్మైపదీ, ప్రథమపురుషైకవచనాంతః

అన్వభూత్ – **అన్వభూతామ్** – అన్వభూవన్

అవతారిక :– అథ త్రిభిః లక్ష్మ్యాదీనాం సేవాప్రకారమాహ – లక్ష్మీః తయోర్దమ్పత్యోరుపరి కమలాతపత్రమ్ ఆధత్త –

శ్లో॥ పత్రాన్తలగ్నైర్జలబిన్దుజాలై–
రాకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్।
తయోరుపర్యాయతనాలదణ్డ–
మాధత్త లక్ష్మీః కమలాతపత్రమ్॥ 89

పదవిభాగము :– పత్రాన్తలగ్నైః, జలబిన్దుజాలైః, ఆకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్, తయోః ఉపరి, ఆయతనాలదణ్డమ్, ఆధత్త, లక్ష్మీః, కమలాతపత్రమ్।

అన్వయక్రమము :– లక్ష్మీః పత్రాన్తలగ్నైః జలబిన్దుజాలైః ఆకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్ ఆయతనాలదణ్డం కమలాతపత్రం తయోః ఉపరి ఆధత్త।

ప్రతిపదార్థము :– లక్ష్మీః – లక్ష్మీదేవి, పత్రాన్తలగ్నైః – రేకులకొనలనుండి జాలువారుచున్న, జలబిన్దుజాలైః – జలబిన్దుసమూహములచేత, ఆకృష్టముక్తాఫల జాలశోభమ్ – ఛత్రపుటంచులకు వ్రేలాడుముత్యపు సరముల శోభను అపహరించు

నట్టిదియును, ఆయతనాలదణ్డమ్ – పొడుగాటి పద్మనాళమే దండముగా గలదియును అగు, కమలాతపత్రమ్ – కమలము అను గొడుగును, తయోః – ఆ దంపతులకు, ఉపరి – పైన, ఆధత్త – పట్టుకొనెను.

తాత్పర్యము :– లక్ష్మీదేవి – రేకులకొనలనుండి జాలువారుచున్న జలబిన్దుసమూహములచేత ఛత్రపుటంచులకు వ్రేలాడు ముత్యపుసరముల శోభను హరించునట్టిదియును, పొడుగాటి పద్మనాళమే దండముగాగలదియును అగు కమలము అను గొడుగును ఆ దంపతులకు పైన పట్టుకొనెను.

పాఠాన్తరాలు :– ...లగ్నైః... – ...జాలైః – ...వృన్తైః।

విభక్తులు / క్రియలు :– 1. లక్ష్మీః – **లక్ష్మీః**, లక్ష్మ్యౌ – లక్ష్మ్యః; ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో లక్ష్మీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. పత్రాన్తలగ్నైః – ...లగ్నేన, ...లగ్నాభ్యామ్, **...లగ్నైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగ పత్రాన్తలగ్నశబ్దః, తృ.బ. 3. జలబిన్దుజాలైః – ...జాలేన, ...జాలాభ్యామ్, **...జాలైః**; అకారాన్త నపుంసకలింగో జల...జాలశబ్దః, తృ.బ. 4. ఆకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్ – **...శోభమ్**, ...శోభే, ...శోభాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...శోభశబ్దః, ద్వి.ఏ. 5. ఆయతనాలదణ్డమ్ – **...దణ్డమ్**, ...దణ్డే, ...దణ్డాని; అకారాన్త నపుంసకలింగ...దణ్డశబ్దః, ద్వి.ఏ. 6. కమలాతపత్రమ్ – **...ఆతపత్రమ్**, ...ఆతపత్రే, ...ఆతపత్రాణి; అకారాన్త నపుంసకలింగః కమలాతపత్రశబ్దః, ద్వి.ఏ. 7. తయోః – తస్య, **తయోః**, తేషామ్; దకారాన్తః పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ష.ద్వి. 8. ఉపరి – అవ్యయము 9. ఆధత్త – క్రియ.

సంధులు :–

1. పత్రాన్తలగ్నైః + జలబిన్దుజాలైః – పత్రాన్తలగ్నైర్జలబిన్దుజాలైః – విసర్గసన్ధిః
2. జలబిన్దుజాలైః + ఆకృష్ట... – జలబిన్దుజాలైరాకృష్ట... – విసర్గసన్ధిః।
3. తయోః + ఉపరి – తయోరుపరి – విసర్గసన్ధిః।
4. ఉపరి + ఆయతనాలదణ్డమ్ – ఉపర్యాయతనాలదణ్డమ్ – యణాదేశసన్ధిః
5. పత్ర + అన్త – పత్రాన్త – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
6. కమల + ఆతపత్రమ్ – కమలాతపత్రమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు :–

1. పత్రాన్తలగ్నైః – పత్రాణామ్ అన్తాః పత్రాన్తాః, తేషు లగ్నాని పత్రాన్తలగ్నాని, తైః పత్రాన్తలగ్నైః। స.త।
2. జలబిన్దుజాలైః – జలానాం బిన్దవః జలబిన్దవః, జలబిన్దూనాం జాలాని జలబిన్దుజాలాని, తైః జలబిన్దుజాలైః। ష.త।

110

3. ఆకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్ – ముక్తా ఏవ ఫలాని ముక్తాఫలాని (రూపకసమాసః) ముక్తాఫలానాం జాలం ముక్తాఫలజాలమ్, తేన శోభా ముక్తాఫలజాలశోభా ఆకృష్టా ముక్తాఫలజాలశోభా యేన తద్ ఆకృష్టముక్తాఫలజాలశోభమ్, తత్। బహువ్రీహిః।
4. ఆయతనాలదణ్డమ్ – నాలమ్ ఏవ దణ్డః నాలదణ్డః (రూపకసమాసః) ఆయతః నాలదణ్డః యస్య తద్ ఆయతనాలదణ్డమ్। తత్। బహువ్రీహిః।
5. కమలాతపత్రమ్ – కమలమేవ ఆతపత్రమ్ కమలాతపత్రమ్; తత్। రూపకసమాసః

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

1. లక్ష్మీః – (స్త్రీ.) – ఎ) లక్షయతి పశ్యతి ఉద్యోగినమితి। లక్షి + 'లక్షేర్ముట్' చ ఇతి 'ఈ' ప్రత్యయో ముడాగమశ్చ। విష్ణుపత్నీ;

బి) శ్లో॥ నిత్యం ఛేదస్తృణానాం క్షితినఖలిఖనం పాదయోరల్పశౌచమ్
ఏకాఙ్గే తైలహీనం వసనమలినతా బన్ధనం మూర్ధజానామ్।
ద్వే సన్ధ్యే చాపి నిద్రా వివసనశయనం గ్రాసహాసాతిరేకః
స్వాఙ్గే పీఠే చ వాద్యం హరతి ధనపతేః కేశవస్యాపి **లక్ష్మీమ్।**
– దేవీపురాణే 55 అధ్యాయః।

సి) శ్లో॥ లక్ష్మీఃశ్రీః కమలా పద్మా పద్మవాసా హరిప్రియా।
క్షీరోదతనయా మా చ శబ్దజ్ఞైరిన్దిరా స్మృతా॥ 31
– అని హలాయుధకోశము '7' నామములను పేర్కొన్నది.

డి) 'లక్ష్మీసహస్రము'ను ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

ఇ) శ్లో॥ అనైవ చాపి ధనినాం ద్రవణాత్మికా శ్రీ
ర్విద్యాత్మికా చ విదుషామపరైవ లక్ష్మీః॥ – బిక్షాటనకావ్యే11-6

యఫ్) యత్ర శ్రియస్తత్ర నను ద్విషన్తః – ఆశ్చర్యచూడమణి 3-27

జి) సా లక్ష్మీరుపకురుతే యయా పరేషామ్। – కిరాతార్జునీయే 7-28

క్రియాదర్శము :– ఆధత్త :– డుధాఞ్ (ధా) ధారణపోషణయోః, సకర్మకమ్, అనిట్, (ఉభయ), ఆత్మనేపదీ, జుహోత్యాదయః (3), లఙ్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః – ఆఙ్ – ఉపసర్గ

ఆధత్త – ఆదధాతామ్ – ఆదధత.

అవతారిక:– సరస్వతీ శివం సంస్కృతవాణ్యా, పార్వతీం ప్రాకృతభాషయా చ తుష్టావ।

శ్లో॥ ద్విధా ప్రయుక్తేన చ వాఙ్మయేన
సరస్వతీ తన్మిథునం నునావ।
సంస్కారపూతేన వరం వరేణ్యం
వధూం సుఖగ్రాహ్యనిబన్ధనేన॥ 90

పదవిభాగము:– ద్విధా, ప్రయుక్తేన, చ, వాఙ్మయేన, సరస్వతీ, తత్ + మిథునమ్, నునావ, సంస్కారపూతేన, వరమ్, వరేణ్యమ్, వధూమ్, సుఖగ్రాహ్యనిబన్ధనేన।

అన్వయక్రమము:– సరస్వతీ ద్విధా ప్రయుక్తేన వాఙ్మయేన తత్ + మిథునం నునావ। సంస్కారపూతేన వరేణ్యం వరం సుఖగ్రాహ్యనిబంధనేన వధూం చ (నువావ)।

ప్రతిపదార్థము:– సరస్వతీ – భారతీదేవి, ద్విధా – రెండు విధములుగ, ప్రయుక్తేన – ఉచ్చరింపబడిన, వాఙ్మయేన – శబ్దజాలముతో (సంస్కృత ప్రాకృత భాషల రూపముతో), తత్ + మిథునమ్ – ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులజంటను, నునావ – స్తుతించెను, సంస్కారపూతేన – శాస్త్రవ్యుత్పత్తిచే ప్రకృతి ప్రత్యయవిభాగముచే పవిత్రమైన సంస్కృత భాషా శబ్దజాలముతో, వరేణ్యమ్ – స్తుతిపాత్రుడగు, వరమ్ – వరుడైన శివుని, నునావ – స్తుతించెను, సుఖగ్రాహ్య నిబంధనేన – సుబోధమైన రచనగల ప్రాకృతభాషా శబ్దజాలముతో, వధూమ్ చ – వధువైన పార్వతీదేవిని, నునావ – స్తుతించెను.

తాత్పర్యము :– భారతీదేవి – రెండు విధములుగ ఉచ్చరింపబడిన శబ్దజాలముతో ఆ మిథునమును స్తుతించెను. సంస్కృతభాషాశబ్దజాలముతో స్తుతిపాత్రుడగు వరుడైన శివుని స్తుతించెను. సుబోధమైన రచనగల ప్రాకృతభాషాశబ్దజాలముతో వధువైన పార్వతీదేవిని స్తుతించెను.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. సరస్వతీ – **సరస్వతీ,** సరస్వత్యౌ, సరస్వత్యః, ఈకారాన్తః స్త్రీలింగః, సరస్వతీశబ్దః, ప్ర.ఏ. 2. ద్విధా అవ్యయము – ధాప్రత్యయాన్తము 3. ప్రయుక్తేన – **ప్రయుక్తేన,** ప్రయుక్తాభ్యామ్, ప్రయుక్తైః; అకారాన్తః నపుంకలింగః, ప్రయుక్తశబ్దః, తృ.ఏ. 4. వాఙ్మయేన – **వాఙ్మయేన** – వాఙ్మయాభ్యామ్ – వాఙ్మయైః, అకారాన్తపుంసకలింగో వాఙ్మయశబ్దః, తృ.వి., 6. క్రియ – నునావ. 7. సంస్కారపూతేన – **సంస్కారపూతేన** – సంస్కారపూతాభ్యామ్ – సంస్కారపూతైః, అకారాన్తనపుంసకలింగః, సంస్కారపూతశబ్దః, తృ.ఏ., 8. వరేణ్యమ్ – **వరేణ్యమ్** – వరేణ్యౌ – వరేణ్యాన్, అకారాన్తఃపుంలింగః, వరేణ్యశబ్దః, ద్వి.ఏ., 9. వరమ్ – **వరమ్** – వరౌ–వరాన్, అకారాన్తః పుంలింగః, వరశబ్దః, ద్వి.ఏ., 10. సుఖగ్రాహ్యనిబంధనేన – ...నిబంధనేన – నిబంధనాభ్యామ్ – నిబంధనైః, అకారాన్తనపుంసకలింగ..నిబంధనశబ్దః, తృ.ఏ., 11. వధూమ్ – **వధూమ్** – వధ్వౌ–వధూః ఊకారాన్తః స్త్రీలింగో వధూశబ్దః, ద్వి.ఏ., 12. చ–అవ్యయము.

సంధులు:–

1. తత్ + మిథునమ్ – తన్మిథునమ్ – అనునాసికసన్ధిః।

సమాసాలు:–

1. సంస్కారపూతేన – సంస్కారేణ పూతం సంస్కారపూతం, తేన సంస్కారపూతేన। తృ.త.
2. వాఙ్మయేన – వాచాం సమూహః వాఙ్మయం, తేన వాఙ్మయేన ష.త.
3. సుఖగ్రాహ్యనిబంధనేన – సుఖేన గ్రాహ్యం సుఖగ్రాహ్యం, తద్ నిబంధనం యస్య తత్ సుఖగ్రాహ్యనిబంధనం, తేన। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:

I. **సరస్వతీ (స్త్రీ) –** సరో నీరం జ్ఞానం వా తద్వద్ రసో వాస్త్యస్యా ఇతి। సరస్ + మతుప్, మస్య వః। 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భత్వాన్న పదకార్యమ్। వాణీ।

బి) శ్లో॥ ఆత్తశస్త్ర స్త దధ్యాస్య ప్రస్థితః స రఘూద్వహః।
ఉచ్చచార పురస్తస్య **గూఢరూపా సరస్వతీ॥** ర.వం. 15–46

సి) శ్లో॥ ఆదౌ **సరస్వతీ** పూజా శ్రీకృష్ణేన వినిర్మితా।
యత్ ప్రసాదాత్ మునిశ్రేష్ఠ మూర్ఖో భవతి పండితః॥
– ఇతి బ్రహ్మవైవర్తే

డి) శ్లో॥ యా కున్దేన్దుతుషారహారధవళా యా శుభ్రవస్త్రాన్వితా
యా వీణావరదణ్డమండితకరా యా శ్వేతపద్మాసనా।
యా బ్రహ్మాచ్యుత శంకరప్రభృతిభిర్దేవైస్సదా పూజితా
సా మాం **పాతు సరస్వతీ** భగవతీ నిశ్శేషజాడ్యాపహా॥
– సరస్వతీస్తుతి

ఇ) భోజరాజకృత 'వాగ్దేవీస్తుతిని' ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

యఫ్) ప్రవర్తతే హి విమలే హృది స్వచ్ఛే **సరస్వతీ।** – రామచరితే 28.8

క్రియాదర్శనము:– **నునావ** ణనా(నూ) స్తవనే (స్తుతించుట), సకర్మకమ్, సేట్, పరస్మైపదీ, తుదాదయః(6) లిట్ – ప్రథమపురుషైకవాచనాన్తః

నునావ – నునువతుః – నునువుః

అవతారిక:– అప్సరసః రసనిర్భరనాటక ప్రయోగేణ తౌ దంపతీ సిషేవిరే –

శ్లో॥ తౌ సన్ధిషు వ్యఞ్జితవృత్తిభేదం
రసాన్తరేషు ప్రతిబద్ధరాగమ్।
అపశ్యతామప్సరసాం ముహూర్తం
ప్రయోగమాద్యం లలితాఙ్గహారమ్॥ 91

పదవిభాగము:– తౌ, సన్ధిషు, వ్యఞ్జితవృత్తిభేదమ్, రసాన్తరేషు, ప్రతిబద్ధరాగమ్, అపశ్యతామ్, అప్సరసామ్, ముహూర్తమ్, ప్రయోగమ్, ఆద్యమ్, లలితాఙ్గహారమ్।

అన్వయక్రమము:– తౌ సన్ధిషు వ్యఞ్జితవృత్తిభేదం రసాన్తరేషు ప్రతిబద్ధరాగం లలితాఙ్గహారమ్ ఆద్యమ్ అప్సరసాం ప్రయోగం ముహూర్తమ్ అపశ్యతామ్।

ప్రతిపదార్థము:– తౌ – ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులు, సన్ధిషు – ముఖ, ప్రతిముఖ, గర్భ, విమర్శ, నిర్వహణ వఱకు గల పంచ సంధులయందు, వ్యఞ్జితవృత్తిభేదమ్ – కౌశిక్యాదివృత్తులు రసానుగుణముగా ప్రకటింపబడిన వృత్తి విశేషములు గలదియును, రసాన్తరేషు – శృంగారాది రసభేదములయందు, ప్రతిబద్ధరాగమ్ – నిబద్ధవసంతాదిరాగములు కలదియును, లలితాఙ్గహారమ్ – మధురమైన అంగవిక్షేపములు కలదియును, ఆద్యమ్ – మొదటిదైన, అప్సరసామ్ – ఊర్వశీ మొ॥ అప్సరసలయొక్క, ప్రయోగమ్ – లాస్యభరతమైన రూపకమును, ముహూర్తమ్ – క్షణకాలముపాటు, అపశ్యతామ్ – వీక్షించిరి.

తాత్పర్యము:– ఆ పార్వతీపరమేశ్వరులు 1) పంచ సంధులయందు కౌశిక్యాదివృత్తులు రసానుగుణముగా ప్రకటింపబడిన వృత్తి విశేషములు గలదియును 2) శృంగారాది రసభేదములయందు నిబద్ధ వసంతాది రాగములు కలదియును, 3) మధురమైన అంగవిక్షేపములు కలదియును, మొదటిదగు అప్సరసలయొక్క లాస్యభరతమైన

రూపకమును క్షణకాలముపాటు వీక్షించిరి.

పాఠాన్తరాలు:– ప్రతిబద్ధరాగమ్ – ప్రతిభిన్నరాగమ్।

విభక్తులు/క్రియలు :– తౌ – సః, **తౌ**, తే; దకారాన్తః, పుంలింగస్తచ్ఛబ్దః, ప్ర.ద్వి., 2. సన్ధిషు – సన్ధౌ, సన్ధ్యోః, సన్ధిషు, ఇకారాన్తః పుంలింగః, సన్ధిశబ్దః, స.బ., 3. వ్యఞ్జితవృత్తిభేధమ్ – **భేదమ్,** భేదౌ భేదాన్, అకారాన్తః పుంలింగో... భేదశబ్దః, ద్వి.ఏ., 4. రసాన్తరేషు – రసాన్తరే, రస్తానరయోః , రసాన్తరేషు, అకారాన్త నపుంసకలింగః, రసాన్తరశబ్దః, స.బ., 5. ప్రతిబద్ధరాగమ్ – **రాగమ్,** రాగౌ రాగాన్, అకారాన్తః పుంలింగః రాగశబ్దః, ద్వి.ఏ., 6. లలితాఙ్గహారమ్ – **హారమ్**, హారౌ, హారాన్, అకారాన్తఃపుంలింగో.. హారశబ్దః, ద్వి.ఏ., 7. ఆద్యమ్ – **ఆద్యమ్**, ఆద్యౌ, ఆద్యాన్, అకారాన్తఃపుంలింగః ఆద్యశబ్దః ద్వి.ఏ., 9. అప్సరసః – అప్సరసోః, అప్సరసామ్, సకారాన్తఃస్త్రీలింగః అప్సరస్ శబ్దః, ష.బ., 10. ప్రయోగమ్ – **ప్రయోగమ్**, ప్రయోగౌ, ప్రయోగాన్, అకారాన్తఃపుంలింగః ప్రయోగ శబ్దః ద్వి.ఏ., 11. ముహూర్తమ్ – **ముహూర్తమ్,** ముహూర్తౌ, ముహూర్తాన్, అకారాన్తఃపుంలింగః ముహూర్తశబ్దః, ద్వి.ఏ., 12. అపశ్యతామ్ – క్రియ.

సంధులు :–

1. రస + అన్తరేషు – రసాన్తరేషు – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
2. లలిత + అఙ్గహారమ్ – లలితాఙ్గహారమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు/విగ్రహవాక్యాలు:–

1. వ్యఞ్జితవృత్తిభేదమ్ – వృత్తీనాం భేదః వృత్తిభేదః, వ్యఞ్జితః వృత్తిభేదః యస్మిన్ సః, వ్యఞ్జితవృత్తిభేదః తమ్। బహువ్రీహిః।
2. రసాన్తరేషు – అన్యే రసాః రసాన్తరాణి, తేషు రసాన్తరేషు। మ. వ్యం.సమాసః
3. ప్రతిబద్ధరాగమ్ – ప్రతిబద్ధాః, రాగాః యస్మిన్ స ప్రతిబద్ధరాగః తమ్। బహువ్రీహిః
4. లలితాఙ్గహారమ్ – లలితః అఙ్గహారః యస్మిన్ స లలితాఙ్గహారః తమ్। బహువ్రీహిః।

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటుప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

౧. అత్ర **ఆద్య**శబ్దేన భరతశాస్త్ర ప్రసిద్ధా కాచన కథా ప్రతిపాదితా భవతి। తథాహి।

పురా కిల బ్రహ్మణః సకాశాత్ భరతస్తాణ్డవం శిక్షయామాస। తతః పరం లాస్య శిక్షాం ప్రార్థితవాన్। బ్రహ్మా త్వేవమాహ – 'లాస్య ప్రయోగస్య కైశికీభూయిష్ఠత్వాత్, కైశిక్యాశ్చ పురుషైః ప్రయోక్తుమశక్యత్వాత్ లాస్యం తవ న శిక్షణీయమ్' ఇత్యుక్త్వా తత్ప్రయోగార్థమప్సరసః సృష్ట్వా తాసాం లలితం లాస్యం శిక్షయామాస। తేన చ

లాస్యస్యాప్సరోజనోపక్రమత్వయుక్తం భవతి, తత ఏవ ప్రయోగస్యాద్యత్వమితి సామ్ప్రదాయికాః।

– అని పుంసవనీ వ్యాఖ్యా

బి) 'ఆదౌ భవమ్ ఆద్యం, రూపకాన్తరప్రకృతిభూతమిత్యర్థః। తదుక్తమ్ 'ఆహుః ప్రకరణాదీనాం నాటకం ప్రకృతిం బుధాః।' ప్రయుజ్యత ఇతి ప్రయోగః, రూపకమ్।

II.ఎ) వ్యఞ్జితవృత్తిభేదమ్ –

వృత్తీనాం భేదః వృత్తిభేదః వ్యఞ్జితః వృత్తిభేదః, యస్మిన్ స వ్యఞ్జితవృత్తిభేదః తం వ్యఞ్జితవృత్తిభేదమ్, రసానుగుణ్యే ఇతి శేషః। తదుక్తం విశ్వనాథకవిరాజేన–

'శృంగారే కౌశికీ వీరే సాత్వత్యారభటీ పునః।
రసే రౌద్రే చ బీభత్సే వృత్తిః సర్వత్ర భారతీ"
చతస్రో వృత్తయో హ్యేతాః సర్వనాట్యస్య మాతృకాః।
స్యుర్నాయకాదివ్యాపారవిశేషా నాటికాదిషు॥ ఇతి।

బి) రసాన్తరేషు – అన్యే రసాః రసాన్తరాణి, తేషు రసాన్తరేషు, 'శృంగారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। తథా చోక్తం సాహిత్యదర్పణే –

'శృంగారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయానకాః।
బీభత్సాద్భుత ఇత్యష్టౌ రసాః శాన్తస్తథా మతః' ।ఇతి।

సి) ప్రతిబద్ధరాగమ్ – ప్రతిబద్ధాః ప్రతినియమేన ప్రవర్తితాః రాగాః, వసన్తలలితాదయః యస్మిన్ సః ప్రతిబద్ధరాగః, తమ్ ప్రతిబద్ధరాగమ్। యస్మిన్ రసే యో రాగో విహితః తదనుసారేణ ప్రయుక్తరాగమిత్యర్థః। యథాహ కాహలః –

'రౌద్రేఽద్భుతే తథా వీరే పుంరాగేణ ప్రగీయతే।
శృంగారహాస్యకరుణాః స్త్రీరాగేణ ప్రకీర్తితాః॥
భయానకే చ బీభత్సే శాన్తే గేయో నపుంసకే' ।ఇతి।

క్రియాదర్శము:– అపశ్యతామ్ – దృశిర్ (దృశ్) ప్రేక్షణే – చూచుట, భ్వాదయః (1), సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, లజ్ – ప్రథమపురుషద్వివచనాంతః।

అపశ్యత్ – **అపశ్యతామ్ –** అపశ్యన్

113

అవతారిక:– ప్రయోగదర్శనానన్తరం దేవాః హరం ప్రణిపత్య మన్మథస్య సేవా మర్థయామాసుః।

శ్లో॥ దేవాస్తదన్తే హరమూఢభార్యం
కిరీటబద్ధాఞ్జలయో నిపత్య।
శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తేః
యయాచిరే పఞ్చశరస్య సేవామ్॥ 92

పదవిభాగము:– దేవాః, తదన్తే, హరమ్, ఊఢభార్యమ్, కిరీటబద్ధాఞ్జలయః, నిపత్య, శాపావసానే, ప్రతిపన్నమూర్తేః, యయాచిరే, పఞ్చశరస్య, సేవామ్।

అన్వయక్రమము:– దేవాః తదన్తే ఊఢభార్యం హరం కిరీటబద్ధాఞ్జలయః (సన్తః) నిపత్య శాపావసానే ప్రతిపన్నమూర్తేః పఞ్చశరస్య సేవాం యయాచిరే।

ప్రతిపదార్థము:– దేవాః – దేవతలు, తదన్తే – ఆ అప్సరసల లాస్యానంతరము, ఊఢభార్యమ్ – భార్యను చేపట్టిన, హరమ్ – శివుని, కిరీటబద్ధాఞ్జలయః (సన్తః) – మౌలిబద్ధకరసంపుటులు అగుచు, నిపత్య – ప్రణమిల్లి, శాపావసానే – శాపానంతరము, ప్రతిపన్నామూర్తేః – ప్రాప్తశరీరుడగు, పఞ్చశరస్య – మన్మథుని యొక్క, సేవామ్ – పరిచర్యను, యయాచిరే – ప్రార్థించిరి.

తాత్పర్యము:– దేవతలు ఆ అప్సరసల లాస్యానంతరము భార్యను చేపట్టిన **శివుని** మౌలిబద్ధకరసంపుటులు అగుచు ప్రణమిల్లి శాపానంతరము ప్రాప్తశరీరుడగు మన్మథునియొక్క పరిచర్యను ప్రార్థించిరి.

పాఠాన్తరాలు:–

1. కిరీటబద్ధా – కిరీటదష్టా, 2. వసానే – వసాన.. 3. ప్రతిపన్న – ప్రతిలబ్ధ.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. దేవాః – దేవః, దేవౌ, **దేవాః**; అకారాన్తః పుంలింగో దేవశబ్దః, ప్ర.బ., 2. తదన్తే – **తదన్తే,** తదన్తయోః తదన్తేషు, అకారాన్తః, పుంనపుం, తదన్తశబ్దః, స.ఏ., 3. ఊఢభార్యమ్ – **ఊఢభార్యమ్,** ఊఢభార్యౌ, ఊఢభార్యాన్, అకారాన్తః పుంలింగః, ఊఢభార్యశబ్దః ద్వి.ఏ., 4. హరమ్ – **హరమ్**, హరౌ, హరాన్, అకారాన్తః పుంలింగో హరశబ్దః, ద్వి.ఏ., 5. కిరీటబద్ధాఞ్జలయః – అఞ్జలిః, అఞ్జలీ, **అఞ్జలయః,** ఇకారాన్తః పుంలింగః, అంజలి శబ్దః, ప్ర.బ., 6. నిపత్య– అవ్యయము, 7. శాపావసానే – **శాపావసానే,** శాపావసానయోః, శాపావసానేషు, అకారాన్త నపుంసకలింగశ్శాపావసానశబ్దః స.ఏ., 8. ప్రతిపన్నమూర్తేః – **మూర్తేః,** మూర్త్యోః, మూర్తీనామ్, ఇకారాన్తః పుంలింగః మూర్తి శబ్దః ష.ఏ., 9. పఞ్చశరస్య – **పఞ్చశరస్య** – పఞ్చశరయోః – పఞ్చశరాణామ్, అకారాన్తః పుంలింగః పంచశరశబ్దః, ష.ఏ., 10. సేవామ్ – సేవామ్ – సేవే – సేవాః, ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః,

సేవాశబ్దః ద్వి.ఏ., 11. యయాచిరే - క్రియ - లిట్ - ప్ర.బ. - యాచ్ధాతువు - ఆత్మనేపదీ.

సంధులు:-

1. దేవాః + తదన్తే - దేవాస్తదన్తే - విసర్గసన్ధిః।
2. కిరీటబద్ధాఞ్జలయః + నిపత్య - కిరీటబద్ధాఞ్జలయో నిపత్య - ఉత్వాదేశః
3. బద్ధ + అఞ్జలయః - బద్ధాఞ్జలయః - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।
4. శాప + అవసానే - శాపావసానే - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః।

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :-

1. తదన్తే - తస్య అన్తః తదన్తః, తస్మిన్ తదన్తే। ష.త.
2. ఊఢభార్యమ్ - ఊఢా భార్యా యేన స ఊఢభార్యః తమ్। బహువ్రీహిః।
3. కిరీటబద్ధాఞ్జలయః - కిరీటేషు బద్ధాః కిరీటబద్ధాః, తే అఞ్జలయః యేషాం తే కిరీటబద్ధాఞ్జలయః, బహువ్రీహిః
4. శాపావసానే - శాపస్య అవసానం శాపావసానం, తస్మిన్। ష.త.
5. ప్రతిపన్నమూర్తేః - ప్రతిపన్నా మూర్తిః యేన సః ప్రతిపన్నమూర్తిః తస్య। బహువ్రీహిః
6. పఞ్చశరస్య - పఞ్చ శరాః యస్య సః పఞ్చశరః తస్య। బహువ్రీహిః

పదవ్యుత్పత్తి - నిఘంటు ప్రమాణాలు - కావ్యప్రయోగాలు:-

I. దేవాః (పుం) - ఎ) దీవ్యతి ఆనన్దేన క్రీడతీతి। దివ్ + అచ్।

బి) శ్లో॥ **దేవానృషీన్** మనుష్యాంశ్చ పితౄన్ గృహ్యాశ్చ దేవతాః।
పూజయిత్వా తతః పశ్చాద్ గృహస్థః శేషభుగ్ భవేత్॥

-ఇతి మనుః 3-117

సి) శ్లో॥ ఆదిత్యాస్త్రిదశాః సురాః సుమనసః స్వర్లోకసో దేవతా
గీర్వాణా ఋభవోఽమరాశ్చ మరుతో బృందారకా నిర్జరాః।
అస్వప్నా విబుధా స్త్రివిష్టపసదో లేఖాః సుపర్వాణ ఇ -
త్యాఖ్యాతా అమృతాశనా అనిమిషా **దేవా** స్తథా దైవతమ్॥ 4

- అని హలాయుధకోశము '21' నామములను పేర్కొన్నది.

II. **భార్యా -** స్త్రీ భరణీయా ఇతి। భృ + 'ఋహలోర్ణ్యత్' ఇతి ణ్యత్, టాప్ । యద్వా భయా దీప్త్యా ఆర్యా। పత్నీ।

114

బి) శ్లో॥ దారాః క్షేత్రం కలత్రం చ **భార్యా** సహచరీ వధూః।
సధర్మచారిణీ పత్నీ జాయా చ గృహిణీ గృహాః। 4941

- అనిహలాయుధకోశము '11' నామములను పేర్కొన్నది.

సి) శ్లో॥ సా **భార్యా** యా గృహే దక్షా సా **భార్యా** యా ప్రియం వదా।
సా **భార్యా** యా పతిప్రాణా సా **భార్యా** యా పతివ్రతా।"

-ఇతి హితోపదేశే 1-196

డి) భర్తుం యోగ్యా।

సి) భార్యోఢమ్। ఊఢభార్యమ్। పరనిపాతః।

వాహితాగ్న్యాదిషు (2-2-37) బహువ్రీహిసమాసప్రకరణమ్।

శ్లో॥ దదృశే పర్ణశాలాయాం రాక్షస్యాభీకయాథ సః।
భార్యోఢం తమవిజ్ఞాయ తస్థే సౌమిత్రయేఽసకౌ॥

- ఇతి భట్టికావ్యే 4:15

క్రియాదర్శము-యాయాచిరే- టుయాచృ - యాఞ్చాయామ్ సకర్మకమ్, సేట్ (ఉభయ) ఆత్మనేపదీ, భ్వాదయః(1), లిట్ - ప్రథమపురుషబహువచనాంతః।

యయాచే - యయాచాతే - **యయాచిరే**

శ్లో॥ తతస్సమానీయ స మానితార్థీ
హస్తౌ స్వహస్తార్జితవీరశబ్దః।
వంశస్య కర్తారమనన్తకీర్తిం
సుదక్షిణాయాం తనయం **యయాచే॥** - ర.వం. 2-64

అవతారిక:- భగవాన్ ఆత్మన్యపి మదనసాయకానాం వ్యాపారమనుమేనే -

శ్లో॥ తస్యానుమేనే భగవాన్ విమన్యు -
ర్వ్యాపారమాత్మన్యపి సాయకానామ్।
కాలప్రయుక్తా ఖలు కార్యవిద్భి-
ర్విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి॥ **93**

పదవిభాగము:– తస్య, అనుమేనే, భగవాన్, విమన్యుః, వ్యాపారమ్, ఆత్మని, అపి, సాయకానామ్, కాలప్రయుక్తా, ఖలు, కార్యవిద్భిః, విజ్ఞాపనా, భర్తృషు, సిద్ధిమ్, ఏతి।

అన్వయక్రమము:– విమన్యుః భగవాన్ ఆత్మని అపి తస్య సాయకానాం వ్యాపారమ్ అనుమేనే। (తథాహి) కార్యవిద్భిః, కాలప్రయుక్తా భర్తృషు విజ్ఞాపనా సిద్ధిమ్ ఏతి ఖలు।

ప్రతిపదార్థము:– విమన్యుః – కోపము పోయిన వాడగు, భగవాన్ – శివభగవానుడు, ఆత్మని + అపి – తనయందును, తస్య – మన్మథునియొక్క, సాయకానామ్ – శరములకు, వ్యాపారమ్ – పనిని, అనుమేనే – ఆమోదించినాడు, తథాహి – ఎట్లన, కార్యవిద్భిః – వ్యవహారదక్షులచేత, కాలప్రయుక్తా – సకాలములో చేయబడ్డ, భర్తృషు – ప్రభువులవిషయమందు, విజ్ఞాపన – విజ్ఞప్తి, సిద్ధిమ్ ఏతి ఖలు – సఫలతను పొందును కదా!

తాత్పర్యము:– కోపముపోయినవాడగు శివభగవానుడు తనయందును మన్మథశరములకు పనిని ఆమోదించినాడు. ఎట్లన, వ్యవహారదక్షులచేత సకాలములో చేయబడ్డ ప్రభువుల విషయమందు విజ్ఞప్తి సఫలతను పొందును కదా!

పాఠాన్తరాలు:– 1. కాలప్రయుక్తా – కాలే ప్రయుక్తా 2. కార్య – కాల.

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. విమన్యుః – **విమన్యుః,** విమన్యూ, విమన్యవః, ఉకారాన్తః పుంలింగో విమన్యుశబ్దః, ప్ర.ఏ., 2. భగవాన్ – **భగవాన్,** భగవన్తౌ, భగవన్తః, తకారాన్తః పుంలింగో భగవచ్ఛబ్దః ప్ర.ఏ., 3. ఆత్మని – **ఆత్మని,** ఆత్మనోః, ఆత్మసు, నకారాన్తః పుంలింగ ఆత్మన్ శబ్దః, స.ఏ., 4. అపి – అవ్యయము, 5. తస్య – **తస్య,** తయోః, తేషామ్, దకారాన్తః పుంలింగ స్తచ్ఛబ్దః, ష.ఏ., 6. సాయకానామ్ – సాయకస్య, సాయకయోః, **సాయకానామ్,** అకారాన్తః పుంలింగో సాయకశబ్దః, ష.బ. 7. వ్యాపారమ్ – **వ్యాపారమ్,** వ్యాపారౌ, వ్యాపారాన్; అకారాన్త పుంలింగ వ్యాపారశబ్దః, ద్వి.ఏ. 8. అనుమేనే – క్రియ, 9. కార్యవిద్భిః – కార్యవిదా, కార్యవిద్భ్యామ్, కార్యవిద్భిః, తకారాన్తః పుంలింగః, కార్యవిచ్ఛబ్దః, తృ.బ., 10. కాలప్రయుక్తా – కాలప్రయుక్తా, కాలప్రయుక్తే, కాలప్రయుక్తాః – ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః కాలప్రయుక్తాశబ్దః, ప్ర.ఏ., 11. భర్తృషు – భర్తరి, భర్త్రోః, భర్తృషు, ఋకారాన్తః పుంలింగో భర్తృశబ్దః, స.బ., 12. సిద్ధిమ్ – సిద్ధిమ్, సిద్ధీ, సిద్ధీః, ఇకారాన్తః, స్త్రీలింగః సిద్ధిశబ్దః, ద్వి.ఏ., 14. ఏతి – క్రియ.

సంధులు:–

1. తస్య + అనుమేనే – తస్యానుమేనే – సవర్ణదీర్ఘసంధిః।
2. విమన్యుః + వ్యాపారమ్ – విమన్యుర్వ్యాపారమ్ – విసర్గసంధిః
3. ఆత్మని + అపి – ఆత్మన్యపి – యణాదేశసంధిః।
4. కార్యవిద్భిః + విజ్ఞాపనా – కార్యవిద్భిర్విజ్ఞాపనా – విసర్గసన్ధిః

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. విమన్యుః – విగతః మన్యుః యస్య స విమన్యుః, బహువ్రీహిః।
2. కార్యవిద్భిః – కార్యం విదన్తీతి కార్యవిదః, తైః కార్యవిద్భిః। కృద్వృత్తిః।
3. కాలప్రయుక్తా – కాలే ప్రయుక్తా కాలప్రయుక్తా – స.త.

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు:–

1. మన్యుః (పుం) ఎ) మన్యతే జ్ఞాయతేఽసౌ। మన్ + 'యజమనిశున్ధిదసిజనిభ్యో యుచ్' ఇతి యుచ్ శోకః/ క్రోధః।

బి) శ్లో॥ యః సన్ధారయతే మన్యుం యోఽతివాదాంస్తితక్షతే।
యశ్చ తప్తో న తపతి దృఢం సోఽర్థస్య భాజనమ్॥
– ఇతి మహాభారతే 1–79/5

సి) శ్లో॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ కోపే …846 అని హలాయుధకోశము

డి) శ్లో॥ అథైకధేనోరపరాధచణ్డా…
ద్గురోః కృశానుప్రతిమాద్బిభేషి।
శక్యోఽస్య **మన్యుర్భవతా** వినేతుం
గాః కోటిశః స్పర్శయతా ఘోటోధ్నీః ర.వం. 2–49

ఇ) 'శ్రీరుద్రనమకచమకము'ను ఇట అనుసంధానము చేసికొనదగును.

అలంకారాలు:– శ్లోకేఽత్ర 'అర్థాన్తరన్యాసాలంకారః'।

లక్షణమ్:– ఉక్తిరర్థాన్తరన్యాసస్స్యాత్సామాన్యవిశేషయోః

సామాన్య విశేషములను చెప్పుట – **అర్థాన్తరన్యాసాలంకారము**

క్రియాదర్శము:– 1. **అనుమేనే** – అనుపూర్వకాత్ 'మన–అవబోధన' ఇత్యస్మాద్ధాతో స్సకర్మకాత్కర్తరి భూతే లిట్ ఆత్మనేపదే ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

అనుమేనే – అనుమేనాతే – అనుమేనిరే

శ్లో॥ సత్రాంతే సచివసఖః పురస్క్రియాభిః
గుర్వీభిశ్శమితపరాజయవ్యలీకాన్।

కాకుత్థ్సశ్చిరవిరహోత్సుకావరోధాన్
రాజన్యాంత్స్వపురనివృత్తయేఽ **నుమేనే॥** ర.వం. 4-87

2. ఏతి :- ఇణ్(ఇ) గతౌ - వెళ్లుట, సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ, అదాదయః (2). లట్ - ప్రథమపురుషైకవచనాంతః॥

ఏతి - ఇతః - యన్తి

అవతారిక:- అథ దేవాన్ విసృజ్యేన్దుమౌలిః ఉమయా సార్ధం కౌతుకాగారం ప్రవివేశ

శ్లో॥ అథ విబుధగణాంస్తానిన్దుమౌలిర్విసృజ్య
క్షితిధరపతికన్యామాదదానః కరేణ।
కనకకలశయుక్తం భక్తిశోభాసనాథం
క్షితివిరచితశయ్యం కౌతుకాగారమాగాత్॥ 94

పదవిభాగము:- అథ, విబుధగణాన్, తాన్, ఇన్దుమౌలిః, విసృజ్య, క్షితిధరపతికన్యామ్, ఆదదానః, కరేణ, కనకకలశయుక్తమ్, భక్తిశోభాసనాథం, క్షితివిరచితశయ్యమ్, కౌతుకాగారమ్, ఆగాత్॥

అన్వయక్రమము:- అథ ఇన్దుమౌలిః తాన్ విబుధగణాన్ విసృజ్య క్షితిధరపతికన్యాం కరేణ ఆదదానః (సన్) కనకకలశయుక్తం భక్తిశోభాసనాథం క్షితివిరచితశయ్యం కౌతుకాగారమ్ ఆగాత్॥

ప్రతిపదార్థము:- అథ - పిమ్మట, ఇన్దుమౌలిః - చంద్రశేఖరుడు, తాన్ విబుధగణాన్ - ఆ దేవ గణములను, విసృజ్య - వీడ్కొని, క్షితిధరపతికన్యామ్ - పర్వతరాజపుత్రిని, కరేణ - చేతితో, ఆదదానః (సన్) - పట్టుకొన్నవాడగుచు, కనకకలశయుక్తమ్ - బంగారు పూర్ణకలశములు కలదియును, భక్తిశోభాసనాథమ్ - పూలమాలలు మొ॥ అలంకారముల శోభతో కూడినదియును, క్షితివిరచితశయ్యమ్ - భూమిపై ఏర్పరచిన పుష్పశయనము కలదియును అగు, కౌతుకాగారమ్ - శయ్యాగృహమునుగుఱించి, ఆగాత్ - వెళ్లెను.

తాత్పర్యము:- పిమ్మట, చంద్రశేఖరుడు ఆ దేవగణములను వీడ్కొని, పర్వత రాజపుత్రిని, చేతితో పట్టుకొన్నవాడగుచు, బంగారుపూర్ణకలశములు కలదియును, పూలమాలలు మొ॥ అలంకారముల శోభతో కూడినదియును, భూమిపై ఏర్పరచిన

పుష్పశయనము కలదియును అగు శయ్యా గృహమునుగుఱించి వెళ్లెను.

పాఠన్తరాలు:- 2. ఆదధానః - ఆదదానః, 3. యుక్తం - రక్షా

విభక్తులు / క్రియులు:- 1. అథ - అవ్యయము, 2. ఇన్దుమౌలిః - **ఇన్దుమౌలిః,** ఇన్దుమౌలీ, ఇన్దుమౌలయః; ఇకారాన్తః పుంలింగః ఇన్దుమౌళిశబ్దః, ప్ర.ఏ., 3. తాన్ - తమ్, తౌ, **తాన్,** దకారాన్తః పుంలింగః తచ్ఛబ్దః, ద్వి.బ., 4. విబుధగణాన్ - విబుధగణమ్, విబుధగణౌ, **విబుధగణాన్,** అకారాన్తః పుంలింగః విబుధగణశబ్దః, ద్వి.బ., 5. విసృజ్య - అవ్యయము, 6. క్షితిధరపతికన్యామ్ - **కన్యామ్,** కన్యే, కన్యాః, ఆకారాన్తః స్త్రీలింగః, కన్యాశబ్దః, ద్వి.ఏ., 7. కరేణ - **కరేణ,** కరాభ్యామ్, కరైః, అకారాన్తః పుంలింగః, కరశబ్దః, తృ.ఏ., 8. ఆదదానః - **ఆదదానః,** ఆదదానౌ, ఆదదానాః, అకారాన్తః పుంలింగః, ఆదదానశబ్దః, ప్ర.ఏ., 9. కనకకలశయుక్తమ్ - **యుక్తమ్,** యుక్తే, యుక్తాని, అకారాన్త నపుంసకలింగః, యుక్తశబ్దః, ద్వి.ఏ., 10. భక్తిశోభాసనాథమ్ - **...సనాథమ్,** ...సనాథే, ...సనాథాని, అకారాన్త పుంసకలింగః, ...సనాథశబ్దః, ద్వి.ఏ., 11. క్షితివిరచితశయ్యమ్ - **...శయ్యమ్,** ...శయ్యే, ...శయ్యాని, అకారాన్త పుంసకలింగః ...శయ్యశబ్దః ద్వి.ఏ., 12. కౌతుకాగారమ్ - **కౌతుకాగారమ్,** కౌతుకాగారే, కౌతుకాగారాణి, అకారాన్త నపుంసకలింగః, కౌతుకాగారశబ్దః, ద్వి.ఏ., 13. ఆగాత్ - క్రియ.

సంధులు:-

1. విబుధగణాన్ + తాన్ - విబుధగణాంస్తాన్ - అనునాసికాత్ పరోఽనుస్వారః॥ సూ 8-3-4
2. ఇన్దుమౌలిః + విసృజ్య - ఇన్దుమౌలిర్విసృజ్య - విసర్గసన్ధిః
3. కౌతుక + ఆగారామ్ - కౌతుకాగారమ్ - సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః॥

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు:-

1. ఇన్దుమౌలిః - ఇందుః మౌలౌ యస్య సః ఇన్దుమౌలిః - బహుర్వ్రీహిః॥
2. క్షితిధరపతికన్యామ్ - క్షితిధరాణాం పతిః, క్షితిధరపతిః, తస్య కన్యా క్షితిధర పతికన్యా, తామ్ క్షితిధరపతికన్యామ్, ష.త.
3. విబుధగణాన్ - విబుధానాం గణాః, విబుధగణాః, తాన్ విబుధగణాన్, ష.త.
4. కనకకలశయుక్తమ్ - కనకస్య కలశః కనకకలశః తేన యుక్తమ్ కనక కలశయుక్తమ్, తత్। తృ.త.
5. భక్తిశోభాసనాథమ్ - భక్తీనాం శోభా భక్తిశోభా, తయా సనాథమ్, భక్తి శోభాసనాథమ్, తత్, తృ.త.

6. క్షితివిరచితశయ్యమ్ – క్షితౌ విరచితా క్షితివిరచితా, సా శయ్యా యస్మిన్ తత్ క్షితివిరచితశయ్యమ్, తత్। బహువ్రీహిః।

7. కౌతుకాగారమ్ – కౌతుకస్య ఆగారం కౌతుకాగారమ్, తత్। ష.త.

8. ఆదదానః – ఆదత్తే ఇతి ఆదదానః।...

పదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :–

I. **భక్తిః –** (స్త్రీ) ఎ) భజ్ – క్తిన్।

బి) Decoration, Ornament, Embellishment - Apte.

సి) ఈ సర్గమున 10వ శ్లోకమును చూడగలరు.

డి) శ్లో॥ క్వచిత్ ఖగానాం ప్రియమానసానాం
కాదమ్బసంసర్గవతీవ పఙ్క్తిః।
అన్యత్ర కాలాగురుదత్తపత్రా
భక్తిర్భువశ్చన్దనకల్పితేవ॥ ర.వం. 13–55

సి) శ్లో॥ సుకృతేహామృగాకీర్ణం సుకీర్ణం **భక్తి**భిస్తథా।
మనశ్చక్షుశ్చ భూతానామాదదత్తిగ్మతేజసా॥
– ఇతి రామాయణే 2–15–35

".... ఎన్నో నగిషీలు అక్కడక్కడ చెక్కబడి ఉన్నవి..."

II. The newly wedded couple are required to lie on the ground and observe strict Brahmacharya for the nights.

"అత ఊర్ధ్వమ్ అక్షారలవణాశినౌ అధఃశాయినౌ బ్రహ్మచారిణౌ స్యాతామ్"

"త్రిరాత్రం ద్వాదశరాత్రం వా" అత ఊర్ధ్వం వివాహాదూర్ధ్వమ్।

ఛన్దస్సు:– ఈ శ్లోకమున్ను, దీని తర్వాత శ్లోకమున్ను 'మాలినీవృత్తమున నిబంధింపబడినవి. దీని లక్షణము ఇవ్విధముగ నున్నది.

'ననమయయ యుతే యం **మాలినీ** భోగిలోకైః।

ప్రతిపాదము **15** అక్షరములతో కూడి ఉండును. (8, 15)

ఈ శ్లోకమునకు పూర్వమునందున్న **93** శ్లోకములున్ను ఇంద్రవజ్రా ఉపేన్ద్రవజ్రా మరియు ఉపజాతితో కూడి ప్రతిపాదమున 11 అక్షరములు కలిగియున్నవి. వీటి లక్షణమిట్లున్నది.

1) 'స్యాదిన్ద్రవజ్రా యది తౌ జగౌ గః'

2) **'ఉపేన్ద్రవజ్రా'** జతజాస్తతో గౌ।

3) 'అనన్తరోదీరితలక్ష్మభాజౌ'

4) 'పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః'

క్రియాదర్శము:– ఆగాత్ – ఆఙ్ – ఉపసర్గ, ఇణ్ (ఇ) గతౌ – వెళ్లుట, అదాదయః (2) సకర్మకమ్, అనిట్, పరస్మైపదీ। లుఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనాంతః।

ఆగాత్ – ఆగాతామ్ – ఆగుః

అవతారిక:– తత్ర కౌతుకాగారే ఈశ్వరః గౌర్యాః లజ్జాం హాసాద్యుపాయైః అపహర్తుం ప్రవృత్తః –

**శ్లో॥ నవపరిణయలజ్జాభూషణాం తత్ర గౌరీం
వదనమపహరన్తీం తత్కృతాక్షేపమీశః।
అపి శయనసఖీభ్యో దత్తవాచం కథఞ్చిత్
ప్రమథముఖవికారైర్హాసయామాస గూఢమ్॥ 95**

పదవిభాగము:– నవపరిణయలజ్జాభూషణామ్, తత్ర, గౌరీమ్, వదనమ్, అపహరన్తీమ్, తత్కృతాక్షేపమ్, ఈశః, అపి, శయనసఖీభ్యః, దత్తవాచమ్, కథఞ్చిత్, ప్రమథముఖవికారైః, హాసయామాస, గూఢమ్।

అన్వయక్రమము:– తత్ర, ఈశః నవపరిణయలజ్జాభూషణాం తత్కృతాక్షేపం వదనమ్ అపహరన్తీం శయనసఖీభ్యః అపి కథఞ్చిత్ దత్తవాచం గౌరీం ప్రమథముఖవికారైః గూఢం హాసయామాస।

ప్రతిపదార్థము:– తత్ర – ఆ శయనగృహమున, ఈశః – శివుడు, నవపరిణయ లజ్జాభూషణామ్ – క్రొత్తగా వివాహమగుటవలన కలిగిన సిగ్గే ఆభరణముగా కలదియును, తత్కృతాక్షేపమ్ – శివునిచేత పై కైత్తబడినదగు, వదనమ్ – ముఖమును, అపహరన్తీమ్ – అడ్డముగా త్రిప్పుకొనుచున్నదియును, శయనసఖీభ్యః + అపి – నర్మ సఖులకు కూడ, కథఞ్చిత్ – అతికష్టము మీద, దత్తవాచమ్ – సమాధానమిచ్చుచున్నదియును అగు, గౌరీమ్ – గౌరీదేవిని, ప్రమథముఖవికారైః

– ప్రమథులగు భృంగిరిటి మొదలగు వారి ముఖవికారములతో, గూఢమ్ – గూఢముగా, హాసయామాస – నవ్వించెను.

తాత్పర్యము:– ఆ శయనగృహములో శివుడు 1) క్రొత్తగా వివాహమగుటవలన కలిగిన సిగ్గే ఆభరణముగా కలదియును, 2) శివునిచేత పైకెత్తబడినదగు ముఖమును అడ్డముగా త్రిప్పు కొనుచున్నదియును, 3) నర్మసఖులకు కూడ అతికష్టము మీద సమాధానము ఇచ్చుచున్నదియును అగు, గౌరీదేవిని ప్రమథులగు భృంగిరిటి మొ॥వారి ముఖవికారములతో గూఢముగా నవ్వించెను.

పాఠాన్తరాలు:– 1. ప్రమథ – ప్రథమ, 2. తత్కృతాకేపమీశః – తత్కృతోక్షేపమీశః

విభక్తులు/క్రియలు:– 1. తత్ర – అవ్యయము, 2. ఈశః – ఈశౌ, ఈశాః, అకారాన్తః పుంలింగః ఈశశబ్దః, ప్ర.ఏ., 3. నవపరిణయలజ్జాభూషణామ్ – భూషణామ్, భూషణే, భూషణాః, ఆకారాన్తః స్త్రీలింగో...భూషణాశబ్దః..., ద్వి.ఏ., 4. తత్కృతాక్షేపమ్ – తత్కృతాక్షేపమ్, తత్కృతాక్షేపే, తత్కృతాక్షేపాణి, అకారాన్త నపుంసకలింగః తత్కృతాక్షేపశబ్దః, ద్వి.ఏ., 5. వదనమ్ – **వదనమ్,** వదనే, వదనాని, అకారాన్త నపుంసకలింగో వదనశబ్దః ద్వి.ఏ., 6. అపహరన్తీమ్ – **అపహరన్తీమ్,** అపహరన్త్యౌ, అపహరన్తీః, ఈకారాన్తః స్త్రీలింగ అపహరన్తీశబ్దః, ద్విఏ., 7. శయనసఖీభ్యః – శయనసఖ్యై, శయనసఖీభ్యామ్, శయన సఖీభ్యః, ఈకారాన్తః, స్త్రీలింగః, శయనసఖీ శబ్దః, చ.బ., 8. అపి, కథఞ్చిత్ – అవ్యయాలు, 9. దత్తవాచమ్ – **దత్తవాచమ్,** దత్తవాచౌ, దత్తవాచః, చకారాన్తః స్త్రీలింగో దత్తవాక్ఛబ్దః ద్వి.ఏ., 10. గౌరీమ్ – **గౌరీమ్,** గౌర్యౌ, గౌరీః, ఈకారాన్తః స్త్రీలింగో గౌరీశబ్దః, ద్వి.ఏ., 11. ప్రమథముఖవికారైః – వికారేణ, వికారాభ్యామ్, వికారైః, అకారాన్త నపుంసకలింగో... వికారశబ్దః, తృ.బ., 12. గూఢమ్ – **గూఢమ్,** గూఢే, గూఢాని, అకారాన్తనపుంసకలింగో గూఢశబ్దః, ప్ర.ఏ., 13. హాసయామాస – క్రియ.

సంధులు:–

1. శయనసఖీభ్యః + దత్తవాచమ్ – శయనసఖీభ్యో దత్తవాచమ్ – ఉత్వాదేశః
2. ..వికారైః + హాసయామాస – వికారైర్హాసయామాస – విసర్గసన్ధిః
3. తత్కృత + ఆక్షేపమ్ – తత్కృతాక్షేపమ్ – సవర్ణదీర్ఘసన్ధిః

సమాసాలు / విగ్రహవాక్యాలు :–

1. నవపరిణయలజ్జాభూషణామ్ – నవః చాసౌ పరిణయః చ నవపరిణయః తేన లజ్జా నవపరిణయలజ్జా, సైవ భూషణం యస్యాః సా నవపరిణయలజ్జా భూషణా, తామ్। బహువ్రీహిః।
2. తత్కృతాక్షేపమ్ – తేన కృతః ఆక్షేపః యస్య తత్ తత్కృతాక్షేపమ్ ।బహువ్రీహిః

3. శయనసఖీభ్యః – శయనే సఖ్యః, శయనసఖ్యః, తాభ్యః। స.త.
4. దత్తవాచమ్ – దత్తా వాక్ యయా తాం దత్తవాచమ్। బహువ్రీహిః।
5. ప్రమథముఖవికారైః – ప్రమథానాం ముఖాని ప్రమథముఖాని, తేషాం వికారైః ప్రమథముఖవికారైః, ష.త.

ప్రదవ్యుత్పత్తి – నిఘంటు ప్రమాణాలు – కావ్యప్రయోగాలు :

I. ప్రమథః (పుం)–

ఎ) ప్రమథతీతి, ప్ర+మథ్+అచ్। శివపారిషదః

బి) షట్త్రింశత్తు సహస్రాణి ప్రమథా ద్విజసత్తమాః
తత్రైకత్ర సహస్రాణి భాగే షోడశ సంస్థితాః॥ – ఇతి కాలికాపురాణే

సి) శ్లో॥ ....ప్రమథాస్తు గణాః స్మృతాః। – అని హలాయుధకోశము

డి) 'ప్రమథాః స్యుః పారిషదాః' ఇత్యమరః।

ఇ) 'ప్రమథాః స్యుర్భూతగణా రుద్రపారిషదా గణాః' ఇతి భోజశ్చ।

II. 1) అత్ర గూఢత్వం లజ్జయా అనుభావః, హాసస్తు హాస్యప్రయోగస్య హాస్యప్రయోగో హి లజ్జామపహరతి। యథాహ గోనర్దీయః –
హాస్యేన మధునా నర్మవచసా లజ్జితాం ప్రియామ్॥
విముక్తలజ్జాం కుర్వీత నిపుణైశ్చ సఖీజనైః॥ ఇతి॥

– 'వివరణమ్'

2) అత్ర వదనాపహరణం కృచ్ఛ్రాద్ వాగ్దానం గూఢహాసశ్చ లజ్జానుభావః వదనోత్క్షేపణం సఖీభిరాలాపనం హాస్యప్రయోగశ్చ నవవధూవిషయాః యకోపక్రమాః ఏతచ్ఛాయా యో నిరర్థో బాలరామాయణే–

శ్లో॥ స్నాయున్యాసనిబద్ధకీకసతనుం నృత్యన్తమాలోక్య మాం
చాముణ్డాకరతాలకుట్టితలయం వృత్తే వివాహోత్సవే।
హ్రీముద్రామపనుద్య యద్ విహసితం దేవ్యా సమం శమ్భునా
తేనాద్యాపి మయి ప్రభుః స జగతామాస్తే ప్రసాదోన్ముఖః ॥

ఇతి। ఇయం చ భృఙ్గిరిటేరుక్తిః।

క్రియాదర్శము:- హాసయామాస – లిట్ – ప్రథమపురుషైకవచనాంతః। ణిజన్తే। హసే (హస్) హసనే – నవ్వుట, అకర్మకమ్ సేట్, పరస్మైపదీ

హాసయామాస – హాసయామాసతుః – హాసయామాసుః

ఈ సర్గము(7)నకు రామోరా చే వెలయించిన మృణాళినీవ్యాఖ్యానము

జూన్ 7, 2012న ప్రారంభింపబడి, జూలై 30, 2012న పూర్తి చేయబడినది.

ఇతి రావిమోహనరాయవిరచితయా మృణాళినీ సమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితః

శ్రీ కాళిదాసకృతౌ కుమారసమ్భవే మహాకావ్యే ఉమాపరిణయో నామ సప్తమః సర్గః సమాప్తః

అనుబంధము - 1

– అకారాది శ్లోకానుక్రమణిక – సప్తమసర్గము

అఖండితం – 28
అంకాద్యయా – 5
అథ విబుధగణాన్ – 94
అథాంగులిభ్యాం – 23
అథౌషధీనాం – 1
అనేన సంబంధం – 68
అర్ఘ్యార్చితా – 61
ఆత్మానమాలోక్య–22
ఆలోకమార్గం – 57
ఆలోచనాంతం–84
ఇచ్ఛావిభూత్యో–29
ఇత్థం విధిజ్ఞేన – 86
ఇత్యద్భుతైకప్రభవః–36
ఇత్యోషధిప్రస్థవిలాసినీనాం–69
ఉపాదదే–41
ఉమాస్తనోద్భేదం–24
ఏకైవమూర్తిర్బిభిదే–44
ఏకైవ సత్యాం–4
కంపేన మూర్ధ్నః–46
కర్ణార్పితో లోధ్ర–17
క్లృప్తోపచారాం–88
క్షీరోదవేలేవ–26
ఖే ఖేలాగమీ–49
జాలాంతరప్రేషితదృష్టిః–60
తం మాతరో – 38
తం లోకపాలాః – 45
తతో గణైః – 40
తత్రావతీర్యాచ్యుత–70
తత్రేశ్వరో – 72
తదీషదార్ద్రారుణ – 82
తద్గౌరవాత్ – 31
తమన్వగింద్రప్రముఖాః – 31
తమభ్యగచ్ఛత్ – 43
తమృద్ధిమద్బంధు జనా – 52
తమేకదృశ్యం – 64
తయా ప్రవృద్ధానన–74
తయోః సమాపత్తిషు–75
తస్మాత్ప్రదేశాచ్చ–12
తస్మిన్ ముహూర్తే – 56
తస్మై జయాశీః–47
తస్యాః కరం–76
తస్యానుమేనే–93
తస్యాః సుజాతోత్పల–20
తస్యోపకణ్ఠే–51
తామర్చితాభ్యః – 27
తాం ప్రాఙ్ముఖీం – 13
తాం లోధ్రకల్కేన – 9
తావత్పతాకాకులం–63
తావద్భవస్యాపి – 30
తాసాం చ – 39
తాసాం ముఖైః–62
తౌ దంపతీ – 80
తౌ సంధిషు–91
దివాపి – 35
దుకూలవాసాః – 73
దేవాస్తదన్తే – 92
ద్విధా ప్రయుక్తేన–90
ధూపోష్మణా – 14
ధ్రువేణ భర్త్రా–85
న నూనం – 67
నవపరిణయ – 95
పత్యుః శిరశ్చంద్ర–19
పత్రాన్తలగ్నైః – 89
పరస్పరేణ – 66
ప్రదక్షిణప్రక్రమణాత్ – 79
ప్రయుక్త పాణిగ్రహణం – 78
ప్రసాధికాలంబితం – 58
బబన్ధ చాస్రాకులదృష్టిః–25
బభూవ భస్మైవ – 32
బభౌచ సంపర్కం – 8
మూర్తే చ – 42
మైత్రే ముహూర్తే – 6
యథాప్రదేశం – 34
రేఖా విభక్తః–18
రోమోద్గమః–77
లగ్నద్విరేఫం – 4
వధూం ద్విజః–83
వధూర్విధాత్రా – 87
వర్గావుభౌ–53
విన్యస్త వైఢూర్యం–10
విన్యస్త శుక్లాగురు–15
విలోచనం – 59
విశ్వావసుప్రాగ్రహరైః–48
వైవాహికైః–2
శంఖాంతర ద్యోతి – 33
స గోపతిం – 37
సంతానకాకీర్ణ – 3
స ప్రాపదప్రాప్త – 50
స ప్రీతియోగాత్ – 55
సా గౌరసిద్ధార్థ–7
సా మంగలస్నాన–11
సా లాజధూమాంజలిం–81
సా సంభవద్భిః–21
స్థానే తపో – 65
హ్రీమానభూత్ – 54

అనుబంధం-2

1. స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలో హి వేషః -7-22
2. కాలప్రయుక్తాః ఖలు కార్యవిద్భి
   ర్విజ్ఞాపనా భర్తృషు సిద్ధిమేతి - 7-93

-0-

అనుబంధము - 3

పదవివరణసూచీ

1. అఙ్కః - 65
2. అద్యః - 91
3. అధ్వర్యుః - 47
4. అన్తరిక్షమ్ - 38
5. అన్వక్ - 71
6. అన్వితా -1
7. అపిధానమ్ - 53
8. అభిఖ్యా - 18
9. అలకః - 16
10. అవతంసః - 82
11. అష్టాపదమ్ - 10
12. ఆశీః - 5
13. ఆసనమ్ - 12
14. ఉక్షా - 70
15. ఉత్తమాఙ్గమ్ - 41
16. ఉదన్వాన్ - 73
17. ఉద్గమనీయమ్ - 11
18. ఉపకణ్ఠః - 51
19. ఉభయస్య - 78
20. ఊర్ణా -25
21. ఏషామ్ - 44
22. కపాలః - 32
23. కులమ్ - 27
24. కృశానుః - 79
25. ఖమ్ - 49
26. ఖడ్గః - 36
27. గణః- 40
28. గోపతిః - 37
29. గోరోచనా - 15
30. గౌరః - 17
31. చామరమ్ - 42
32. చిరస్య - 4
33. జామాతా -55
34. జామిత్ర - 1
35. జాయాపతీ - 88
36. తన్వీ - 13
37. తావత్ - 30, 63
38. తిలకమ్ - 24
39. తు - 87
40. త్రియామా - 21
41. దూర్వా - 14
42. దేవాః - 92
43. ధ్రువమ్ - 85
44. నమ్రః - 28
45. నారీ - 64
46. నిర్వచనం - 19
47. నీవీ- 60
48. పరిణేతా - 19
49. పితామహః - 86
50. పురుహూతః - 45
51. పృథివీ - 84
52. ప్రతిబద్ధరాగమ్ - 91
53. ప్రఫుల్లం - 52
54. ప్రసాధికా - 58
55. ఫణః - 34
56. బలాకినీ - 39
57. బాలా - 8
58. భార్యా - 92
59. భాసా - 6
60. మంగలమ్ - 2
61. మనఃశిలా - 23
62. మరీచిః - 35
63. మాతా - 30
64. మైత్రే - 6
65. యథావత్ - 72
66. రశనా - 61
67. రసాన్తరేషు - 91
68. రాజన్ - 68
69. లక్ష్మీః - 89
70. లాజా - 69, 80
71. లాలసా - 56
72. లోచనమ్ - 33
73. వసానా - 9
74. వాంత - 57
75. విలగ్నమ్ - 50
76. వివాహః - 78, 83
77. విశ్వావసుః - 48
78. వృత్రహణమ్ - 46
79. వృషాఙ్కః - 29
80. వేశః - 22
81. వ్యఞ్చిత - 91
82. వ్రీడాత్ - 67
83. శరత్ - 74
84. శలాకా - 59
85. శోభా - 66
86. శ్రీవత్సః - 43
87. సరస్వతీ - 90
88. సహస్రపత్రమ్ - 62
89. సిద్ధార్థః - 7
90. సుజాతః - 20
91. హ్రీః - 54, 75